Sarajevo, oktobar—decembar. **1897.** Сарајево, октобар—децембар.

GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA U BOSNI I HERCEGOVINI.

ГЛАСНИК ЗЕМАЉСКОГ МУЗЕЈА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ.

Nalazak zlatnih novaca u Osijeku.

Priopćio

profesor **Vjekoslav Celestin.**

Ovoga proljeća nagjoše radnici, kada su pravili kaldrmu, više komada zlatnih novaca, nešto srebrnih, jedan prsten s gemom i komad zlata, koji je bio uvijen i stučen. Zlatni novci pripadaju carevima Elagabalu i Severu Alexandru, a srebrni novci dobu Gordiana III. Iz ovog doba biće i prsten i onaj zlatni komad. Svi ovi komadi vrlo su dobro sačuvani.

ELAGABAL.

	Lice	Zaličje
1.	IMPANTONINVSPIVSAVG Lovor-vijencem ovjenčana glava na desno.	ADVENTVSAVGVSTI Car jaše na konju na lijevo, desnicu je podigao, u lijevici drži koplje.

Težina 6·48 *gr.* — Modul 5. — Cohen, IV., str. 323., br. 5. — 1 komad.

	Lice	Zaličje
2.	IMPANTONINVSPIVSAVG Lovor-vijencem ovjenčana glava na desno.	INVICTVSSACERDOSAVG Elagabal žrtvuje pred tronožnim žrtvenikom, lijevo u polju zvijezda.

Težina 6·37 *gr.* — Modul 5. — Cohen, IV., str. 330., br. 59. — 1 komad.

	Lice	Zaličje
3.	IMPCAESANTONINVSAVG Lovor-vijencem ovjenčana glava na desno.	MARS—VICTOR Mars koraca na desno, nosi koplje i tropej.

Težina 6·32 *gr.* — Modul 5. — Cohen, IV., str. 334., br. 108. — 1 komad.

	Lice	Zaličje
4.	IMPANTONINVSPIVSAVG Lovor-vijencem ovjenčana glava na desno.	PMTRPIIICOSIIIPP Sol stoji okrenut na lijevo, ogledava se, diže desnu ruku, u lijevoj drži kruglu i bič; lijevo zvijezda.

Težina 6·37 *gr.* — Modul 5. — Cohen, IV., str. 341., br. 181. — 1 komad.

Lice	Zaličje
5. IMPANTONINVSPIVS Lovor-vijencem ovjenčana glava na desno.	PMTRPIIII—COSIIIPP Sol stoji okrenut na lijevo, diže desnu ruku, lijevom drži kruglu i bič.

Cohen, IV., str. 341., br. 183. — 3 komada[1]).

6. IMPANTONINVSPIVSAVG Lovor-vijencem ovjenčana glava na desno.	PMTRP—IIIICOSIIIPP Sol koraca na lijevo, diže desnu ruku, u lijevoj bič. Odijelo mu s ramena leprša.

Cohen, IV., str. 341., br. 183. Coin différent. — 1 komad.

7. IMPCAESANTONINVSAVG Lovor-vijencem ovjenčana glava na desno.	PONTIFMAXTRIIPCOSIIPP Roma Nicephora sjedi okrenuta na lijevo, u desnici drži Victoriju, u ljevici koplje, pod njom štit.

Težina 6·47 *gr.* — Modul 5. — Cohen, IV., str. 345., br. 229. — 1 komad.

SEVERUS ALEXANDER.

Lice	Zaličje
1. IMPCMAVRSEVALEXANDAVG Lovor-vijencem ovjenčana glava na desno.	MARTIPA—CIFERO Mars stoji okrenut na lijevo, u desnici drži maslinovu grančicu, u ljevici koplje.

Težina 6·31 *gr.* — Modul 5. — Cohen, IV., str. 419., br. 172. — 1 komad.

2. IMPCMAVRSEV—ALEXANDAVG Lovor-vijencem ovjenčana glava na desno.	PM—TRP—COSPP Jupiter stoji okrenut na lijevo, u desnici drži munje, u ljevici koplje.

Težina 6·17 *gr.* — Modul 5. — Cohen, IV., str. 422., br. 203. — 1 komad.

3. IMPCMAVRSEVALEXANDAVG Lovor-vijencem ovjenčana glava na desno.	PMTR—P—COSPP Mars stoji okrenut na lijevo, u desnici drži maslinovu grančicu, u ljevici koplje.

Težina 6·34 *gr.* — Modul 5. — Cohen, IV., str. 423., br. 206. — 1 komad.

4. IMPCMAVRSEV—ALEXANDAVG Lovor-vijencem ovjenčana glava na desno.	PMTRPC OSPP Salus sjedi okrenuta na lijevo, desnicom hrani zmiju, ovijenu oko žrtvenika, a ljevicom se podupire o naslonjač.

Težina 6·23 *gr.* — Modul 5. — Cohen, IV., str. 424., br. 219.

---

[1]) Od ovih je jedan prodan prije nego li je dospio u gradski muzej, a jedan je komad darovao iz istog nalaska g. J. W. Müller.

Zlatni komad, koji je nagjen zajedno s novcem, imao je oblik šiljastoga štapića, no našao se uvijen u obliku dugoljaste karike. Težina mu je 47·4 grama.

Komad neobragjenog zlata (1/1 nar. vel.).

Zlatni prsten, eliptičnog oblika imade s gornje strane gemu (intaglio) od ahat-kamena, u kojemu je urezan 7 *mm* visoki legionarski orao, koji stoji okrenut na lijevo te u kljunu nosi vijenac i gleda natrag. U ovog

Zlatni rimski prsten (1/1 nar. vel.).

Otisak geme (3/1 nar. vel.).

prstena nije ni rub zanemaren, ma da su Rimljani na rub slabo pazili. Na široj je strani ovaj rub skroz zarezan te imade s obadvije strane vijenac od kruglica.

Prsten ima težinu od 33·87 grama.

Археолошке биљешке из Босне и Херцеговине.

Приопћио

Фрањо Фиала, музејски кустос.

(С једном таблом и 8 слика у тексту.)

Нађени поједини комади из бронцаног доба.

У слици 1., $^1/_1$ нар. вел., приказани бронцани келт нашао је на једној парцели села Зовик у рогатичком котару неки сељак, радећи на њиви, а господин котарски предстојник Станислав Бабински даровао га је збиркама земаљског музеја. Тај нас комад у једну руку занима ради свог облика, у другу због својих незнатних димензија; то је најмањи од келтова, што су доселе нађени у Босни. Дугачак је 44 *mm,* оштрица му је широка 34 *mm*, а премјер елиптичког тулца 23 *mm* и 19 *mm.* Бокови тог шупљег келта су на ономе мјесту, гдје се натиче топориште, понешто натегнути. Украсом ваљаће сматрати два попречна ребарца непосредно испод окрајка тулчевог. Претраживањем находишта није се наишло на трагове ни гробова ни прехисторичке насеобине.

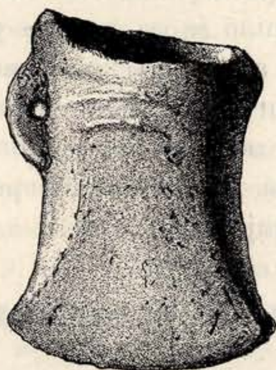

Слика 1.

Слика 2.

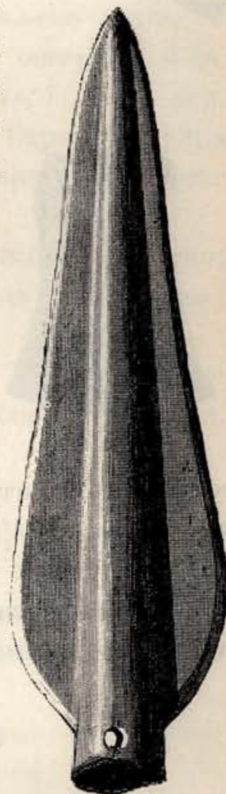

Слика 3.

Бронцани копљани шиљак, *слика 2.,* $^2/_3$ нар. вел., потјече из околице села Бајовци у столачком котару, гдје је нађено неколико зидова римске провенијенције. Од прехисторичких рукотвора нађен је доселе само споменути бронцани објекат. 62 *mm* дуга плојка има облик симетричког петерокута, који је на угловима заобљен; укупна дужина копљаног шиљка износи 102 *mm.* Тулац се продужује попут шупљег

шкриљевца, у којима има доста воде; усред тих растворина налазимо уз велике громаде свјетло сивкасте садре (Gyps) малено комађе (нешто веће од човјечје главе) прилино раствореног шупљикастог доломита (Zellendolomit, Rauchwacke). Налазак азбеста везан је, како се до сада утврдило, управо на ове громаде шупљикастог доломита, јер их азбест или покрива као нека превлака, или их просјеца.

Шупљикасти доломит и садра припадају хоризонту белерофонског вапненца — најгорњи слој пермске формације, — који се је хоризонт у Босни већ више пута утврдио.

Халиловачки азбест је модрикасте боје и сјаји се попут свиле; врло је фин и танких нйти те се с тога лако може прести. Према приликама, у којима се налази, врло је често прожман глином, која садржаје жељеза.

По кемијској анализи, коју је обавио рударски савјетник г. Л. Шнајдер у ц. кр. главном покусном уреду у Бечу, има осинац из Халиловаца ове састојине:

SiO_2 кремене киселине	54·10%
Al_2O_3 глинокиса	—
Fe_2O_3 жељезног оксида	15·76 „
FeO „ оксидула	7·33 „
MgO горчике (Magnesia)	12·60 „
CaO вапна (кемичког)	1·44 „
NaO содуна (Natron)	5·40 „
KO лужине (Kali)	0·45 „
CO_2 угљевне киселине	0·09 „
воде	—
губитак код гријања, пошто се излучила угљевна киселина	2·81 „
укупно . .	99·98%.

Анализа пак, коју је предузео на загребачком свеучилишту господ. др. С. Бошњаковић на халиловачком азбесту, пошто га је испрао у прорјеђеној солној киселини и осушио на ваздуху, дала је овај резултат:

влаге	4·18%
губитак код гријања . .	6·07 „
SiO_2 кремене киселине . .	52·35 „
Al_2O_3 глинокиса	5·47 „
Fe_2O_3 жељезног оксида .	15·36 „
MgO горчике	10·39 „
KO лужине	4·37 „
укупно . .	98·19%.

Разлике између обих анализа имаће свој узрок у тому, што азбест, анализован у Загребу, није био посве чист од нузгредних минералија.

Покушаји, што се чинише с халиловачким азбестом код рударског сатништва у Сарајеву, показали су, да се не топи у заврученој, концентриранoj сумпорној киселини, да се под пухаљком (Löthrohr) нешто стисне но да се не тали, и да при томе постаје крхак.

Без сумње је азбест халиловачки секундарна творевина. Од обају главних скупина азбеста, у које се дијеле до сада познате врсте азбеста, разликује се битно, и то од рожнастог (Hornblendeasbest) мањом садржином вапна, од серпентинског азбеста мањом садржином горчике (Magnesia) и воде, од обају пак већим постотком алкалија и жељеза.

У непосредној близини садањег налазишта нашег азбеста није се до сада нашло ни амфиболско ни серпентинско камење. Ја сам ипак у једној јами крај селишта Крнета у опћини Дубовик-Алајбег под огромним множинама шкриљевчевих грудина нашао комаде ванредно свјежег серпентина (змијевца), а један оружник с постаје Хашањ, који је видио комад серпентина, што сам га са собом понио, приповиједао ми је, да овакав камен сачињава читаву хридину у близини Дубовик-Алајбега, које је село у зрачној линији од Халиловаца на запад далеко до пет километара.

Данас се не може изрећи сталан суд о томе, како ће се развити и исплатити рудокоп на азбест, јер је за сада ра̑д ограничен на прво налазиште и јер читави посао још није уређен по чврстом правилу. Но пошто се дневни успјех додуше лагано, али сасвијем стално диже — данас се добива дневно око 200 килограма, — то ова околност соколи на даљи рад и то тим више, јер онамо има јефтиних радничких сила у довољному броју.

Уз чланак „Археолошке биљешке из Босне и Херцеговине“.

Табла I.

Tetraedrit iz Maškare kod Gornjeg-Vakufa u Bosni.

Gosp. Dr. M. Kišpatić donio je prošle godine iz Bosne jedan tetraedrit te je imao dobrotu predati mi ga na analitičko istraživanje. Čistoća i svježost rude znatno mi olakšala tešku inače analizu, koju sam obavio u laboratoriju gosp. dra S. Bošnjakovića, koji mi je i stručnjačkim svojim savjetom bio na pomoći, na čemu mu budi ovdje izrečena moja najtoplija blagodarnost.

Rudarsko satništvo za Bosnu i Hercegovinu priopćilo mi je pak ove podatke o nalazištu istraživanog minerala.

Jama, gdje se vadi ovaj sinjavac (Tetraedrit, Fahlerz) nalazi se u planini Maškari kraj Gornjeg Vakufa, a leži u kompleksu škriljevca (Schiefer), kojeg valja ubrojiti megju kristaliničke škriljevce. On se sastoji u većoj časti od sivkastog i tamnobojnog glinenog škriljevca (Thonschiefer), ali se ondje nalazi takogjer pravi škriljevac-sjajnik (sljudovac, Glimmerschiefer) u naizmjeničnim slojevima s bjelutkom (kremenom, Quarz).

Slojevi čitavog kompleksa škriljevca leže spram hore 5 te se spuštaju u pravcu na zapad u kutu od 40—50^0.

Škriljevci prosječeni su prodorom, koji je upravljen na horu 23 te se spušta prama istoku u kutu od 30—40^0.

Ovaj se prodor vremenom ispunio sinjavcem i njegovim rastvorinama (detritus): malahitom i azuritom, pa onda težunom (Schwerspath), ilom (Lette), kremenom (Quarz) i ociljevcem (Eisenspath).

Uopće mogu se razlikovati dvije skupine:

a) jedna od cijelca težunovog,

b) druga od cijelca ociljevčevog.

Cijelac, koji sastoji od težuna pomješan je s ilom te se nalazi pretežno u gornjem horizontu, dok se ociljčev cijelac, koji se upravo sada kopa, deblja prema dubljini.

a) Težun (ili težac) bijele je boje, zrnast kao šećer ili jedar, te sačinjava gromade bez stalnog oblika.

U prelomu pokazuje iglice i slabi sjaj. Često ga nalazimo u obliku zemljanog praha zagasite, žućkaste, crvenkaste ili bijele boje. Prema dubljini postaje sve to jedriji i kremenast. U težunu je sinjavac ili na krupno uprskan ili udružen s malahitom i bakrenim lazurom; ove potonje dvije rude nastaju uplivom vode, koja sadržava ugljevne kiseline, te daju sinjavcu lijepu zelenu ili modru boju. Debljina ovih baritskih rudnina iznosi poprječno 35 *cm*, najviše pak 60 *cm*.

Sinjavac je obično poluruda (mittelerzig), ali ima i ovećih jedrih partija, koje ipak nijesu većeg obima, već su koritasto uložene u kamen.

Poprječno valja uzimati baritske rudnine kao polurudu. Pošto se daju lagljе izragjivati nego siderit (ociljevac), to se već prije kopaše, što se razabire iz tragova starih rudarskih naprava kao: tesanim podvlakama, troskovištima, ostancima rude i loncima za taljenje.

b) Uz sinjavac nalazi se takogjer kremen sa sideritom. Kremen se nahodi u velikim komadima, sjaja je kao staklo i prilično je tvrd. Ociljevac (siderit) jedar je, ali se nalazi i u kristaliničnom obliku (rhomboëd) s iskrivljenim plohama romboedera. Lako se lomi, ponešto je proziran i obično žućkasto-sive, žute i mrke, a rijetko kada bijele boje. U otvorenim hodnicima dobiva uslijed upliva vode zagasitu, katkada sasvim crnu boju, te nije više proziran. Ovo biva uslijed tvorbe željeznog i mangan-oksidhidrata. Sinjavac je i ovdje na debelo uprskan, rijetko ga nalazimo kao slabu ili krupnu rudninu. Debljina njegovih slojeva ne prelazi, koliko se dosada utvrdilo 60 *cm*, poprječno su slojevi debeli 35 *cm*. Nahode se takogjer kristali (tetraeder i protu tetraeder).

Tetraedrit iz Maškare uložen je u žućkasto sivom ociljevcu (sideritu), koji je sagragjen od krupnog kristaliničnog zrnja. Ociljevac je u kemičkom pogledu čist. Tetraedrit dolazi sad u manjim, sad u većim partijama, a svuda ga prate kremene iglice, a takovih iglica ima mnogo razbacano i u sideritu. Ove su iglice bezbojne i prozirne te se radi oštrog sjaja teško luče od krhotina tetraedrita. Većih, kao mlijeko bijelih ledaca ima vrlo malo. Pod mikroskopom vidi se kako tetraedrit zalazi megju siderit, pa kako u jednom i drugom leže igle od kremena.

Tetraedrit je vrlo lijepe vanjštine, oštra kovna sjaja te ociljno sive boje. Svagdje je jedar (derb), bez kristalografskih obrisa, a gdje graniči sa sideritom, tu mu je dodirna ploha glatka i diamantnog sjaja. Samo na jednom mjestu opazio sam mali kukanac, koji se je tek pod jakom lupom prikazao kao skup vrlo sitnih ledaca, gusto zbijenih jedan uz drugi, a plohe bile su im većim dijelom oble i isprutane te uopće nesposobne za kristalografska mjerenja.

Lomi se plitko ljušturasto, kalavosti nema; crt je smegje-crn, a prah je crn. Pred puhaljkom (Löthrohr) se raspucava, zatim se tali u krhku kruglju sive kovinske boje, a kod toga razvija gust, bijel antimonov dim. U tikvici (Retorte) raspucava se i tali te daje tek vidljivi, blijedo žuti sublimat; u otvorenoj cijevi daje smegje-crveni te crveno-žuti prehlap. Kraljeva voda (Königswasser) posve ga rastvara.

Na površini tetraedrita uhvatila se mjestimice olovasto siva kora zemljasta sastava, koja se u sumpornoj i u dušičnoj kiselini teže topi nego u solnoj kiselini. Kod otapanja u kiselinama razvija se iz te kore ugljična kiselina, a iz rastopine taloži se sa amonijakom željezo; drugih sastojina nema. Ovdje se dakle ne može govoriti o kakovoj rastrošbi tetraedrita, već je on na tim mjestima kao nahukan zemljastim željeznim karbonatom.

Starije lomne površine prevučene su tankom, kao zlato žutom, pa i šarovitom prevlakom (membranom) od bakrene pakovine (chalcopyrita). U većim količinama nema bakrene pakovine, a drugih nuzgrednih ruda uopće nema.

Kvalitativna analiza pokazala je, da se ovaj tetraedrit sastoji od sumpora, arsena, antimona, bakra i željeza. Spec. tež. = 4·58.

Za kvantitativnu analizu izabrao sam pažljivo što čišću tvar, što mi nije bilo teško kraj svježosti i čistoće rude. U prah satrtu rudu rastvorio sam opreznim talenjem sa smjesom od kalijeva nitrata i kalijeva karbonata. Kod prvog pokusa nastao mi je gubitak uslijed uzastopnih eksplozija, te sam morao analizu iznova započeti. Sada sam dodao uz običnu množinu nitrata nešto više karbonata; tako sam trebao više vremena, ali talenje se obavilo bez eksplozije.

Nakon što se talina ohladila, topio sam ju u vrućoj vodi. Tada sam rastoplinu odfiltrovao i dobro vrućom vodom filtar isprao. Filtrat, u kojem je sadržan sumpor, arsen i antimon, razdijelio sam na dva dijela. U jednom dijelu opredjelio sam sumpor kao barijev sulfat, a u drugom sam dijelu odredio antimon i arsen kao pentasulfide tačno po Bunsenovoj metodi, kako je ista u Freseniusu opisana („Anleit. zur quant. Anal.“, 6. izdanje, II., 455.).

Bakar i željezo, koji ostadoše na filtru, rastopio sam u sumpornoj kiselini. Iz ove rastopine taložio sam željezo s amonijakom, pa ga tim odstranio od bakra, te onda iznovice rastopio u sumpornoj kiselini, a konačno titrirao s kalijevim permanganatom. Bakrovu otopinu razdijelio sam na dva dijela. Jednu polovicu taložio sam s kalijevom lužinom te kao bakrov kis (CuO) vagao. U drugoj polovici opredjelio sam sâm bakar pomoću titracije sa cijankalijem.

1. 1·3554 *gr* rude dalo je:

$BaSO_4$	2·3488 *gr* čemu odgovara . .	0·3226 *gr*	S
Sb_2S_5	0·4390 „ „ „ . .	0·2634 „	Sb
As_2S_5	0·0514 „ „ „ . .	0·0249 „	As
CuO	0·8746 „ „ „ . .	0·6975 „	Cu
Titracijom dobio sam		0·6973 „	Cu
„ „ „		0·0466 „	Fe

2. 0·8224 *gr* rude dalo je:

$BaSO_4$	1·4409 *gr* čemu odgovara . .	0·1979 *gr*	S
Titracijom dobio sam		0·0273 „	Fe
„ „ „		0·4234 „	Cu

Bakar nijesam mogao vaganjem odrediti. Antimon i arsen nijesam kod druge analize uopće opredijelio.

U postocima daju ti brojevi:

	1.	2.	Srednja vrijednost
Sumpor	23·80	24·06	23·93
Antimon	19·43	—	19·43
Arsen	1·84	—	1·84
Bakar	51·40	51·48	51·44
Željezo	3·44	3·32	3·38
Ukupno	99·91	100·13	100·02

Pri izračunavanju formule upotrebio sam srednju vrijednost obih analiza. Ako računamo, koliko sumpora vežu pojedini sastavni dijelovi, da stvore sulfide, to vidimo da

19·43	antimona	veže	7·77	sumpora, a to čini	27·20 sulfida.
1·84	arsena	„	1·18	„ „ „ „	3·02 „
51·44	bakra	„	13·06	„ „ „ „	64·50 „
3·38	željeza	„	1·93	„ „ „ „	5·31 „
	Ukupno		23·94	sumpora, a to čini	100·03 sulfida.

Po računu treba 23·94 sumpora, da sve sastavne dijelove vežemo kao sulfide, a analizom je nagjeno 23·93 sumpora.

Ako broj, koji pokazuje množinu svakoga sulfida razdijelimo s molekularnom težinom dotičnog sulfida, dobićemo:

$$\left.\begin{array}{r} 27{\cdot}20 : 336 = 0{\cdot}0809 \\ 3{\cdot}02 : 246 = 0{\cdot}0123 \end{array}\right\} 0{\cdot}0932$$

$$\left.\begin{array}{r} 64{\cdot}50 : 158 = 0{\cdot}4082 \\ 5{\cdot}31 : 88 = 0{\cdot}0603 \end{array}\right\} 0{\cdot}4685.$$

pa se tako odnose sulfidi:

$$R_2S_3 : RS = 0\cdot0932 : 0\cdot4685$$

ili

$$R_2S_3 : RS = 1 : 5$$

Konačno rezultira iz ovog omjera, u kojem je $R_2 = Sb_2, As_2$; $R = Cu_2$, Fe, ova formula:

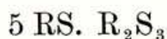

$$5\,RS.\,R_2S_3$$

ili

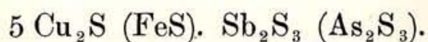

$$5\,Cu_2S\,(FeS).\,Sb_2S_3\,(As_2S_3).$$

Po tome je ruda, koju sam istraživao, *antimonov tetraedrit s mnogo bakra, pri čem je jedan dio antimona zamijenjen arsenom.*

U Zagrebu krajem juna 1897.

Ferdo Koch.

Мали римски нахођаји и посматрања.

Пише

Карло Пач.

(Са двије табле и 13 слика у тексту.)

I. Скопаљско поље на Врбасу у римско доба.

За мога задњег боравка у Бугојну, главном мјесту Скопаљског поља на Врбасу, које је у пуном јеку свога цвјетања, пошло ми је за руком, прикупити неколико биљежака о римским старинама, којих има по котару истога имена. Нешто је о томе објављено већ прије на разним мјестима музејалних публикација. Доста је тога и рударски сатник В. Радимски прибиљежио у свом „Archaeologisches Ortslexikon von Bosnien und der Hercegovina“, који се као рукопис чува у нашем заводу.

Ја у овом што слиједи, настојим, да све то што потпуније приберем, да се тако добије што лакши пријеглед о садашњем стању претраживања Скопља, коме је име без сумње илирског постања, као што је и име горњомезијског града Скопље = Scupi (турски Üsküb).

Како ће се видјети, слабо се је што доселе још учинило за овај крај нашег радног подручја; нигдје ту још није захватила сјекира ни лопата. Нема ту ни локалних испитача, као што их има по другим дијеловима Босне и Херцеговине. С тога апелирамо на све љубитеље старина у Бугојну, Горњем и Доњем Вакуфу, на многобројне велепосједничке фамилије Скопља, на Мираледе, Сулејманпашиће и т. д., нека се заузму за рођену груду, па нека нас потпомогну, јављајући нам за нађене старе зидине, калдрме, опеке, гробове, натписе, камење с релијефима и новце.

Нема сумње, да се у земљи још много штошта крије, да су у оном плодном крају, који се одликује обиљем сваке руке природнина, у старо доба исто тако пословале вриједне руке и да је свијет био исто тако имућан, као и у средњем вијеку и у ново доба. Сада већ видимо, да су на томе пољу биле 3 веће насеобине (Бугојно, Волари и Горњи Вакуф) и 5 мањих (Санџак, Копчић, Весела, Оџак горњи и Пограђе), да су им свезе у једну руку преко кланца Маклена, преко долина

Раме и Неретве, у другу пак преко Пролошког и Аржанског кланца допирале до мора, и да се је у Веселој, а по свој прилици и у Воларима копало и талило жељезо.

Биљешке су поредане географским редом; отпочећу сјевером, а свршићу југом код Горњег Вакуфа. По шпецијалној карти 1:150.000 приређена картица, на којој су забиљежена находишта римских старина, нека потпомаже моје разлагање.

Санџак.

(Опћина Ново Село.)

Уз цесту, што води из До̂њег Вакуфа у Јајце има од прилике за 800 *m* од Јунус-бегова хана низ Врбас мјесто, названо Црквиште; ондје се с обје стране цесте виде субструкције правокутне зграде, па се врло често наилази на опеке, жмурњаке и жљебасти цријеп.

Копчићи.

На огранку повијарца уз лијеву обалу Врбаса има изнад села предисторичка градина, а сачували су се ондје и темељи римских грађевина.

Бугојно.

Код котарског мјеста Бугојна имали су Римљани на лијевој обали Врбаса овеће мјесто, коме се трагови могу разабирати од цестовног километра 133 — од прилике 1 *km* сјеверно од вароши — преко Браунове циглане па до Остарине градине код Чипулића, — западно од Бугојна. На првом мјесту опазили су се темељи више зграда [1]), а у прољећу 1897. наишао је ондје надцестар бугојански, господин В. Стјепанек, садећи дрворед, на насведен римски гроб. При грађењу циглане на округ нађена је доста дубоко лампа с печатом *C. Dessi,* фрагменат фине црвене здјелице и златан наушњак, што је све предано земаљском музеју [2]). Недалеко од тога находишта има у опћини Чипулићу предисторичка градина Остарина. Испод ње види се у долини Поричке ријеке на пољима и ливадама множина узвисина, из којих се изоравају груде лијепа и опеке сваке руке [3]). Ја сам 23. априла 1897. у сусједним кућама видио многе велике циглене плоче, које потјечу из оних хумки; печата нијесам могао ни на жмурњацима наћи. Опеку су ваљда пекли за са̂м древни град у Бугојну, а грађена је од веома добре глине.

Осим тога има земаљски музеј из Бугојна једну драхму из Дирахија (Dyrrhachium) [4]) и ове римске новце:

---

[1]) „Гласник“ 1895., стр. 586.

[2]) На пом. мј.

[3]) На пом. мј.

[4]) „Wissenschaftl. Mittheil.“ IV., стр. 117.; исп. „Гласник“ 1896., стр. 416.

А. Република.

1. *Antonia:* Е. Бабелон: „Description histor. et chron. des monnaies de la rép. Romaine“ 1.
2. *Atilia:* Бабелон 9.
3. *Calidia:* Бабелон 1.
4. *Cornelia:* Бабелон 50.
5. *Fabia:* Бабелон 1.
6. *Postumia:* Бабелон 8.
7. *Tituria:* Бабелон 4.

Б. Доба царева.

8., 9. *Vespasianus:* Кохен (Cohen): „Description histor. des monnaies frappées sous l'empire Romain“ [1]) 12., 13.
10., 11. *Antoninus Pius:* Кохен 62., 111.
12. *Faustina maior:* Кохен 10.
13., 14. *Marcus Aurelius:* Кохен 18., 32.
15. *Lucilla:* Кохен 77.
16. *Alexander:* Кохен 428.
17., 18. *Claudius II.:* Кохен 52. На другоме је реверс излизан.
19. *Licinius pater:* Кохен 135.
20. *Constans:* Кохен 147.

Бр. 1., 8.—15., 17., 18., 20. даровао је нашим збиркама господин окуржни тајник Петраш у децембру 1889., а бр. 2., 3., 7. исти господин у аугусту 1889.; бр. 19. даровао је котарски предстојник бугојански, господин Марковић, год. 1886. Бр. 4.—6. стекао је музеј у септембру 1890., а бр. 16. у мају 1891.

Весела.

У септембру 1896. нашао је велепосједник Али-бег Сулејманпашић на свом земљишту ниже села Веселе на лијевој обали потока Весуч-

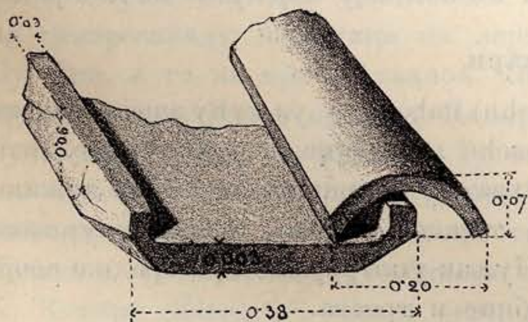

Слика 1.

Слика 2.

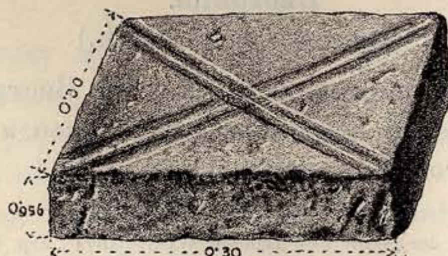

Слика 3.

нице римских цигли, које је котарски уред послао земаљском музеју. Ту има кровног цријепа *(слика 1.)*, а и плоча од гријалишта *(слика 2.,*

[1]) 1. издање.

3., 4.). Находиште је рударски натповјереник Шварц (Schwarz) испитао, те је ондје конштатовао темеље од кућа и останке тросковишта,

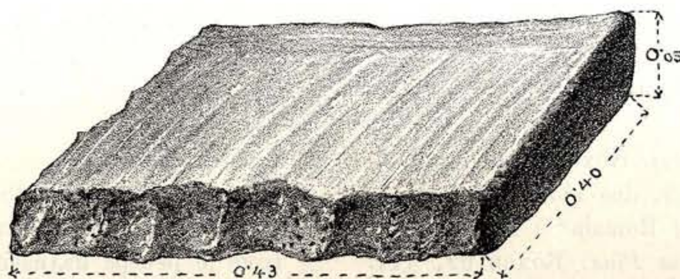

Слика 4.

па је из тога закључио, да су овуда већином били римски жељезни мајдани.

Оџак горњи.

На ораници названој Мејница код села Оџака горњег нашао је *по казивању велепосједника* Омер-бега Сулејманпашића *прије више* времена неки сељак зидина, које, судећи по опеки виђеној при томе, потјечу из римског доба.

Из истог села има Хасан-бег Рустанпашић велики бакрени новац цара Гордиана, Кохен 229, који он ни под коју цијену не ће да прода.

Волари.

У Воларима (опћина Сарај-Вилићи) нађене су уз кућу кнеза Чулька на Вилић-пољу развалине неке овеће насеобине, које по ономе, што се је доселе могло посматрати, обухватају површину од 140 *m* дужине и 60 *m* ширине. Ту има множина тесаног камена, опеке, жмурњака и кровног цријепа; много је тога Чуљак употријебио при градњи своје куће. Надаље су овдје изоране рбине и троска.

Бистрица.

(Опћина Сарај-Вилић.)

У подручју тога села находе се уз поток Бистрицу многи трагови испирања злата у древно доба, које рудари као и оно код Крупе, о којој ће одмах бити говор, сматрају римским [1]).

[1]) А. Конрад: „Mittheil. der geogr. Gesellsch. in Wien“ 1871., стр. 221. и д. Валтер (Walter): „Beitrag zur Kenntniss der Erzlagerstätten Bosniens“ стр. 150. Фулон (Foullon): „Ueber Goldgewinnungsstätten der Alten“ стр. 21. А. Рикер (Rücker): „Einiges über das Goldvorkommen in Bosnien“ стр. 19. и д. Исп. и О. Блау (Blau): „Reisen in Bosnien und der Hercegovina“, Берлин 1877., стр. 153. и д. Ц. Јиречек: „Die Handelsstrassen und Bergwerke in Serbien und Bosnien“ стр. 42. и д. В. Томашек (W. Tomaschek): „Mittheil. der geogr. Gesellsch. in Wien“ 1881., стр. 519. и д. поставља овдје далматинско златно подручје.

Крупа.

У Крупи (опћина Горњи Вакуф) веле, да се често нађу римски новци. У горским чворовима Росину и Враници источно од Крупе конштатовани су останци старих мајдана, а на парцелама, званима Златно гувно и Црвена земља пространа испиралишта. Да из римског доба потјечу, то се доселе још не може рећи.

Пограђе.
(Опћина Горњи Вакуф.)

На вапненастом хриду Сутина градина или Стражица, што се стрмо уздиже при сутоку потока Вољице и Хубанице има развалина мале, већином цријепом покривене зградице — по К. Херману (Hörmannu)[1]) стражарнице — којој су се зидови очували још за 1 *m* висине. У пољу испод хрида напао је почетком љета 1892. један сељак римску печатну плојку с прстена од горског злата с лијепо усаваћеним младеначким, мушким портретом главе, у коме Ф. Кенер (Kenner) хоће да распознаје црте Германика[2]).

Горњи Вакуф.

Како код Бугојна и Волара, тако је и код Горњег Вакуфа (зове се и Горње Скопље) била овећа насеобина. Останци јој нађени су на сјеверозападу варошице на лијевој страни оне цесте, која води у Бугојно, и то на мјесту, званом Чичково гребље, и на сјеверозападној страни мјеста јужно од села Понира на ри́ту Гребиње украј јахаћег пута, који води у Забојницу. Ту као и тамо находе се субструкције, као и жмурњаци и обрађепо камење. На пошљедњем мјесту, гдје се развалине простиру на овећем простору, веле да су се и новци изорали. Томашек (Tomaschek)[3]) поставља овдје град Ad Matricem, док га Х. Киперт (Kiepert)[4]) тражи сјеверније, од прилике код Бугојна.

Врсе.

У брдском потоку код Врса опћине горњо-вакуфске, веле да се често иза набујале воде налазе римски новци. Блау приповиједа[5]), да га је неки сељак увјеравао, како су једноћ нашли око 500 комада сребрног новца, па да сваке године у прољећу дјевојке онуда траже сребрних новаца, од којих себи наручују минђуше и други накит;

[1]) „Wissenschaftl. Mittheil." I., стр. 330.
[2]) На пом. мј.
[3]) На пом. мј. стр. 519.
[4]) „Formae orbis antiqui" XVII.
[5]) На пом. мј. стр. 155.

на новцима да је обично име Constantinus, и да нијесу округли, већ дугољасти. Блау вели да није могао ни један од нађених новаца да добије на очи, како би му одредио постање и старост.

*

Из Скопља има манастир Фојница римских конзуларних и царских новаца; али ми нико не могаше казати нити за њихову провениенцију, ни за њихова находишта[1]).

II. Нова римска насеобина у котару градишком.

Из котара градишког нема доселе, може се рећи, никаквих римских нахођаја; само из главног мјеста тог управног подручја, Босанске Градишке, гдје је, како се мисли, био знаменити цестовни чвор Servitium, има земаљски музеј од јуна 1887. као дар господина дворског савјетника Хермана два новца, један бронцани комад средње величине цара Клаудија (Кохен 73.) и исто таки комад цара Трајана (Кохен 427.). Сретним неким случајем пошло је у прољећу год. 1897. посједнику господину Мирку пл. Ђурковечкому за руком, те је у једном селу источно од цесте Градишка—Бањалука конштатовао останке неке римске насеобине. Он је тамо нашао многе опеке, међу овима плоче од 0·5 *m* ширине, каке су служиле за прекривање огрјевних канала, огрјевне цијеви, којим су бокови на различит начин наребрени, и жмурњаке.

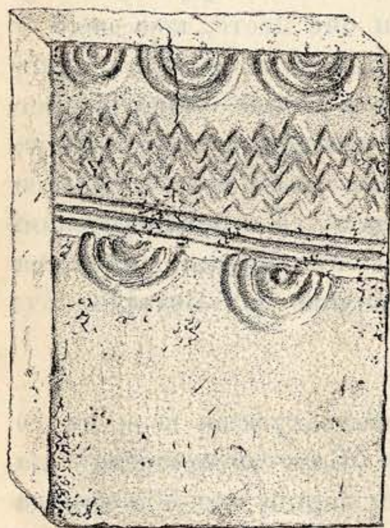
Слика 5. ⅕

Копајући темеље за цркву у Мрчевцима, нашли су људске кости.

Али недалеко од Мрчеваца, већ у котару бањалучком, нађено је у пошљедње вријеме такођер спомена достојних ствари. У пољу, названом Лука, код Маглајана на Врбасу наишао је 4. маја 1896. Глишо Малиновић орући на различите опеке, од којих је ову доље у *слици 5.* приказану, 0·385 *m* дугу, 0·28 *m* широку и 0·055 *m* дебелу, веома добро печену плочу музеју спремио котарски предстојник бањалучки, господин Форкапић. На њој се на горњем дијелу једне од дугих страница види од концентричких полукругова, валовитих и правих линија сложен, неким

[1]) „Гласник“ 1895., стр. 257.

чешљастим, тупим инштрументом нацртан орнаменат, те је некоћ била узидана, како се то познаје по траговима лијепа, који је на више мјеста за њу прионуо. Пошто Малиновић тврди, да је том приликом изорао и људских кости, то је на находишту можда био овећи гроб.

С исте оранице потјече и један ауреус цара Максимилијана и један велик бакрени новац цара Антонина Пија, које је новце земаљски музеј ове (1897.) године набавио од господина Алексе Пиштелића из Маглајана. Оба ће се та новца објелоданити с другим у нашим земљама нађеним златним новцима.

Те двије насеобине, Мрчевци и Маглајани, продужују познато већ число римских насеобина, које почиње код Бањелуке (Трн [лијева обала Врбаса][1]), Лакташи-Илиџе[2]) и развалина 3 *km* од Лакташа прама Градишки)[3]), очекиваним начином прама сјеверу, па се можемо надати, да ће нам се за недуго вријеме поузданим начином разјаснити правац задњег дијела знамените цесте Salona-Servitium. Пошто овдје наведена находишта махом леже или близу данашње цесте, или уз њу, то ће се моћи узети, да стара цеста од ње није врло одмицала.

III. Римске ствари из котара бјелинског.

Необичан догађај дао је повода, те је обретена римска насеобина у котару бјелинском. Некоме се сељаку у селу горњем Броцу приснило, да са неког земљишта близу Томове баре велик пламен прама небу сукља. Пошто по празновјерју тамошњег народа таква појава нарочитим изабраницима среће казује оно мјесто, гдје је закопано велико благо, одлучи он, пошто је још двојици сусједа повјерио своју тајну, да ће то благо ископати. Други дан иза тога одшуљаше се савезници око пола ноћи на оно мјесто, које је у сну тачно означено било. То су катастралне парцеле 1821 и 1822, у риту Јелац, недалеко Томове баре. Срце им стало ударати, када казмом и трнокопом стадоше копати, и за кратко вријеме наиђоше у дубљини од по̄ метра на тврд предмет. Ево блага, закликташе сретници. Посве ознојени наставише копање све живље и све прињежније, али мјесто злата изметнуше из тајанствене дубљине само рбине, груде од лијепа и комаде од разбијене цигле. Избачени материјал гомила се на брежуљке и још једнако циглама и камењу нема краја, још увијек не ће да се

[1]) Радимски: „Wissenschaftl. Mittheil." II., стр. 62.

[2]) Келнер (Kellner) у ист. дјелу I., стр. 254 и д.; Фиала у ист. дјелу IV., стр. 150.; Клаић: „Повијест Босне" стр. 50.

[3]) Келнер на спом. мј. стр. 261.

јави каква клијет или каки сандук. Вријеме одмиче, веће зора зарудјела; боје се да не би наишли какви незвани гледаоци. Углаве, да ће сада престати, па се о поноћи опет овдје састати. Али кад они одоше, опази доскора господар оне њиве оне црне, бијеле и црвене масе, што се ондје нарочито истицаху из зеленог усјева, те пошто је знао, да му се ораницом укрштавају зидови, домисли се он, за што се је туда ровало. Он пријави што се је догодило, те је међутим сам пазио, да се то копање блага не би поновило. 4. априла дође, пошто су дотле пронађени и копачи и појединости њихове ноћне екскурзије, на находиште порезни официјал из Бјелине, господин Мартин Лончаревић, претраже га, у колико се је то могло при тадашњем кишном времену, те понесе нека *corpora delicti,* која су одмах спремљена земаљском музеју. То су типичне римске опеке, међу њима једна 0·385 *m* дуга, 0·26 *m* широка и 0·06 *m* дебела плоча и један новац средње величине царице Јулије Домне (ваљда Кохен 200). Ти нахођаји свједоче дакле неоспорно, да је на горе назначеном мјесту код села Горњег Броца била римска насеобина.

Западно од Горњег Броца, у Свињаревцу, већ сам у љету 1895. конштатовао трагове римској насеобини. У подручју тога села двије су хумке, Градац велики и Градац мали; само први могао сам походити, до другог не могох доћи ради поплаве Саве.

На елиптичној узвисини, високој око 3 *m* и премјером од 50 корака по прилици видио сам расуте комаде римске опеке и иловастог суђа.

Ја ћу том приликом ево овдје све поредати, што сам могао сазнати о римским старинама у котару бјелинском. Некоје тачке, што ћу одмах овдје навести, могао сам речене године одмах потражити у друштву судбеног пристава у Бјелини, господина Јосипа Хермана (Hermanna).

Бјелина.

У Бјелини кажу да се находе новци. За земаљски музеј набављена је ондје једна тетрадрахма[1]) Александра великога и по једна драхма из Аполоније[2]) и Дирахија (Dyrrhachium)[3]) у мају 1890., али се није могло поуздано утврдити, да ли су ти новци нађени у самој вароши.

Франц-Јосифа поље (Franz Josefs-Feld).

При градњи цесте нађене су недалеко од те њемачке колоније опеке и шестероугласти ступци за тарацање, високи 0·04 *m* дебели

---

[1]) „Гласник" 1894., стр. 78.

[2]) На ист. мј. стр. 169.

[3]) На ист. мј. стр. 170.

0·05 *m*, и дуги по страни 0·025 *m*[1]) (исп. *слику 6.)*. И новаца је изорано по њивама, на жалост их музеју није ништа спремљено.

Попови.

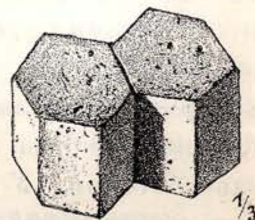

Слика 6.

У Поповима, источно од речене њемачке колоније ископан је денар цара Комода Кохен 260, који је покојни учитељ Јосип Фалкенбургер спремио музеју.

Обарска велика.

У подручју тога мјеста, које је сјеверозападно од Бјелине, два су римска находишта:

1. На Главичорку, хумци од прилике 20 *m* високој, врло пространој, коју с источне стране оптјече један поток, а са запада Чађавичка ријека, те се ови одмах под њом састају. На источној страни има подно хумке обилато, стално врело, којим се народ онога краја много служи. При крчењу наишли су овдје на зидове и тарац од опеке. Ма да је већ високо порасло жито врло отешчавало претраживање, могосмо ипак и ми покупити множину комада разбијене опеке и суђа. Народ приповиједа, да је ондје била стара Бјелина.

2. Кажу, да се је код гробља Обарске велике наишло на циглану. Пошто ондје по казивању сељака има доста добре глине, а находи се загорене иловаче, то се ово казивање не може означити неоснованим.

Чађавица дȏња.

У махали Градац села Чађавице дȏње (сјеверо-западно од Обарске велике) приповиједао ми је Стево Стајић, да се на њиви украј његове куће, Кичића брду, сваке године ископавају новци.

Батковић.

На хумци Црквишту, која припада Ђоки Рончевићу у Батковићу (између Обарске велике и горе споменутог Броца горњег), видимо зидне опеке, груде лијепа и грађевне комаде разне величине. Прекопавањем за покус одмах смо дошли до зидина на далеко распростртих, којим би се правац само веома потанким испитивањем могао установити. Како народ мисли, била је ондје источно-православна црква, а с друге стране Дашнице, која онуда тече, била је католичка црква. Мисли се такођер, да се је у потоку наишло на останке моста.

---

[1]) В. Радимски: „Wissenschaftl. Mittheil.“ IV., стр. 157.

Тутњевац.

На њиви Стојана Шешљића у Тутњевцу (опћина Забрђе, на цести Бјелина—Д. Тузла) открио је жандарски стражмештар Т. Драгичевић год. 1888. дјеломице једну зграду, дугу 11·5 *m*, широку 10 *m*, која је обухватала овећу одају, потарацану 0·60 *m* дугачким и исто тако широким, 0·06 *m* високим плочама од цигле, и три омање одаје, намазане бетоном. У првој просторији нашао је релијеф, на коме бијаше приказана жена са двоје дјеце; осим тога нађене су претраживањем многе иловасте и стаклене рбине, људске и животињске кости, као и два жељезна чавла[1]). На жалост нити је од зграде приређен нацрт, нити је од нађених ствари шта послано земаљском музеју.

Јања.

У Јањи, варошици уз Дрину, показаше нам мјесто, названо Црквиште, као находиште римске цигле, а за њиву Ђебина башта или Обаришта рекоше, да су при орању наишли на тарац и новце. Осим тога позната је Јања као находиште римских новаца; на жалост овдје приватни сабирачи музеју све преотимају; у нас нема ни једнога комада те провениенције. Код једнога трговца видио сам ондје једну драхму из Дирахија[2]), а у свој околици као страствен сабирач познати Лазо Лазић има лијепу колекцију (међу осталим драхму из Аполоније[3]), коју ни за коју цијену не хтједе одступити нашем музеју.

Између Јање и Амајлије нађен је денар Claudia, Бабелон 15., који је господин порезни официјал М. Лончаревић у мају 1897. даровао земаљском музеју.

Амајлија.

У Амајлији има гостионичар Никола Страхина збирку новаца, коју нијесам могао видјети.

Бос. Рача.

Из бос. Раче стигли су земаљском музеју по господину Т. Драгичевићу (год. 1888.) и по господину М. Лончаревићу (год. 1893.) ови новци:

1. *Augustus:* Кохен 87.
2. *Faustina maior:* Кохен 72.
3. *Marcus Aurelius:* Кохен 144., уз то св. 7., стр. 163.
4. *Iulia Paula:* Кохен 2.
5. *Constantinus I.:* Кохен 246.
6. *Constantius II.:* Кохен 139.

---

[1]) Вид Вулетић-Вукасовић: „Вјесник хрв. арк. друштва“ 1889., стр 23. и д. Т. Драгичевић: „Гласник“ 1896., стр. 424.

[2]) „Гласник“ 1896., стр. 421., бр. 30.

[3]) На спом. мј. стр. 419., бр. 12.

Ушће Дрине.

Господин канцелиста Колић у Бјелини спремио је год. 1891. ова два, при ушћу Дрине нађена новца земаљском музеју:

1. *Hadrianus:* Кохен 681.
2. Lice: D N IOVINVS PFAVG Zaličje: VOTV MVLTX у вјенцу. Бакар.

IV. Надгробни камен из Кулијеша (котар сарајевски).

Горњи дио једне плоче од вапненца; дōња страна, на којој бијаше натпис, поломљена је до једног уског, глатког останка. *(Слика 7.)* Висина

Слика 7.

1·08 *m*, ширина 0·88 *m*, дебљина 0·17 *m*. У једној едикули, ношеној, како се чини, двама коринтичким ступовима, три попрсја с предњим погледом. По уређењу косе биле су ту приказане двије жене (с лијева и у средини) и један муж (десно). И лице и труп у све је три подобе тако испран, да се не може разабрати ни ношња, ни држање руку, само у мужа могу се разабрати диагонални набори на прсима. Средину забата запрема горгонион; у кутовима десно и лијево по један доље обрнут делфин. Тај уломак бијаше узидан у Хомољској ћуприји, опћина Кулијеш, котар сарајевски, те је посредовањем окружног предстојника др. Фрање баруна Молинарија (Mollinary) доспио у земаљски музеј.

V. Лампа с релијефом из Плевља.

Једнокљуна лампа од сивасто-бијеле, фино наталожене иловаче, премазана фирнисом, без дршка и ношке. *(Слика 8.)* Висина 0·025 *m*, дужина 0·087 *m*, ширина 0·064 *m*. Округла, плитка посуда за уље; на конкавном, колобаром заокруженом тањуру приказан је равним релијефом ован, како јури на десно, намјестивши главу на удар. Сада оштећена губица имала је по странама два утиска у облику пелте (штита амазонака) и била је сприједа троугласто завршена. Рупа за улијевање прилично је у средини тањура, а јама за чеп при почетку кљуна. Дно је заокружено удубљеним колобаром и има у средини округ с тачком. Свеза плохастог покрова и посуде за уље добро се распознаје по шву, који је невјешта рука прелтчила. И иначе, нарочито

Слика 8.

на тањуру не види се обичајна другда помња у извађању. Око рупице за стијењ још је лампа зачађана.

О. Фишбах (Fischbach) описује у својој расправи, достојној нашљедовања за друге градове „Römische Lampen aus Poetovio, im Besitze des steiermärkischen Landesmuseums Joanneum“ [1]), стр. 32. под бр. 273. (исп. таб. IV.) посве аналогну лампу у упућује стр. 53. (исп. стр. 56.) таке релијефне лампе у први и на почетак другога вијека [1]).

Наша лампа, која је сада у земаљском музеју, нов је доказ за велико подручје, што је имала прохођа керамичке робе појединих фирми [2]).

[1]) Исп и К. Кенен (Koenen): „Gefässkunde der vorrömischen, römischen und fränkischen Zeit in den Rheinlanden“ стр. 114.

[2]) Исп. н. пр. у Silistria-Durostorum нађену посуду с марком *Filemon Aretio fec(it)*: „Archaeol.-epigr. Mittheil.“ XIX., стр. 85. О проширењу лионског иловастог суђа исп. J. Јунг: „Römer und Romanen in den Donauländern“ стр. 127.

VI. Новци из Кисељака.

Код купке Кисељака нашао је сељак Петар Гудељ из Подастијења два Антониниjана[1]), који овдје слиједе, и које је земаљски музеј стекао посредовањем котарског предстојника фојничког, господина Плентаја, 28. фебруара 1895.

1. *Gordianus:* Кохен 117.

1. *Philippus pater:* Кохен 106.

Ти су комади посве једнаки, сасма добро очувани; оба су у исто доба доспјела у земљу. Да ли су на истом мјесту нађени још и други новци, није се више дало утврдити.

VII. Депотни нахођај Антониниjана код Фојнице.

Оба кисељачка Антониниjана сјећају, што се тиче доба новаца, њиховог одржања и близине находишта, веома живо на велики нахођај исте врсте новца из Фојнице, на који сам већ једноћ упутио[2]). На жалост могао сам од онда само мало шта сазнати о мјесту и начину, гдје и како је то благо ископано. Толико само стоји, да је год. 1888. изорано на једној њиви код Фојнице. Један је дио намакао манастир Фојница[3]), а 62 комада[4]) купио је земаљски музеј од једног Шпањола у Сарајеву. Да ли и колико је ексемплара доспјело у приватне руке, не зна се. И у Фојници није се могао број комада, који потјечу из тога нахођаја, одредити, пошто су помијешани с царским новцима друге провениjенције; упућени смо дакле при испитивању садржине тога нахођаја на ону партију, која је у земаљском музеју, и која је ниже пописана.

Изузевши једини денар Александра Севера (бр. 1.) све су ту сами Антонини, који досижу од Гордијана III. све до Галијена и његове родбине. У реду владара од 222. до 268. — не гледећи на ефемерне цареве — једини Максиминус (235.—238.) није заступан. Већина их је врло добро одржана, само бр. 31., 34., 44., 45. и 50. понешто су, а бр. 57., 58. и 59. јаче су излизани; ови потоњи били су највише у промету. Из тога се мора закључити, да је некадашњи власник те новце стекао наскоро за тим, иза како су ковани, па да их је цијело вријеме добро похранио, док их није у задње вријеме Галијена, — а можда и нешто касније, — закопао у земљу.

[1]) Исп. J. B. Кубичек (J. W. Kubitschek), Паули-Висова (Pauly-Wissowa): R. E. s. v. Antoninianus и „Rundschau über ein Quinquennium der antiken Numismatik“ стр. 73. и д.

[2]) „Wissenschaftl. Mittheil.“ V., стр. 173.

[3]) На спом. мј. стр. 174.

[4]) Један се комад загубио.

Број	Лице	Заличје	Кохен (1. издање)
	ALEXANDER.		
1	IMPCMAVRSEVALEXANDAVG	VIRT VSAVG	215
	GORDIANUS III.		
2	IMPCAESGORDIANVSPIVSAVG	A EQVITASAVG	7
3	IMPGORDIANVSPIVSFELAVG	AEQVITASAVG	Исп. св. VII., стр. 245.
4—6	исто	AETER N ITATIAVG	15
	Сва три у печату различита.		
7	исто	CONCORDIAMILIT	25
8	исто	FELICITTEMP	31
9	исто	FORTREDVX	39
10	исто	IOVIS STATOR	47
11—13	исто	IOVI STATORI	49
	Сва три у печату различита.		
14	IMPCAESMANTGORDIANVSAVG	LIBERALITASAVGII	57
15	IMPGORDIANVSPIVSFELAVG	LIBERALITASAVGIII	62
16	исто	MARSP ROPVG	64
17, 18	исто	ORIE N SAVG	69
	У *печату различити.*		
19	исто	PMT RPIIIICOSIIPP	107
20	исто	PMTRPIIIICOSIIPP	109
21	IMPCAESMANTGORDIANVS	PROVIDENTIAAVG	131
22	исто	VIR TV SAVG	161
23	IMPGORDIANVSPIVSFELAVG	VIRTVTIAVGVSTI	166
	PHILIPPUS PATER.		
24	IMPMIVLPHILIPPVSAVG	FELIC ITASTEMP	20
25	исто	FIDES MI LITVM	27
26	исто	LAETITFVNDAT	36
27	исто	LIBERALITASAVGGII	38
28	IMPPHILIPPVSAVG	NOBILI TASAVGG	40
29	IMPMIVLPHILIPPVSAVG	PMTRPIICOSPP	50
30	исто	VICTORI AAVG	103

OTACILIA SEVERA.

31	MOTACILSEVERAAVG	IVNOCONSERVAT	9

PHILIPPUS FILIUS.

32	IMPPHILIPPVSAVG	LIBERALITASAVGGIII	12
33	MIVLPHILIPPVSCAES	PRINCIPII VVENT	30
34	исто	исто	34

DECIUS.

35	IMPCMQTRAIANVSDECIVSAVG	D A C I A	11
36	исто	GENIVSEXERCILLYRICIANI	26

HERENNIA ETRUSCILLA.

37	HERETRVSCILLAAVG	FECVNDITASAVGG	6

HERENNIUS ETRUSCUS.

38	QHERETRMESDECIVSNOBC	PIETASAVGVSTORVM	11

HOSTILIANUS.

39	CVALENSHOSTILMESQVINTVSNC	PRINCIPIIVVENTVIS *(sic!)*	19

GALLUS.

40	IMPCAESVIBTREBGALLVSAVG	FELICI TASPVBLICA	24
41	IMPCCVIBTREBGALLVSAVG	IVNOMARTIALIS	26
42, 43	IMPCAECVIBTREBGALLVSAVG	LIBERTASAVGG	36
	У печату различити.		
44	IMPCCVIBTREBGALLVSAVG	LIBERTASPVBLICA	37
45	IMPCAECVIBTREBGALLVSAVG	VICT ORIAAVGG	70

VOLUSIANUS.

46	IMPCCVIBVOLVSIANVSAVG	FELIC ITASPVBL	17
47	IMPCAECVIBVOLVSIANOAVG	IVNONIMARTIALI	20

AEMILIANUS.

48	IMPCAESAEMILIANVSPFAVG	PM TR PIPP	20

VALERIANUS.

49	IMPCPLICVALERIANVSPFAVG	ANNONAAVG G	14
50	IMPVALERIANVSPFAVG	SALVSAVGG	128
51	IMPCPLICVALERIANVSAVG	VICTORIAAVGG	142

GALLIENUS.

52	IMPGALLIENVSPAVG	PAX A V G G	396
53	IMPCPLICGALLIENVSPFAVG	PROVIDENTIAAVGG	476
54	IMPGALLIENVSPAVG	SPESPV BLICA	533
55	IMPGALLIENVSPFAVG	VICT G ERM	562

SALONINA.

56	CORNSALONINAAVG	PIETASAVG	56
57	исто	V E S T A	Св.VII., стр.280., бр. 4.

SALONINUS.

58	PLICVALERIANVSCAES	IOVICRESCENTI	29
59, 60	исто	PIETASAVGG	31

У печату различити.

HADRIANUS реституиран.

61	DIVOHADRIANO	CONSEC RATIO	1162

VIII. У Вишеграду нађени новци.

26. маја 1897. набавио је земаљски музеј од господина Јове Бесаровића, трговца у Сарајеву, 11 комада новаца, који по његову казивању потјечу од једног већег нахођаја, што га је неки радник од прилике прије 10 година нашао при градњи цесте близу Вишеграда. Колико је било комада новца и да ли су сви само били од бронца, није

се могло установити; онај, који их је нашао, однио их је у Мостар, гдје је господин Бесаровић добио 25—30 комада. Он сам распоклањао је кроз неколико година већину, али се више не сјећа, коме. И о находишту и о приликама, у којима је новац нађен, није се ништа потање могло сазнати; само толико стоји, да су сви на једном мјесту избили на двор.

Остатак, који је тако до нас дошао, састоји од ових комада:

Број	Премјер у mm	Лице	Заличје	Одсјек [1])	Кохен (1. издање)
		CONSTANTINUS I.			
1	17	CONSTANTI NVSMAXAVG	GLORI AEXER CITVS	SMTSA	313
2	16	исто	GLOR IAEXERC ITVS	SMNЄ	317
3	17	исто	исто	исти	317
		Други печат.			
4	18	исто	исто	A (или R)	317
5	18	Исто. Попрсје цара с ловоријенцем и палудаментом на десно.	исто	SMKΓ	Исп. 318
6	18	исто	Исто; међу ратним знацима паомина гранчица.	PCONST	319
		CONSTANTINUS II.			
7	18	CONSTANTINVSIVNNOBC	GLOR IAEXERC ITVS	CONSΘ·	136
8	16	исто	исто	SMNB	136
		CONSTANTIUS II.			
9	17	FLIVLCONSTANTIVSNOBC	GLORI AEX[ER CI]TVS	SMTSΓ	236
		CONSTANS.			
10	16	CONSTAN SPFAVG	GLOR IAEXERC ITVS са ☧	BSIS	141
11	17	FLCONSTANSNOBCAES	исто	·CONSIA·	147

[1]) У пољу нема знака.

Све су то ситни бронцани новци, којим се величина колеба између 16 и 18 *mm*. Ма да се подударају, нарочито у реверсу, опет се ни за два не може рећи, да су једнаког печата. Да на свим нађеним новцима није била легенда GLORIA EXERCITVS, то слиједи из казивања господина Бесаровића, по коме је на два новца, који негда бијаху у његову посједу била приказана „вучица са двоје дјеце“. То су без сумње VRBS ROMA-новци типа Кохен 13. или 14.[1]).

За одређивање времена, када су ти новци доспјели у земљу, даје бр. 10. прилике. Констанс назива се ондје Аугустус. Пошто је он тај наслов са оба своја брата добио 9. септембра 337.[2]), то тај новац најраније припада крају речене године, а не много касније биће да је све то благо изгубљено или у земљу закопано, пошто ови ексемплари, што су нам при руци, слабо трагова показују, да су употребљавани. Диференција, која сада постоји између појединих комада у погледу степена њихова одржања, па и у боји, може се свести на не баш особито брижан начин, како су похрањени по некадашњем свом власнику, и на његове разне покушаје, да их очисти.

У одређено фиксирање времена не ће бити могуће упуштати се с погледом на мали број нађеног новца.

IX. Фрагменат опеке са брда Радеша код Неума.

На брду Радешу изнад лу̂ке Неума нашли су године 1896. сељаци при крчењу у неком винограду уз осталу опеку још овај

Слика 9.

фрагменат, што га приказује *слика 9.*, који је посредовањем господина кустоса Ф. Фиале утјеловљен збирци римских циглених печата у земаљском музеју.

---

1) Исп. Ј. В. Кубичек: „Rundschau über ein Quinquennium der antiken Numismatik“, стр. 96.

2) Х. Шилер (Schiller): „Geschichte der röm. Kaiserzeit“ II., стр. 239.

Уломак жмурњака, уоколо одломљен; добро сталожен, црвено печен; висок 0·32 *m*, широк 0·32 *m*, дебео 0·03 *m*. У правокутној, 0·028 *m* високој удубини на одскок отиснута, 0·021 *m* велика писмена. Печат је на десно посве обијен.

Као интерпункција (двије тачке) ваљда ће ваљати сматрати обје мале узвисине изнад и испод писмена C. Тај се фрагменат може попунити по C. I. L. III 3213_5 и Pais 1075_{16} *Ti. C[l. Caes. Pans.]* или по C. I. L. V 8110_{19-23} и IX $6078_{26, 27}$ *Ti. C[laudi Pans.]*.

Да је римски кровни цријеп за рана преко неумске лу́ке уведен у овај дио столачког котара, то смо већ од прије знали; госп. Ћиро Трухелка нашао је у развалинама веома угледне римске насеобине градачке (источно од Радеша) два печата исте царске фабрике *(Pansiana* и *Ti. Pansian.)* и опеку из циглане *C. Titius Hermeros*[1]).

Како ми господин Фиала казује, виђају се римски зидови и опеке и у малом Градачком пољу, на брду Посјеку и на брду Малокрну. Веле да се на оба мјеста и новци находе.

X. Уломци надгробног камена из Чифлука, опћине Рјечице.

У Чифлуку, опћини Рјечици, котара травничког био је у кући Нике Топаловића узидан фрагменат једног надгробног камена; на потицање котарског уреда послан је године 1896. земаљском музеју.

Слика 10.

Уломак, уоколо поломљен, плоче од меког, бијелог вапненца, високе 0·20 *m*, широке 0·20 *m* и дебеле 0·17 *m*. *(Слика 10.)* На њој се само види

[1]) „Wissenschaftl. Mittheil.“ I., стр. 295., сл. 62—64., стр. 298. и д.; исп. Пач: „Гласник“ 1896., стр. 193.

веома исплављена и обијена глава средовјечне жене. Како се чини, има она на коси, која се иза ушију спушта у коврчицама густо приљубљен ситно набран дувак[1]), који је с приједа и са стране порубљен. Зенице су примитивно изврткане; висина релијефа износи 0·07 *m.*

XI. Усора код Добоја.

Стијена при сутоку Босне и Усоре, по народу названа Црквеница, а по веома заслужном за Добој котарском предстојнику Омеру Атиф еф. Бахтијаревићу „Омерова главица", опет нас је обдарила неколицином римских старина. Ако је земаљски музеј за пријашње нахођаје[2]) на захвалност био обвезан господину Е. Пору (Porru), то смо срдачну захвалност дужни садашњем посједнику Омерове главице, господину Х. В. Торману (H. W. Thormannu), који је из своје мекленбуршке домовине донио на југ разумијевање, вољу и стрпљивост за практично испитивање. Садећи воћке, наишао је он 20. марта 1897. између вйле и павилона[3]) 0·10—0·20 *m* под земаљском површином на простран каменит тарац; под њим су се нашли костури, оријентирани од истока на запад[4]). Кости су биле тако прхке, да се никоја лубања није могла спáсти; ни прилога није било. Тим издашније било је великом помњом овршено претраживање тараца. Овдје је господин Торман нашао доље побиљежена три уломка од плоча с натписима.

Ти обрети, као и кости нађене на јужној страни, два новца и стреличин шиљак на западном пристранку, пак множина предисторичких иловастих рбина и римске опеке по цијелој Омеровој главици[5]), све то потакло је господина Тормана, те је земаљски музеј обавијестио о нахођајима, које је махом даровао нашој збирци.

Ево резултата испитивања објеката као и цијеле околине Омерове главице, при коме ме је господин Торман најиздашније потпомагао.

А. Натписи.

1. Уломак једне плоче од тврђег лапора, уоколо као и страга обијен. *(Слика 11.)* Висина 0·305 *m*, ширина 0·175 *m*, највећа дебљина 0·05 *m*.

---

[1]) Не може се мислити, да је то капа.

[2]) В. Радимски: „Wissenschaftl. Mittheil." I., стр. 262. и д. Пач: „Archaeol.-epigr. Mittheil." XVI., стр. 78. и д. и „Гласник" 1895., стр. 573. C. I. L. III 8376 *b* = 12750, 12756—12760.

[3]) На плану Радимскога на спом. мј. стр. 265., сл. 8. те су грађевине означене са *f* и *e*.

[4]) Скелетни гробови већ су прије конштатовани на Црквеници, исп. Радимски на спом. мј. стр. 262., 270.

[5]) Само на њој и на непосредним обронцима нађено је останака; при дну није се доселе наишло ни на фрагменте цигле, ни на рбине од иловастог суђа.

Лијепо резана писмена, висока у р. 1.: 0·072 *m*, у р. 2.: 0·068 *m*, у р. 3.: 0·062 *m*. Размак редова поједнако 0·016 *m*.

За распознавање садржаја даје фрагменат доста прилике. По монументалним, великим писменима, по чистој изради и по тумачењу 2. и 3. реда распознајемо без каке потешкоће, да је то царски натпис.

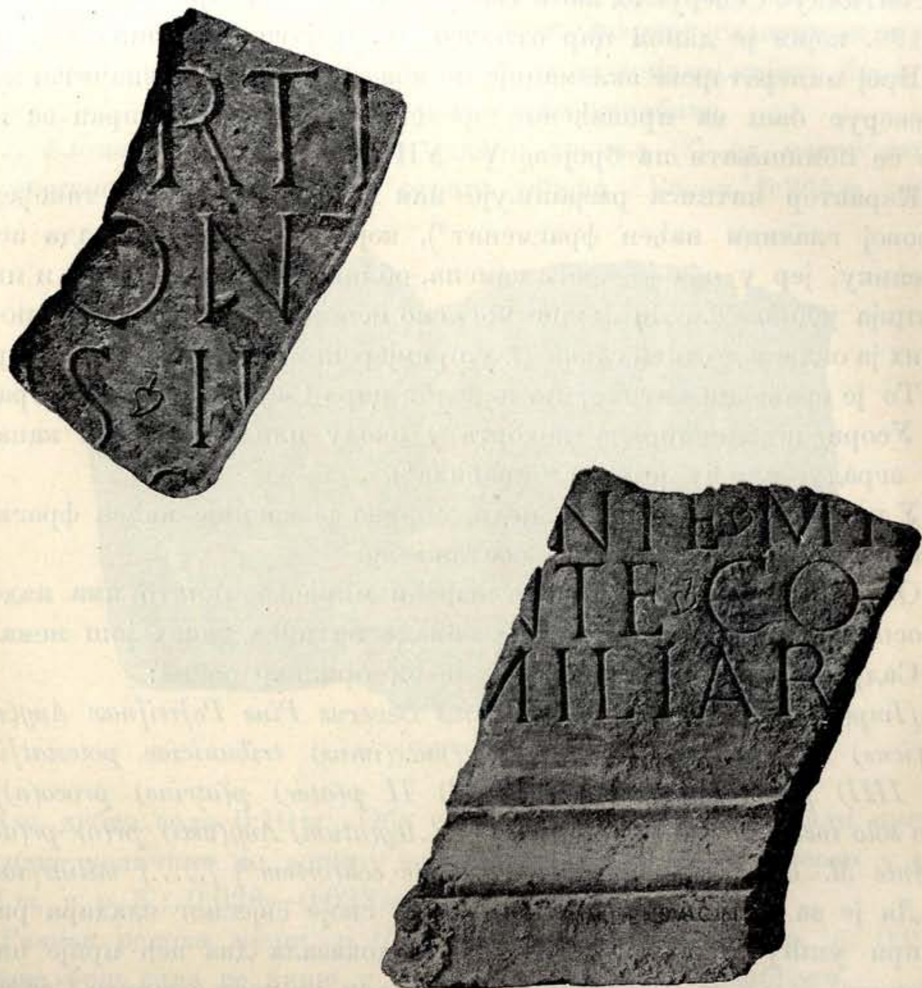

Слика 11.

Који је цар на плочи споменут, то нам недвојбено казује р. 1., који се сам по себи допуњује у *Pe]rti[nax;* да ту није говор о несретном П. Хелвију Пертинаксу, већ да је то његов нашљедник Л. Септимиус Северус, то нам свједочи р. 3., у коме је назначена 3. или 4. година владања. Тиме је и вријеме споменика одређено, он је подигнут године 195. или 196. по Хр.

Међе времена можемо по мојем мишљењу још нешто стегнути, ако узмемо на око, да при допуњавању натписа:

[Imp(erator Caes(ar) L. Septimius Severus Pius Pe]rti[nax Aug(ustus) Arab(icus) Adiab(enicus) p]ont(ifex) [max(imus) tribuniciae potestat]is III (или *IIII), [imp(erator) V..., co(n)s(ul) II, p(ater) p(atriae), proco(n)s(ul)....* иза *Aug.* онај простор, што га се особито нађе помоћу трећег реда, захтијева уврштење придјева *Arab. Adiab.* Оба та почасна наслова има Септимиус Северус од љета 195.[1]). Terminus ante quem јест 10. децембар 196. којим је даном цар отпочео прибрајати V. tribunicia potestas.

Број императорске акламације не може се тачније назначити, пошто је Северус баш за пронађеног времена поновно акламиран за цара; може се помишљати на бројеве V—VIII[2]).

Карактер натписа разјашњује нам један, год. 1890. такођер на Омеровој главици нађен фрагменат[3]), који за цијело припада истоме споменику, јер у оба је врста камена, облик и израда писмена и интерпункција једнака[4]). Да лакше могнемо испоредити оба уломка, постављам их ја овдје у доданој *слици 11.* у примјереном размаку један уз други.

То је грађевни натпис; по наредби цара Септимија Севера градила је у Усори штационирана кохорта у околу или у његовим канабама нову зграду, или ју је опет оправила[5]).

У натпису, што овдје слиједи, оборио је касније нађен фрагменат све хипотезе, које су о њему постављене.

О кохорти не усуђујем се изрећи мнијења, пошто има наде, да ће господин Торман наћи и оне комаде натписа, којих још нема.

Садржај цијелог натписа био је од прилике оваки:

[Imp(erator) Caes(ar) L. Septimius Severus Pius Pe]rti[nax Aug(ustus) Arab(icus) Adiab(enicus) p]ont(ifex) [max(imus) tribuniciae potestat]is III (или *IIII) [imp(erator) V... co(n)s(ul) II p(ater) p(atriae) proco(n)]s(ul) [....a solo instruxit* (или *restituit) per....leg(atum) Aug(usti) pr(o) pr(aetore) insta]nte M..a[.......(centurione) cura]nte coh(ortem*[6]) *[.....] miliar[iam....*

Да је за вријеме тога врлог, сврхе своје свјесног владара римски око при ушћу Усоре цвјетао, то су доказала два већ прије нађена споменика; један је камен[7]) био постављен на част супруге Септимија

---

[1]) А. Вирт (A. Wirth): „Quaestiones Severinae" стр. 10. — Х. Шилер: „Geschichte der röm. Kaiserzeit" I., стр. 712., примј. 5.

[2]) Вирт на спом. мј. стр. 10. и 24. и д.

[3]) Радимски на спом. мј. стр. 267., сл 11.; Пач на спом. мј. стр. 79, бр. 4.; C. I. L. II. Види бр. 12758.

[4]) Писмена су на старијем комаду мања, али она и на новом фрагменту озгор спрам дôњег краја бивају све мања.

[5]) О живој грађевној дјелатности под Септимијем Севером исп. Шилер на спом. мј. стр. 738., примј. 2.

[6]) Исп. Момсен у аднотацији уз C. I. L. III 12758.

[7]) Радимски на спом. мј. стр. 267., сл 12.; Пач на спом. мј. стр. 78., бр. 2.; C. I. L. III. Види бр. 12757.

Севера, царице Јулије Домне, други[1]) спомиње једног у тамошњој канаби насељеног ветерана, који је од тога цара добио римско грађанско право.

На оба се фрагмента подједнако виде јаки трагови лијепа; они су дакле, прије него што су доспјели у откривен тарац, већ у садашњем стању употријебљени као грађа за зидање. Исто су тако на двојаки начин употријебљена и оба ова комада са Омерове главице што овдје слиједе, иза како су поломљени. Испрва за цијело нијесу били горе на вису, већ у околу, односно у његовим канабама.

2. Уломак од доње стране једног темеља (?) од меког лапора; јако исплављен и поломљен, страга обијен. Висок 0·265 *m*, широк

Слика 12.

0·233 *m*, дебео сада 0·10 *m*. Оба су прва реда зацртана, али писмена неједнаке величине не допиру до линије. Писмена су висока у р. 2.: 0·031 *m*, у р. 3.: 0·026—0·028 *m*, у р. 4.: 0·024 *m*.

Размак редова мјери: р. $^1/_2$: 0·021 *m*, р. $^2/_3$: 0·019 *m*, р. $^3/_4$: 0·012 *m*. Трагова боји сада се више у писменима не може разабрати.

Како при првом монументу, тако је и овдје случај удесио, да му припада један, год. 1890. нађен уломак[2]). Оба фрагмента пристају један другоме.

Лијево се је у сваком реду изгубило само по једно слово.

У р. 1. одржала су се на лијевој половици два останка писмена M, који с првим останком писмена на другом дијелу допуштају допуну

[1]) Пач: „Гласник“ 1895., стр. 573., бр. 1.

[2]) Радимски на спом. мј. стр. 267., сл. 14.; Пач на спом. мј. стр. 78., бр. 3.; C. I. L. III. Види бр. 12759.

у *m[u]s*[1]). Ваљда је то свршетак когномена оног официра, који се ту спомиње. На крају реда може се узети да је била лигатура и може се читати *tr[i]b(unus)*.

У р. 3. и 4. не вала читати, како сам ја мислио[2]), *coh. I Fl(avia) Brittonum*, или како А. пл. Домашевски у Радимскога[3]) предлаже: *coh. I Fl(avia) Belgarum*, него *coh. I Fl(avia) [H]ispano[r]um*.

По одржаном дијелу може се од прилике овако допунити:

[Genio cohortis.......]m[u]s tr[i]b(unus) [c]oh(ortis) eius[d]em, [p]raef(ectus) coh(ortis) I Fl(aviae) [H]ispano[r]um.

Вотивне ми формуле нема, као и иначе већ неколико пута; исп. н. пр. C. I. L. VI 233.

Тај је официр заповиједао двјема кохортама једној иза друге, као што је и C. Iulius Corinthianus[4]) у C. I. L. III 1193 (Apulum): *C. Iulio C. fil. Thevest(e) Corinthiano, praef(ecto) coh(ortis) VII Gall(orum), trib(uno) coh(ortis) I Britt(anicae), item vexil(latronis) Dacor(um) Parthic(ae),.... praef(ecto) alae Campag(onum), idem (miliariae).....*, најприје шпањолска, онда непозната, која је без сумње била у околу усорском. Може се мислити, да је та кохорта била *miliaria*, пошто јој је заповједник био у чину трибуна[5]), можда је идентична с оном, која се спомиње на споменику бр. 1.

3. Уломак од десне стране плоче једног забата од лапора. Висина 0·37 *m*, ширина 0·415 *m*, дебљина, како се чини некођ већа, сада 0·096 *m*. Удубљено поље забата бијаше испрва празно, истом касније, али док

Слика 13.

је плоча још цијела била, запаран је словјенски натпис наопако, без обзира на првобитни положај самог камена. Наше слависте не могу да одгонетну смисао оних двају редова *(слика 13.)*.

Средовјек је и онај горе стр. 530. спеменути стреличин шиљак[6]).

---

[1]) На фотографији излазе оба та уломка понешто растегнута.

[2]) На спом. мј. стр. 79.

[3]) „Гласник" 1891., стр. 256., сл. 13., исп. и C. I. L. III Adnotatio уз 12759.

[4]) Исп. J. Јунг: „Fasten der Provinz Dacien", стр. 81.

[5]) Исп. Маркарт-Домашевски (Marquardt-Domaszewski): R. St. V. II² стр. 475.

[6]) О средовјеким нахођајима на Омеровој главици исп. Радимски на спом. мј. стр. 270. и д.

Б. Новци.

Оба су новца (в. г. стр. 530.) излизана, само по контурама глава може се распознати, да велики бронцани комад припада цару Хадријану, мали пак Константинском времену.

Доселе са Омерове главице осим два новца, који се не могу одредити[1]), бијаху познати новци ових владара: Alexander Severus[2]), Probus[1]), Magnia Urbica[2]), Crispus[2]), Valentinian I.[1]).

В. Опеке.

Као Радимски[3]) год. 1890., тако сам и ја видио велику множину комада од жмурњака и шупље опеке свуд уоколо расутих; печата нигдје нијесам опазио.

На једном фрагменту видио сам два утиска шапе од пса, који је, док се је цигла на зраку сушила, преко ње ходао[4]). Једноћ ми је и комад лијепа са дувара дошао руку, у коме су се биле отисле двије зидне опеке.

Особите ове нађене цигле и лијеп, који нијесу донесени горе као зидарска грађа, доказују, да је и на Омеровој главици била римска зграда.

*

Како је рано прољеће било погодно, пошло је господину Торману и мени за руком, да коначно установимо положај канаба и окола код Усоре. Између Омерове главице и окола[5]) наилази се на ораницама сељака Адема Хаџи-Кадунића, Халила Алића, Раме Делића и Мујаковића, посвуда на уломке шупље цигле и жмурњака, па се час по час виђа уздигнуто тле, као да се онуда повлаче зидине. Призвани амо радници потврдили су то мнијење, велећи, да при орању непрестано наилазе на камење, чиме се орање врло отешћава и земља губи цијену[6]). Што се може изорати, то се сноси на поједина мјеста, па тако настају хрпе прикупљена камења, које се из далека виде.

Село окола протезало се је дуж хрпта Жљебине између Омерове главице и окола; чини се да је било много дуже нег шире; најприје се може мислити на дугу цесту с кућама с обје стране.

---

[1]) Радимски на спом. мј. стр. 268.

[2]) Пач: „Гласник“ 1895., стр. 574.

[3]) Радимски на спом. мј. стр. 266.

[4]) У околу нашао сам један фрагменат с отиском од мачје шапе.

[5]) Исп. нацрт у Радимскога на спом. мј. стр. 264., сл. 7.

[6]) Према тому ваља исправити Радимскога примједбу на спом. мј. стр. 272.

Од окола дијели је пруга, на којој нијесу нађени комади опеке, на којој дакле ваљда ништа не бијаше саграђено.

*

Друга утврђена тачка у томе крају бијаше чуњасти хрид Градина, до кога се од Омерове главице долази за пола сата хода, и који припада селу те је већим дијелом својина Авде Тукића. Са двије га стране оптјече Босна, те с њега има диван поглед у даљину, низ ријеку све до Добоја и до ушћа Спрече. Непосредно под главицом установили смо јак, лијепом зидан зид, који је некоћ бранио приступ с копнене стране. „Град“, који запрема велику површину, те је дубоким јарком подијељен на два дијела, највишу тачку другог дијела, који се уздиже право над ријеком, запремала је кула.

Пошто на зиду лежи множина големог, средовјеког надгробног камења, то утврда припада најмање раном средњем вијеку. Поуздано би се вријеме само издашним прекопавањем могло одредити. Уломака опеке нигдје нијесам могао наћи.

На једном сусједном бријегу, названом Мала градина, веле да такођер има зидина. Како се је већноћ стала спуштати, нијесмо то мјесто више могли разгледати.

Предримски нахођаји на Омеровој главици.

По цијелој главици находи се и сада[1]) толика множина рбина предримског иловастог суђа, да би се могла читава кола натоварити. Не може се на то помишљати, да се саставе макар и само поједине посуде, пошто су поједини фрагменти кишом па и људском руком на далеко расути. Већа множина рбина, које се истичу обликом или украсом, утјеловљена је у предисторичку збирку земаљског музеја. Господину Ф. Фиали благодарим за биљешку о тим нахођајима, што овдје слиједи.

„Међу рбинама од суђа, што су нађена на Омеровој главици, ваља разликовати ове типе.

1. Црвене рбине од суђа грађена руком, од припросто и неправилно загњечене, комадићима креча измијешане иловаче. Судећи по облику припадају оне обичноме суђу за кухање и спремање, имају понекад неспретно удешене ручице, а обично су декориране одскоченим, утисцима од прста рашчлањеним обручима, *табла II., слика 1., 2., 3., 4.* и *14.*, $^2/_3$ нар. вел.

---

[1]) Радимски на спом. мј. стр. 269.

2. Мрке или црне, на површини помно углађене рбине суђа, грађена руком од фине, помно израђене иловаче. Већином здјеле или плитице са више мање профилираним, усуканим или извијеним окрајком; мјесто ручица избочене кврге, бразготине или стременке, *табла II., слика 10.* и *13.*, $^{2}/_{3}$ нар. вел.

Декорација састоји од усаваћених линијских система, *табла II., слика 4., 5., 7.*, $^{2}/_{3}$ нар. вел., који понекад чине геометријски урнек, вучји зуб, или рибју кост, *табла II., слика 8., 9., 10., 11.* и *15.*, $^{2}/_{3}$ нар. вел. На једној рбини били су усаваћени шрафирани трокути, напуњени неком бијелом масом.

3. Од пошљедње врсте има само један фрагменат ручице. Разлика од остале двије врсте стоји у ванредно финој изради иловаче и у јасној сивој боји.

4. Пршљен за предиво од иловаче, *табла II., слика 16.*

Све врсте и облици иловастог суђа нађени су већ више пута у предисторичким насеобинама Босне и Херцеговине, те репрезентирају по босанским предисторичким градинама обичајну робу, грађену руком.“

Табла I.

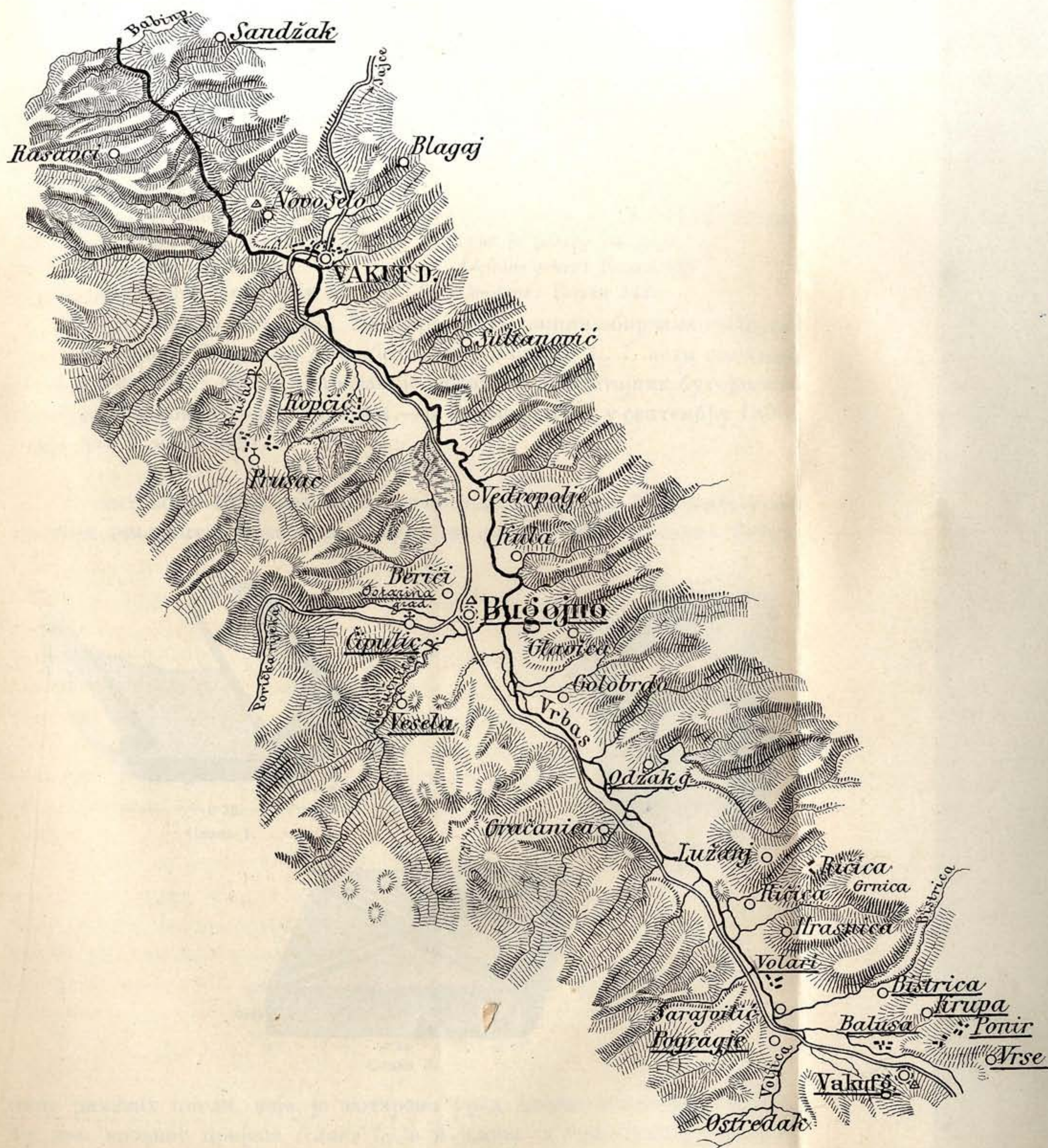

Карта Скопаљског поља.

Уз чланак „Мали римски нахођаји и посматрања“.

Табла II.

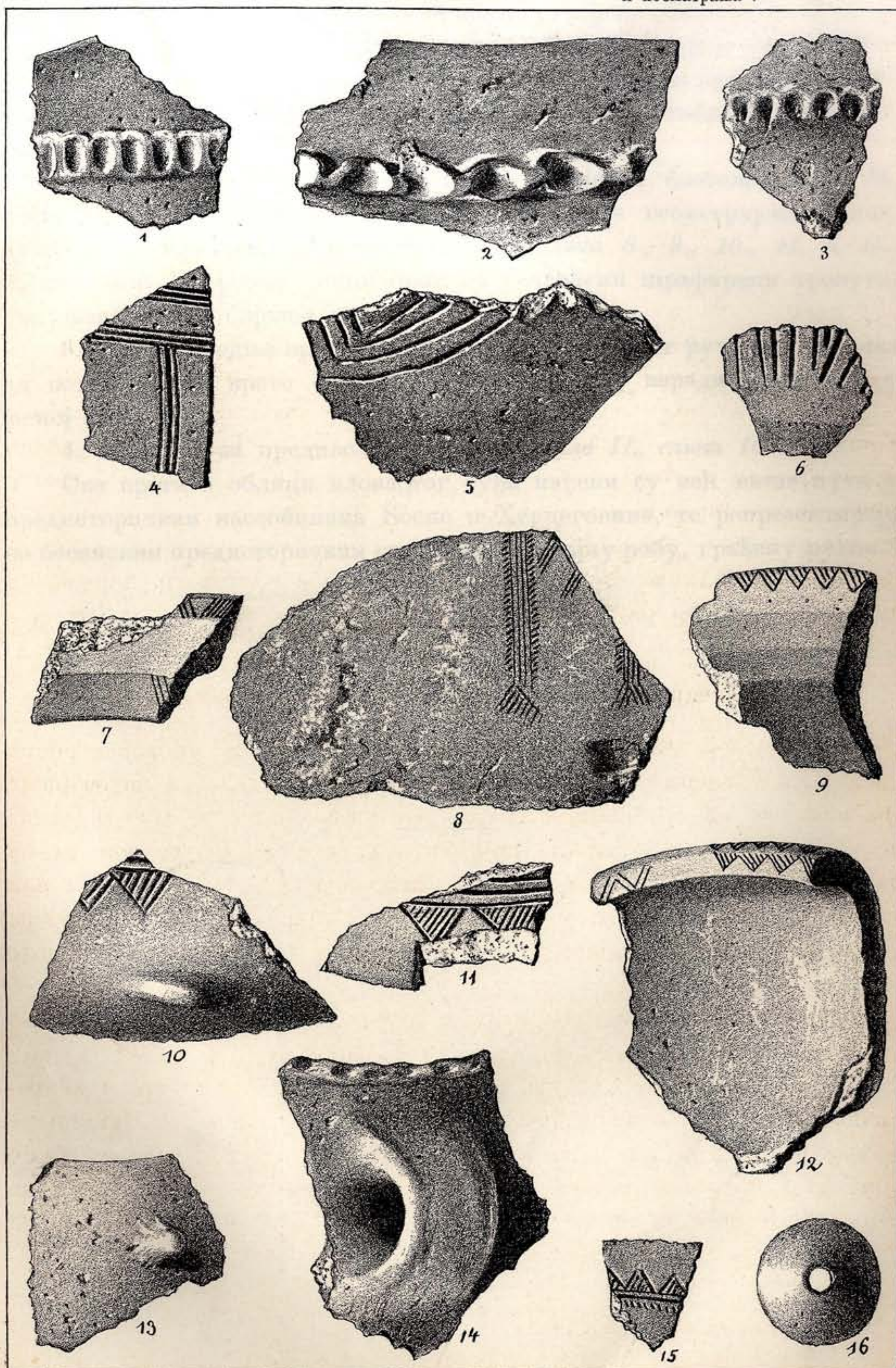

Prilozi k poznavanju flore resina (alge) Bosne i Hercegovine,

s osobitim obzirom na floru resina okoline Sarajeva, Vareša i Mostarskog blata (isključivši diatomaceje).

Priopćio

dr. **Gjorgje Protić,** Sarajevo.

Baveći se više od dvije godine ispitivanjem kremenjašica (diatomaceja) Sarajeva i njegove okoline, ispitivao sam ujedno i sve ostale resine, koje mi se već zbog njihovoga zajedničkog nalazišta sa prvima, i same nametaše. O ispitivanju resina Bosne i Hercegovine već je nekoliko rezultata izašlo[1]) na javnost, ali se svi ovi rezultati imadu smatrati tek kao prvi početci ispitivanja resina u ovoj zemlji. Da bi se dobio samo približan prijegled flore resina u Bosni i Hercegovini, za to je nužno još mnogo specijalnih radova.

Profesor Gutwiński u svom dolje označenom radu veli: „Kada se rezultati ispitivanja resina u Bosni i Hercegovini isporede s rezultatima, stečenim u drugim zemljama, onda se može reći, što se tiče flore haluga (alga), *terra incognita.*"

Ja od moje strane mogu ovu tvrdnju gosp. prof. Gutwińskoga potpisati bez ikakva ustezanja, jer sam i ja, već i na osnovu dosadašnjega, prostorno usko ograničenog ispitivanja došao do toga uvjerenja, da Bosna i Hercegovina mora imati mnogo više resina, nego što ih je dosada nagjeno.

No ovo se može tvrditi ne samo za resine, već i za svu ostalu floru tajnocvjetaka (kriptogama) Bosne i Hercegovine.

Tà zemlje ove postadoše tek u najnovije vrijeme pristupačne naučnom ispitivanju, u onoj mjeri, u kojoj su druge zemlje već vijekovima bile. S toga valja sve dosadanje radove smatrati samo kao prve početke njiho-

---

[1]) Ti rezultati priopćeni su u: 1. Scharschmidtovima „Fragmenta phycologiae bosniaco-serbicae", Magyar növénytani lapok VII.; 2. u Beckovoj „Flora von Südbosnien und der angrenzenden Hercegovina"; 3. Gutwiński „O nagjenim dosele u Bosni i Hercegovini halugama (isključivši diatomaceje)"; 4. Karliński „Flora kremenjastih haluga diatomea u Bosni i Hercegovini" i 5. moj članak: „Prilog k poznavanju kremenjašica (diatomaceja) Bosne i Hercegovine". Sva tri pošljednja članka izašla su u Glasniku zem. muzeja u Bosni i Hercegovini, i to prva dva god. 1896., a treći u drugoj svesci od god. 1897.

vog ispitivanja. Kada jednom bude u ovoj zemlji stručnih sila, koje će stalno raditi na ispitivanju flore tajnocvjetaka, onda se možemo bez sumnje nadati, da će njihovi radovi mnogo lijepih rezultata iznijeti na javnost.

Vezan školom, — a i u nedostatku onoga, što mnogom ispitivaču nedostaje, — nijesam se mogao do sada daleko od Sarajeva vinuti, no s toga sam, koliko mi je god moguće bilo, za ove dvije godine ispitivao podrobno resine okoline Sarajeva, te ću ovdje da izložim rezultate ovoga ispitivanja (isključivši diatomaceje), u svezi sa rezultatima ispitivanja flore resina okoline Vareša i Mostarskoga blata.

U Varešu bavio sam se ovih ferija šest nedjelja, i za čitavo to vrijeme ispitivao sam, koliko mi je god moguće bilo, kriptogamnu floru ove lijepe okoline. S rezultatima ovoga ispitivanja bio sam potpuno zadovoljan, tako da će me flora okoline Vareša i u buduće živo zanimati.

Početkom jula posjetio sam jezero Plive kod Jajca; početkom augusta jezera na Treskavici, a svršetkom augusta Boračko jezero i Mostarsko blato.

Dok me rečena jezera ne zadovoljiše u onoj mjeri, u kojoj sam se ja od njih nadao, tim me je više zadovoljilo Mostarsko blato, jer sam u njemu našao mnogo od onoga, što sam naći mislio i želio.

Mnoge vrste lijepih resina uopće, a poglavito desmidiaceje, obradovaše me tim više, što je od njih do sada veoma malo poznato u ovim zemljama.

Na Mostarsko blato stigoh baš u ono vrijeme, — 29. augusta, — kada se ono u svom najužem koritu nalazi. U tresetnom mulju njegovom, pa i na biljkama, koje se kraj obale u vodi nalazaše, našao sam, kao što se iz nabrajanja vidi, mnoge lijepe vrste desmidiaceja.

Na moju veliku žalost nije mi pristupačna bila sva važnija literatura, koja se odnosi na prijedmet moga ispitivanja. A kako je bez nužne literature, osobito pak ilustrovanih djela, veoma teško resine odregjivati, to je svakome stručnjaku vrlo dobro poznato.

Pri odregjivanju služio sam se ovim djelima:

1. Kützing: Tabulae phycologicae, 1845.—65.
2. Rabenhorst: Flora europaea algarum aquae dulcis et submarinae. II. i III. dio.
3. Hansgirg: Prodromus der Algenflora von Böhmen. I. i II. dio s prilozima. 1886.—92.
4. Delponte: Specimen Desmidiacearum subalpinarum. 1873.—78.
5. Naegeli: Gattungen einzelliger Algen. 1849.
6. Kirchner: Algenflora von Schlesien. 1878.
7. Kirchner: Die mikroskopische Pflanzenwelt des Süsswassers. Drugo izdanje, 1891.

Što sam do prvoga, veoma skupocjenoga i za odregjivanje resina najvažnijega djela — Kützing, Tabulae phycologicae — i do još jednoga, za odregjivanje diatomaceja[1]) takogjer najvažnijeg djela — Van Heurck, Synopsis des Diatomées de Belgique — doći mogao, to imam da zahvalim gospodinu dvorskom savjetniku Konstantinu Hörmannu, čijim posredovanjem su mi rečena djela iz c. kr. dvorskog muzeja u Beču neko vrijeme bila na raspoloženju, pomoću kojih sam moja ispitivanja valjano dovršiti mogao.

Isto tako zahvaljujem se i gospodinu kustosu zemaljskoga muzeja, Franji Fiali, koji mi je kako pri nabavci rečene literature, tako i time na ruku išao, što mi je muzejski mikroskop (koji je od našeg gimnazijskog mnogo potpuniji) više puta pozajmio.

Napokon izričem ovom prilikom moju toplu zahvalnost gospodinu oficijalu Josipu Levý-u u Mostaru, koji je imao dobrotu više puta poslati mi mulja iz Mostarskog blata.

U moje nabrajanje uvrstio sam i one već poznate vrste, koje sam ja i na drugim mjestima našao, a svi ostali, za ove zemlje novi oblici označeni su zvjezdicom (*).

I. Razred: **Rhodophyceae.**

Red: *Florideae.*

Familija: **Lemanaceae.**

*1. *Lemanea torulosa* (Roth) Sirod., Kirchn., Die mikroskopische Pflanzenwelt des Süsswassers, sl. 5. U Moććanici više Da-Rive, u jednom potoku na Vučjoj luci i u jednom potoku izmegju Kralupa i Vareša.

*2. *Lemania fluviatilis* (L.) Ag. (*Sacheria fluviatilis* Sirod.), Kütz., Tab. Phyc. VII., tab. 84. Na kamenju u Mošćanici, u Paljanskoj Miljacki, u jednom potoku izmegju Kralupa i Vareša idući uz pravoslavno groblje, u Trstenici kod Bobovca.

Familija: **Batrachospermaceae.**

3. *Batrachospermum moniliforme* (L.) Roth, Kirchn. o. mj. sl. 4. U jednom potočiću iza Da-Rive, u Mošćanici, u jednom potoku Trebevića, u potocima oko Vareša.

*4. *Chantransia chalybea* Fries o. mj. sl. 3. Samo jedanput na kamenju jednoga potoka na Vučjoj luci.

---

[1]) Ove mislim obraditi u jednom od narednih brojeva ovih anala.

II. Razred: **Phaeophyceae (Melanophyceae).**

Red: ***Phaezoosporeae.***

Familija: **Lithodermaceae.**

*5. *Lithoderma fontanum* Flah., Kirchn. o. mj. sl. 9. Samo jedanput u jednom potoku kod željezničke stanice u Varešu.

III. Razred: **Chlorophyceae.**

Red: ***Characeae.***

6. *Chara foetida* A. Br. U plitkim potočićima i barama oko Sarajeva na više mjesta; u jednom potočiću više Vareša, idući na Pržiće; u Mostarskom blatu.

Red: ***Confervoideae.***

Familija: **Coleochoetaceae.**

*7. *Coleochaete scutata* Bréb., Kirchn. o. mj. sl. 11. U jednoj bari uz Koševu; u Mostarskom blatu na lišću od *Hottonia palustris.*

Familija: **Oedogonieae.**

8. *Oedogonium Vaucherii* (Le Cl.) A. Br., Kirchn. o. mj. sl. 12. U izvorima Trebevića rijetko; u jednoj jami uz Koševu; u jednoj jami kod Pajtova hana i u jednom izvoru kod Boračkog jezera.

9. *Oedogonium capillare* (L.) Kütz., Tab. Phyc. III., tab. 40. U jednom izvoru na podnožju Trebevića; u Stavnji više Vareša i kod Dabravine.

*10. *Oedogonium Rothii* Pringsh., Kütz., Tab. Phyc. III., tab. 33. U jednoj jami uz Koševu.

*11. *Oedogonium fonticola* A. Br., Kütz., Tab. Phyc. III., tab. 40. U jednom potoku iza Da-Rive; u potočiću iza Višegradske kapije; u jednom potoku kod Vareša, idući prema Potocima.

*12. *Oedogonium tumidulum* Kütz., Rabh., Flora Eur. Algar. III., str. 350., Kütz., Tab. Phyc. III., tab. 36. U barama uz Miljacku; u jednoj bari uz put na Ilidžu.

*13. *Oedogonium Candollei* (Le Cl.) Bréb., Kütz., Tab. Phyc. III., tab. 33. U jednoj jami u šumici kod gajtanske tvornice; u jednoj jami u šumi više Vareša; u jednoj jami uz put na Jezero kod Jajca.

*14. *Oedogonium grande* Kütz., Rabh., Flora Eur. Algar. III., str. 353. Samo jedanput u jednoj jami kod Vareša.

*15. *Oedogonium Pringsheimii* Cram., Rabh., Flora Eur. Algar. str. 348. U jednoj jami uz Koševu, u jednoj jami kod Pajtova hana i u jednoj jami na Zvijezdi.

*16. *Oedogonium giganteum* Kütz., Tab. Phyc. III., tab 37. U barama uz Miljacku, u jednoj bari uz put na Ilidžu i u jednoj jami više Vareša.

*17. *Oedogonium stagnale* Kütz., Tab. Phyc. III., tab. 41. U jednoj bari uz Koševu i uz Miljacku.

*18. *Oedogonium rivulare* Rabh., Flora Eur. Algar., str. 350. U jednoj bari uz Miljacku i u jednoj jami uz Koševu.

*19. *Bulbochaete setigera* (Roth) Ag., Kirchn. o. mj. sl. 13. U Mostarskom blatu i u jednoj jami kod Pajtova hana.

Familija: **Chaetophoraceae.**

1. Podfamilija: **Ulotricheae** Hansg.

20. *Ulothrix zonata* Kütz., Kirchn. o. mj. sl. 25. U jednom vodovodu uz Koševu, u izvorima Trebevića, u jednom izvoru iza Da-Rive i u izvorima oko Vareša, no rijetko.

21. *Ulothrix aequalis* Kütz., Tab. Phyc. II., tab. 89. U jednom potočiću megju mahovinom uz Mošćanicu i u potocima oko Vareša; u jednom potoku kod Boračkog jezera; u izvorima Trebevića.

*22. *Ulothrix tenuis* Kütz., Tab. Phyc. II., tab. 89. U Koševi, u jednom potoku na Vučjoj luci i u jednom potoku kod Vareša prema željezničkoj stanici.

23. *Ulothrix subtilis* Kütz., Tab. Phyc. II., tab. 85. Dosta često u jamama i barama uz Koševu i Miljacku; u jednoj jami kod Pajtova hana; u jednom vodovodu kod Dabravine i kod Vareša.

*24. *Ulothrix radicans* Kütz., Tab. Phyc. II., tab. 95. Na vlažnoj zemlji u gaju više Sarajeva; na jednom zidu na putu u gaj.

*25. *Ulothrix varia* Kütz., Tab. Phyc. II., tab. 96. Samo jedanput megju mahovinom u gaju više Sarajeva.

*26. *Ulothrix flaccida* Kütz., Tab. Phyc. II., tab. 95. Po vlažnim stijenama i zidovima u i oko Sarajeva, na baštenskoj ogradi kuće u Varešu, gdje sam ljetovao; pri osnovi staroga drveća oko Vareša, no ne često; u jednoj drvenoj podlozi za vodu.

2. Podfamilija: **Chaetophoreae.**

27. *Stigeoclonium tenue* Kütz.

— form. *irregulare* Kütz., Tab. Phyc. III., tab. 4. U Mostarskom blatu.

*28. *Stigeoclonium debile* Kütz, Tab. Phyc. III., tab. 3. Sa pregjašnjom na istom mjestu.

*29. *Stigeoclonium setigerum* Kütz., Tab. Phyc., tab. 5. U jednom potočiću iza Da-Rive i u jednom potočiću kod Vareša.

30. *Chaetophora pisiformis* Ag., Kirchn. o. mj. sl. 20. U izvorima i potocima oko Sarajeva rijetko; u jednom potoku na Vučjoj luci, u jednoj bari na putu prema Ilidžama; u potocima oko Vareša rijetko.

*31. *Chaetophora elegans* Ag., Tab. Phyc. III., tab. 20. U jednoj jami uz Koševu, u jednoj jami više zemaljske bolnice, u jednoj jami kod Pajtova hana, u Mostarskom blatu.

*32. *Draparnaldia glomerata* Ag., Kütz., Tab. Phyc. III., tab. 12. U Mošćanici iza Da-Rive, u potoku na Vučjoj luci, u jednom potoku kod Vareša.

33. *Draparnaldia plumosa* Ag., Kirchn. o. mj. sl. 18. Na biljkama u Mostarskom blatu, u jednom potoku na podnožju Trebevića i u jednom potoku kod Vareša.

Familija: **Cladopharaceae.**

*34. *Conferva tenerrima* Kütz., Tab. Phyc. III., tab. 42. U jednoj jami uz Koševu, u jednoj bari uz put na Ilidžu i u Mostarskom blatu.

35. *Conferva rhypophila* Kütz., Tab. Phyc. III., tab. 42. Na ušću jednog potoka na Trebeviću, u Mošćanici iza Da-Rive, u jednoj jami iza zemaljske bolnice, u jednom potoku kod Vareša i u Plivi kod Jajca.

*36. *Conferva floccosa* Ag.?, Tab. Phyc. III., tab. 43. U jednom potoku na Trebeviću, u jamama uz Koševu i u jednoj bari uz put na Ilidžu.

37. *Conferva bombycina* (Ag.) Wille, Kütz., Tab. Phyc. III., tab. 44. Dosta često u barama i jamama u okolini Sarajeva, u jamama uz put na Jezero kod Jajca, kod Vareša i u Mostarskom blatu.

38. *Conferva vulgaris* (Rabh.) Kirchn., Algenflora von Schlesien, str. 79. U jednom potoku iza gajtanske tvornice, u jednom potočiću iza Višegradske kapije u Sarajevu i u jednoj jami kod Pajtova hana.

*39. *Conferva utricolosa* Kütz., Tab. Phyc. III., tab. 44. U jednoj jami uz Koševu, u jednoj jami kod Pajtovog hana i u jednoj jami uz put na Jezero kod Jajca.

*40. *Conferva amoena* Kütz., Tab. Phyc. III., tab. 45. U jednoj jami kod jevrejskog groblja u Sarajevu i u jednom potoku na Trebeviću.

*41. *Conferva affinis* Kütz., Tab. Phyc. III., tab. 42. U jednoj jami uz Koševu i u Mostarskom blatu.

*42. *Conferva Funkii* Kütz., Tab. Phyc. III., tab. 42. U jednoj jami uz Koševu, u jamama uz Miljacku i u jednoj jami iza zemaljske bolnice.

43. *Cladophora fracta* Kütz., Tab. Phyc. IV., tab. 50. U barama uz Miljacku.

44. *Cladophora glomerata* Kütz., Kirchn. o. mj. sl. 24. U potocima oko Sarajeva, kod Skakavca, u jednom potoku na Vučjoj luci, u potocima oko Vareša i u jednom potoku kod Boračkog jezera.

*45. *Cladophora fluitans* Kütz., Tab. Phyc. IV., tab. 39. U Stavnji kod Vareša i u jednom potoku više Vareša.

*46. *Cladophora insignis* Kütz., Tab. Phyc. IV., tab. 38. U jednoj jami uz Koševu, u jednom potoku na Vučjoj luci, u jednom potoku kod Vareša i u jednom potoku kod Boračkog jezera.

47. *Rhizoclonium hieroglyphicum* Kütz.

a) *genuinum* (Ag.) Rabh., Hansg., Prodromus der Algenflora von Böhmen, str. 78. U potoku kod Skakavca i u jednom potoku u šumi više Vareša.

48. *Rhizoclonium fontinale* Kütz., Hansg. o. mj. str. 79., sl. 35. U jednom izvoru na Trebeviću, u potocima oko Vareša i u jednom izvoru kod Boračkog jezera.

*49. *Trentepohlia aurea* (L.) Mart. (*Chroolepus aureum* Kütz.), Tab. Phyc. IV., tab. 93. Na vlažnim stijenama uz Bistrički potok i na vlažnom kamenju po šumama uz potoke u Varešu, dosta često. Na Treskavici rjegje.

*50. *Trentepohlia lagenifera* (Hild) Wille, Hansg. o. mj. str. 87. Na jednom vlažnom zidu uz put na Trebević i na vlažnoj zemlji oko Vareša, rijetko.

*51. *Chlorotylium cataractarum* Kütz., Kirchn. o. mj. sl. 21. U Mošćanici, u Koševi iza gajtanske tvornice, u Stavnji više Vareša.

Red: ***Siphoneae*** (*Siphophyceae* Rabh.).

Familija: **Vaucheriaceae.**

52. *Vaucheria sessilis* D. C., Kütz., Tab. Phyc. VI., tab. 59. U Miljacki, u Koševi više gajtanske tvornice, u jednom potoku na Vučjoj luci, u jamama i potocima oko Vareša, u Mostarskom blatu.

*53. *Vaucheria repens* (Hass.) Rabh., Kütz., Tab. Phyc. VI., tab. 58. Po vlažnoj zemlji oko Sarajeva, u šumama oko Vareša i na Igmanu.

54. *Vaucheria geminata* Walz., Kirchn. o. mj. sl. 27. Samo jedanput u jednoj bari uz Koševu.

*55. *Vaucheria dichotoma* Ag., Kütz., Tab. Phyc. VI., tab. 56. U jednoj jami uz Koševu i u jamama oko Vareša i Dabravine, no rijetko.

*56. *Vaucheria hamata* Walz., Kütz., Tab. Phyc. VI., tab. 61. Samo jedanput u jednoj jami kod Pajtova hana.

*57. *Botrydium granulatum* Rostaf. et Wor., Hansg., Prodromus I., str. 97., sl. 46. Oko jama uz Koševu, u mulju jedne bare uz put na Ilidžu.

Red: ***Protococcoideae.***

Familija: **Palmellaceae** (uključ. *Protococcaceae).*

1. Podfamilija: **Coenobiae** *(Hydrodictyaceae* Falkenberg).

*58. *Hydrodictyon reticulatum* (L.) Lagerh. *(H. utriculatum* Roth). U jednoj jami uz Koševu i u Mostarskom blatu.

*59. *Pediastrum integrum* Naeg., Einz. Alg., str. 95., tab. 5. U Mostarskom blatu.

*60. *Pediastrum Boryanum* (Turp.) Menegh., Naeg., Einz. Alg., str. 95., tab. 5. U jednoj šumskoj bari kod Vareša i u Mostarskom blatu (gornje blato). U Boračkom jezeru veoma rijetko.

*61. *Pediastrum duplex* Meyen *(P. pertusum* Kütz.), Hansg., Prodromus, str. III., sl. 58. U Mostarskom blatu (gornje i donje blato).

*62. *Coelastrum Naegelii* Rabh.

α) sphaericum (Naeg.) Rabh. U Mostarskom blatu megju ostalim desmidiacejama rijetko. August.

*63. *Sorastrum spinulosum* Naeg., Hansg., Prodromus, str. 114., sl. 60. Na istom mjestu sa pregjašnjom, nešto češće.

64. *Scenedesmus bijugatus* (Turp.) Kütz., *Sc. obtusus* Meyen., Hansg., Prodromus, str. 114., sl. 61. U jamama uz Koševu rijetko, češće u Mostarskom blatu, u jezeru Plive kod Jajca i u Boračkom jezeru.

65. *Scenedesmus acutus* Meyen., Kirchn., Algenflora von Schlesien, str. 98.

66. *Scenedesmus quadricauda* (Turp.) Bréb. *Sc. caudatus* Corda., Hansg. o. mj. str. 115., sl. 62.

var. *α) genuinus* Kirchn.
var. *β) setosus* Kirchn.
var. *γ) horridus* Kirchn.
var. *δ) abundans* Kirchn.

Prve dve suvrsti u jamama uz Koševu i oko Vareša, a u Mostarskom blatu našao sam sve četiri suvrsti.

67. *Scenedesmus obliquus* (Turp.) Kütz.

var. *β) dimorphus* (Turb.) Rabh. U Mostarskom blatu.

*68. *Raphidium polymorphum* Fresen., Kirchn. o. mj. sl. 53. U Mostarskom blatu megju ostalim algama.

*69. *Polyedrium trigonum* Naeg., Kirchn. o. mj. sl. 58. Sa pregjašnjom zajedno na istom mjestu.

*70. *Eremosphaera viridis* D. By., Kirchn. o. mj. sl. 56. Samo jedanput sam je našao megju ostalim desmidiacejama u Mostarskom blatu.

*71. *Characium Sieboldii* A. Br., Kirchn. o. mj. sl. 33. U jednom potoku više Da-Rive na algama.

*72. *Tetraspora explanata* Ag., Hansg., Prodromus, str. 127., sl. 74. Samo jedanput u jednoj jami uz Koševu.

*73. *Schizoclamys gelatinosa* A. Br., Hansg., Prodromus, str. 128., sl. 75. U Mostarskom blatu i u jednoj jami kod Vareša.

74. *Oocystis solitaria* Wittr., Hansg., Prodromus, str. 131.

— var. *rupestris* (Kirchn.) Hansg. U Mostarskom blatu i u jednoj šumskoj močvari kod Vareša.

*75. *Oocystis Naegelii* A. Br., Kirchn. o. mj. sl. 52. Megju ostalim algama u jednoj jami kod Pajtova hana.

*76. *Pleurococcus vulgaris* Menegh., Kütz., Tab. Phyc. I., tab. 3. Na kori od drveća, daskama i zidovima u okolini Sarajeva dosta često, a veoma često u okolini Vareša na dnu drveća, na Pržićima pri ulazu jednoga rudokopa.

77. *Pleurococcus angulosus* Menegh., Kütz., Tab. Phyc. I., tab. 4. U jednoj šumskoj močvari kod Vareša.

78. *Gloeocystis vesiculosa* Naeg., Einz. Alg., str. 66., tab. 4. Po vlažnim stijenama više Vareša.

*79. *Gloeocystis gigas* (Kütz.) Lagerh., *Gloeocapsa ampla* Kütz., Tab. Phyc. I., tab. 19. Na podvodnim biljkama u Mostarskom blatu i u jednoj jami kod Pajtova hana.

*80. *Palmella botryoides* Kütz. (uključ. *P. heterospora* Rabh.), Tab. Phyc. I., tab. 13. Megju mahovinama na vlažnoj zemlji u šumama oko Vareša često, regje u gaju više Sarajeva.

81. *Protococcus viridis* Ag., Kütz., Tab. Phyc. I., tab. 3. Po drveću, stijenama i zidovima u svoj okolini Sarajeva, Vareša, na Treskavici i na Igmanu.

82. *Protococcus infusionum* Kirchn. (*P. Meneghinii* Kütz.), Tab. Phyc. I., tab. 3. U jednoj jami uz Koševu, u Mostarskom blatu megju algama i na podvodnim biljkama.

*83. *Protococcus botryoides* (Kütz.) Kirch., Tab. Phyc I., tab. 7. U jamama uz Koševu, u jednom potoku na Vučjoj luci, u Stavnji kod Vareša i u Mostarskom blatu često.

*84. *Acanthococcus hirtus* (Reinsch) Lagerh., Kirchn. o. mj. sl. 57. U Mostarskom blatu rijetko.

*85. *Dactylococcus infusionum* Naeg., Kirchn. o. mj. sl. 55. U Mostarskom blatu megju ostalim algama.

*86. *Botryococcus Braunii* Kütz., Kirchn. o. mj. sl. 50. U jednoj jami kod Pajtova hana i u Mostarskom blatu.

*87. *Dimorphococcus lunatus* A. Br., Rabh., Flora Eur. Algar. III., str. 36., sl. 7. U Mostarskom blatu.

*88. *Nephrocytium Agardhianum* Naeg., Kirchn. o. mj. sl. 51. U Mostarskom blatu.

*89. *Apiocystis Brauniana* Naeg., Kirch. o. mj. sl. 47. Na cladophorama u jednoj jami kod Vareša i u Mostarskom blatu.

*90. *Actinastrum Hantzschii* Lagerh., Kirchn. o. mj. sl. 54. Samo jedanput u Mostarskom blatu.

Red: ***Conjugatae.***

Familija: **Zygnemaceae.**

*91. *Mougeotia genuflexa* (Dillw.) Ag. Wittr., Kütz., Tab. Phyc. V., tab. 1. U barama uz Koševu, u jednoj jami kod Vareša, u jamama oko Dabravine i u Mostarskom blatu, dosta često ali ne u plodnom stanju.

*92. *Mougeotia viridis* Wittr., Kirchn. o. mj. sl. 63. U Mostarskom blatu samo jedanput.

93. *Zygnema stellinum* (Vauch.) Ag., Kirchn. o. mj. sl. 60. U okolini Sarajeva dosta često, tako po jamama uz Koševu, u izvorima iza Da-Rive, na Štefanijinom izvoru (*Z. tenue* Kütz., Kirchn.) i na drugim mjestima; u potocima oko Vareša rijetko.

94. *Zygnema cruciatum* (Vauch.) Ag., Kütz., Tab. Phyc. V., tab. 17. U izvorima na Trebeviću s proljeća ne baš rijetko, u jednoj jami uz Koševu, u jami kod vrela Bosne, u jednom potoku više Vareša, kod Pajtova hana i Dabravine.

95. *Zygogonium pectinatum* (Vauch.) Ag., Hansg., Prodromus, str. 155., sl. 96. U Mostarskom blatu.

96. *Spirogyra gracilis* (Hass.) Kütz., Tab. Phyc. V., tab. 18. U jamama uz Koševu, Miljacku i uz Mošćanicu, u jednoj bari uz put na Ilidžu, u jamama oko Vareša i Pajtova hana u znatnoj množini.

*97. *Spirogyra communis* (Hass.) Kütz., Tab. Phyc. V., tab. 18. Na istim mjestima kao i pregjašnja, a osim toga još i u lokvama oko Dabravine i u jednoj jami u šumi na putu izmegju Vareša i Potoka.

98. *Spirogyra longata* (Vauch.) Kütz., Tab. Phyc. V., tab. 20. U barama oko vrela Bosne, u jednoj lokvi uz put na Ilidžu, u jednoj jami uz Koševu i u jamama oko Vareša.

99. *Spirogyra porticalis* Müll.
form. *Jürgensii* (Kütz.) Kirchn. U jamama uz Koševu, Miljacku i u jednoj jami iza zemaljske bolnice, u Stavnji kod Vareša i u jednoj jami uz Plivu kod Jajca.

100. *Spirogyra arcta* (Ag.) Kütz.
form. *ulotrichoides* (Kütz.) Rabh., Tab. Phyc. V., tab. 21. Samo jedanput u jednoj šumskoj lokvi kod Vareša.

101. *Spirogyra condensata* (Vauch.) Kütz., Tab. Phyc. V., tab. 22. U većoj množini samo u jednoj bari kod Pajtova hana, a osim toga regje u barama kod vrela Bosne.

*102. *Spirogyra rivularis* Rabh., Flora Eur. Algar. III., str. 243. Hansg., Prodromus, str. 161. Na obalama Miljacke, Mošćanice i u Stavnji više Vareša, u jednom šumskom potoku kod Vareša više pravoslavnog groblja.

*103. *Spirogyra dubia* Kütz., Tab. Phyc. V., tab. 24. U jednoj jami uz Koševu, u jami kod starog jevrejskog groblja više Sarajeva i u jednoj bari kod Vareša.

104. *Spirogyra setiformis* (Roth) Kütz., Tab. Phyc. V., tab. 28. U vrelu Bosne i u barama oko njega, u jednoj bari uz Miljacku, u Mošćanici i u Boračkom jezeru.

*105. *Spirogyra crassa* Kütz., Tab. Phyc. V., tab. 28. U većoj množini u Mostarskom blatu.

106. *Spirogyra quinina* Kütz., Tab. Phyc. V., tab. 22. Dosta često u lokvama uz Miljacku, u jednoj bari uz put na Ilidžu i u jednoj jami uz Koševu.

*107. *Spirogyra tenuissima* (Hass.) Kütz. (uključ. *Rhynchonema minimum* Kütz., Tab. Phyc. V., tab. 33.).
α) *genuina* (Hass.) Kirchn. (Kütz., Tab. Phyc. V., tab. 29.), Hansg., Prodromus, str. 164. Megju ostalim algama u jednoj jami uz Koševu i u jednoj lokvi u Varešu.

*108. *Spirogyra Weberi* Kütz., Tab. Phyc. V., tab. 30. U jednom vodovodu u Koševi, u vodovodu iznad Višegradske kapije, u vodovodu kod Dabravine i u jednoj jami kod Pajtova hana.

*109. *Spirogyra Grevilleana* (Hass.) Kütz., Tab. Phyc. V., tab. 30., sl. 4. Megju drugim algama u jamama uz Koševu i u jednoj bari uz put na Ilidžu regje.

*110. *Spirogyra insignis* (Hass.) Kütz., Tab. Phyc. V., tab. 31., sl. 4. U jednoj jami kod Vareša.

*111. *Spirogyra decimina* Kütz., Tab. Phyc. V., tab. 24., sl. 1. U Boračkom jezeru i u jezeru Plive kod Jajca.

*112. *Sirogonium sticticum* Kütz., Tab. Phyc. V., tab. 4., sl. 1. U jednoj bari uz put na Ilidžu i u jednoj bari kod Pajtova hana.

Familija: **Desmidiaceae.**

*113. *Desmidium cilindricum* Grev. (*D. Grevillei* D. By.), Hansg., Prodromus, str. 172., sl. 103. U Mostarskom blatu rijetko megju ostalim algama.

*114. *Penium lamellosum* Bréb., Kirchn. o. mj. sl. 73. U Mostarskom blatu rijetko megju ostalim algama.

*115. *Closterium Lunula* (Müll.) Nitzsch, Hansg., Prodromus, str. 179. U jamama uz Koševu rijetko, uz Mošćanicu, u jednoj jami iza zemaljske bolnice, u jamama i močvarama oko Vareša dosta često ali uvijek pojedince, u Boračkom jezeru, u jezeru Plive kod Jajca i u Mostarskom blatu.

116. *Closterium acerosum* (Schrank) Ehrb., Delponte, Desmid. subalp., tab. XVI. U jednoj jami uz Koševu, u šumskim močvarama oko Vareša, u jednoj jami na Zvijezdi i kod Dabravine.

*117. *Closterium juncidum* Ralfs, Delponte o. mj. tab. XVII. U jednoj šumskoj močvari više Vareša prema Mijakovićima i u jednoj jami kod Pajtova hana.

*118. *Closterium striolatum* Ehrb., Delponte o. mj. tab. XVII. U jednoj povećoj bari (jezero) na Vučjoj luci, u jednoj šumskoj močvari kod Vareša, u Mostarskom blatu i u Boračkom jezeru.

*119. *Closterium Dianae* Ehrb., Delponte o. mj. tab. XVII. Samo jedanput u jednoj šumskoj močvari kod Vareša iza pravoslavnog groblja.

120. *Closterium Ehrenbergii* Menegh., Delponte o. mj. tab. XVI. Na istom mjestu sa pregjašnjom rijetko.

var. *bosniacum* Gutw., Glasnik zem. muzeja u Bosni i Hercegovini VIII., 3. i 4., 1896., str. 63., sl. 1. U šumskoj močvari kod Vareša samo dvaput. Po dužini i širini variira ova odlika jako od 556—745 μ u dužinu, a u širinu od 108—130 μ. (Profesor Gutwiński označio je svuda veličinu objekata sa *mm*, što se ima uzeti kao mikromilimetar.)

121. *Closterium moniliferum* (Bory) Ehrb., Delponte o. mj. tab. XVI. Po lokvama i barama u okolici Sarajeva dosta često, osobito uz Miljacku i Koševu, u jednoj povećoj bari (jezeru) na Vučjoj luci, u jezeru Plive kod Jajca, u velikom jezeru na Treskavici i u Boračkom jezeru.

*122. *Closterium rostratum* Ehrb., Delponte o. mj. tab. XVII. U jednoj jami uz Koševu, u jednoj bari uz put na Ilidžu i u jednoj jami kod Dabravine.

123. *Closterium Leibleinii* Kütz., Rabh., Flora Eur. Algar. III., str. 132. U jednoj šumskoj močvari kod Vareša i u jednoj jami na putu od Vareša prema Potocima.

*124. *Dysphinctium curtum* (Bréb.) Reinsch, Algenfl., str. 178.
var. *majus* Rabh., Flora Eur. Algar., str. 177. U jednoj šumskoj močvari više Vareša i u jednoj jami kod Pajtova hana.

*125. *Dysphinctium connatum* (Bréb.) De By., Delponte o. mj. tab. IX. U Mostarskom blatu.

*126. *Dysphinctium cylindrus* Naeg. (*Calocylindrus cylindrus* Naeg., Kirchn.), Delponte o. mj. tab. XV. U jednoj povećoj bari na Vučjoj luci i u Mostarskom blatu.

127. *Dysphinctium notabile* (Bréb.) Hansg.
var. *pseudospeciosum* Hansg., Prodromus, str. 187. U jednoj šumskoj močvari kod Vareša.

*128. *Docidium baculum* Bréb., Kirchn. o. mj. sl. 77. U Mostarskom blatu.

*129. *Pleurotenium nodulosum* D. By., Kirchn. o. mj. sl. 78. U Mostarskom blatu.

*130. *Pleurotenium Trabecula* (Ehrb.) Naeg., Delponte o. mj. tab. XVIII. Na istom mjestu sa pregjašnjom, no dosta rijetko megju ostalim desmidiacejama.

*131. *Cosmaridium ovale* (Ralfs) Hansg., Prodromus, str. 191., sl. 113. U Mostarskom blatu rijetko.

*132. *Xanthidium aculeatum* (Ehrb.) Bréb., Kirchn. o. mj. sl. 85.

*133. *Xanthidium fasciculatum* Ehrb., Delponte o. mj. tab. XIII.

134. *Cosmarium margaritiferum* (Turp.) Menegh., Delponte o. mj. tab. IX. Dosta često u lokvama, barama i jamama po svoj okolini Sarajeva, u povećoj bari (jezeru) na Vučjoj luci, u izvorima više Da-Rive, u potočićima oko Vareša i u lokvama i jamama uz Plivu kod Jajca.

135. *Cosmarium botrytis* (Bory) Menegh. Sa pregjašnjom vrstom na istim mjestima i još češća.

*136. *Cosmarium granatum* Bréb., Rabh., Flora Eur. Algar. III., str. 162. U jednoj šumskoj močvari kod Vareša i u jednoj bari uz put na Ilidžu.

137. *Cosmarium bioculatum* Bréb., Rabh., Flora Eur. Algar. III., str. 163. Dosta često u jamama uz Koševu i u jednoj povećoj bari (jezeru) na Vučjoj luci.

138. *Cosmarium Phaseolus* Bréb., Hansg., Prodromus, str. 201. U jednoj jami kod Pajtova hana, u velikom jezeru na Treskavici i u Mostarskom blatu.

139. *Cosmarium Brébissonii* Menegh., Delponte o. mj. tab. IX. U Mostarskom blatu.

*140. *Cosmarium Meneghinii* Bréb., Delponte o. mj. tab. VII. Dosta često u barama i jamama u okolini Sarajeva, u jednoj jami kod Vareša i u jednoj jami na Zvijezdi.

141. *Cosmarium crenatum* Ralfs, Rabh., Flora Eur. Algar. III., str. 165. U jednoj bari uz put na Ilidžu, u jednoj jami uz Koševu, u jednom potočiću iza Da-Rive i u jednom potočiću više Vareša.

142. *Cosmarium Istvánffi* Gutw., u Glasniku zem. muzeja u Bosni i Hercegovini VIII., 3. i 4., 1896., str. 375., sl. 9. U šumskoj močvari kod Vareša i u Mostarskom blatu.

143. *Cosmarium Becki* Gutw. o. mj. str. 376., sl. 7. Samo jedanput u jednoj šumskoj močvari kod Vareša.

*144. *Arthrodesmus incus* (Bréb.) Hass., Hansg., Prodromus, str. 202. U Mostarskom blatu.

*145. *Arthrodesmus convergens* (Ehrb.) Ralfs, Hansg., Prodromus, str. 203., sl. 117.

*146. *Arthrodesmus octocornis* Ehrb., Hansg., Prodromus, str. 202. Obe vrste u Mostarskom blatu.

*147. *Euastrum oblongum* (Grev.) Ralfs, Delponte o. mj. tab. VI. Samo jedanput u Mostarskom blatu.

*148. *Euastrum elegans* (Bréb.) Kütz., Hansg., Prodromus, str. 206., sl. 118.

*149. *Micrasterias truncata* (Corda) Bréb., Delponte o. mj. tab. V. U Mostarskom blatu megju ostalim desmidiacejama rijetko.

*150. *Micrasterias rotata* (Grev.) Ralfs, Delponte o. mj. tab. IV. Mostarsko blato.

*151. *Micrasterias papillifera* (Kütz.) Ralfs, Delponte o. mj. tab. IV. Na istom mjestu sa pregjašnjom mogao sam je posmatrati samo dvaput.

*152. *Staurastrum echinatum* Bréb., Hansg., Prodromus, str. 214., sl. 120.

*153. *Staurastrum hirsutum* (Ehrb.) Bréb., Delponte o. mj. tab. XI.

*154. *Staurastrum furcigerum* Bréb., Kirchn., Mikrosk. Pflanzenwelt des Süsswassers, sl. 79. *A* i *B*.

*155. *Staurastrum furcatum* (Ehr.) Bréb., Hansg., Prodromus, str. 215.

*156. *Staurastrum vestitum* Ralfs, Rabh., Flora Eur. Algar. III., str. 218. De Wildeman, Flore des Algues de Belgique, str. 180., sl. 91.

*157. *Staurastrum teliferum* Ralfs, De Wildeman o. mj. str. 172., sl. 89.

*158. *Staurastrum muticum* Bréb., Hansg., Prodromus, str. 210.

*159. *Staurastrum punctulatum* Bréb., Delponte o. mj. tab. XI.

*160. *Staurastrum polymorphum* Bréb., Delponte o. mj. tab. XI.

*161. *Staurastrum spongiosum* Bréb., Hansg., Prodromus, str. 215.

Sve navedene vrste ovoga roda našao sam u Mostarskom blatu 29. augusta.

Razred: **Myxophyceae**

(Phycochromaceae, Schizophyceae, Cyanophyceae Hansg.).

Red: ***Gloeosipheae***

(Nostocaceae, Hormogoneae, Nostochineae, Nemalogoneae Hansg.).

Familija: **Scytonemaceae**

(Scytoneae Thr., *Scytonemaceae* et *Sirosiphoniaceae* Rabh.).

*162. *Stigonema ocellatum* (Dillw.) Thr. *(Sirosiphon ocellatus* Kütz.), Kirchn. o. mj. sl. 129. U jednoj šumskoj močvari u Varešu.

*163. *Hapalosiphon pumilus* Kirchn., Mikrosk. Pflanzenwelt des Süsswassers, sl. 128. U jednoj bari uz Koševu, u Mostarskom blatu.

*164. *Capsosira Brébissonii* Kütz., Tab. Phyc. II., tab. 84. Samo jedanput u Boračkom jezeru na jednoj potopljenoj suhoj grani.

*165. *Scytonema figuratum* Ag., Kirchn. o. mj. sl. 131. Na vlažnim stijenama megju mahovinom na Zvijezdi, samo jedanput.

*166. *Scytonema tolypotrichoides* Kütz., Tab. Phyc. II., tab. 22. U Mostarskom blatu rijetko.

*167. *Scytonema cincinatum* (Kütz.) Thr. *(Lyngbya cincinata* Kütz., Tab. Phyc. I., tab. 89.). U jednom potoku više Vareša.

*168. *Tolypothrix lanata* Wartnn., Kütz., Tab. Phyc. II., tab. 33. U jednoj jami kod Pajtova hana na podvodnim biljkama.

*169. *Tolypothrix distorta* (Müll.) Kütz., Tab. Phyc. II., tab. 33. U jednoj bari uz put na Ilidžu.

170. *Tolypothrix penicillata* Thur., Kirchn. o. mj. sl. 132. Na kamenju u Miljacki više Kozje ćuprije, u Mošćanici i u jednom potoku na Vučjoj luci.

*171. *Desmonema Wrangelii* Born et Flah., Kirchn. o. mj. sl. 141.

Familija: **Rivulariaceae** Rabh. *(Calothrichaceae* vel *Calothricheae* Thr.).

*172. *Gloeotrichia Pisum* Thur. *(Physactis Pisum* Kütz., Tab. Phyc. II., tab. 60.). U barama uz Koševu i uz put na Ilidžu rijetko, u jednoj jami kraj zemaljske bolnice u Sarajevu i u jednoj jami kod Vareša.

*173. *Gloeotrichia natans* Rabh., Kirchn. o. mj. sl. 126. Sa pregjašnjom zajedno na istim mjestima no rjegje.

*174. *Rivularia minutula* Born et Flah., Kirchn. o. mj. sl. 127. U jednom potočiću iza Da-Rive, u Mošćanici i u jednom potoku kod Vareša.

*175. *Calothrix parietina* Thur. *(Schizosiphon parietinus* Naeg., Tab. Phyc. II., tab. 48., sl. 3.). Na kamenju u potoku kod Skakavca.

*176. *Calothrix fusca* Born et Flah., Kirchn. o. mj. sl. 124. U stelji od *Batrachospermum moniliforme* u jednoj jami iza Da-Rive.

*177. *Nostoc paludosum* Kütz., Tab. Phyc. II., tab. 1. U jednoj jami uz Koševu, u jednoj bari uz put na Ilidžu i u jednoj bari kod Vareša.

*178. *Nostoc Linckia* Born (*Anabaena intricata* Kütz., Tab. Phyc. I., tab. 94., sl. 1.). U jednoj jami iza zemaljske bolnice u Sarajevu i u jednoj jami na Vučjoj luci.

*179. *Nostoc muscorum* (*N. collinum* Kütz., Tab. Phyc. II., tab. 7., sl. 4.). Na vlažnoj zemlji megju mahovinom po šumama oko Vareša i na Igmanu.

180. *Nostoc commune* Vauch., Kütz., Tab. Phyc. II., tab. 6., sl. 1. Na vlažnoj zemlji, više puta i po ulicama, po travnjacima, po šumskim stazama dosta često po svoj okolini Sarajeva i Vareša, na zemlji u parku na Ilidži i na drugim mjestima.

181. *Nostoc sphaericum* Vauch., Kirchn. o. mj. sl. 142. Megju mahovinama u gaju više Sarajeva, na Vučjoj luci, oko Vareša, na Treskavici i u jednoj barici megju mahovinom uz Plivu kod Jajca.

*182. *Nostoc coeruleum* Lyngb. (*N. gregorium* Kütz., Tab. Phyc. II., tab. 2., sl. 2.). U jamama uz Koševu na podvodnim biljkama, u jednoj bari uz put na Ilidžu i u jednoj jami kod Dabravine.

*183. *Nostoc verrucosum* Vauch., Kütz., Tab. Phyc. II., tab. 9., sl. 2. U Mošćanici, u jednom potoku na Vučjoj luci i u potocima oko Vareša, rijetko.

*184. *Nostoc humifusum* Carm. (uključ. *N. granulare* Kütz., *Anabaena granularis* Kütz., Tab. Phyc. I., tab. 94.). Na vlažnoj zemlji megju mahovinom u šumi iznad Vareša.

*185. *Anabaena oscillarioides* Bory, Kirchn. o. mj. sl. 136. U barama uz Mošćanicu i Koševu megju ostalim algama, u jednoj bari uz put na Ilidžu, u jednoj jami kod Vareša.

*186. *Anabaena macrosperma* Hansg. (*Cylindrospermum macrospermum* Kütz., Tab. Phyc. I., tab. 98., sl. 4.). Na obalama uz Miljacku, u jednoj jami uz Koševu, u jami iza zemaljske bolnice, u povećoj bari na Vučjoj luci, u Varešu na više mjesta, tako uz obale Stavnje, u jednoj barici uz put na Pržiće, u jednoj bari kod Dabravine.

*187. *Aphanizomenon flos aquae* (L.) Allman., Kirchn. o. mj. sl. 135. U barama uz Koševu i uz Miljacku, u jednoj bari uz put na Ilidžu u velikoj množini, u jednoj bari kod Dabravine.

Familija: **Lyngbyaceae** *(Oscillariaceae)*.

188. *Microcoleus Vaucheri* (Kütz.) Kirchn. *(Chtonoblastus Vaucheri* Kütz., Tab. Phyc. I., tab. 54., sl. 2.). Na vlažnoj zemlji oko Sarajeva, u parku na Ilidži, na jednoj livadi izmegju Vareša i Kralupa.

*189. *Lyngbya rigidula* (Kütz.) Hansg. *(Leptothrix rigidula* Kütz., Tab. Phyc. I., tab. 59., sl. 3.). U barama uz Koševu na drugim algama, u barama uz Miljacku, u jednoj jami iza zemaljske bolnice.

*190. *Lyngbya purpurascens* Hansg. *(Leptothrix purpurascens* Kütz., Tab. Phyc. I., tab. 63., sl. 5.). U potoku kod Skakavca i u jednom potoku iza Vareša.

*191. *Lyngbya inundata* Kirchn.

α) genuina Hansg. *(Phormidium inundatum* Kütz., Tab. Phyc. I., tab. 45., sl. 3.). Na vlažnjom kamenju uz Bistrički potok, u jednom vodovodu u Koševi i iznad Višegradske kapije, u jednom vodovodu kod Dabravine.

*192. *Lyngbya calcicola* (Kütz.) Hansg. *(Leptothrix calcicola* Kütz., Tab. Phyc. I., tab. 66., sl. 6.). Po vlažnim zidovima i stijenama u i oko Sarajeva dosta često.

*193. *Lyngbya laterita* Kirchn. *(Hypheothrix laterita* Kütz., Tab. Phyc. I., tab. 69., sl. 1.). Na vlažnom kamenju uz Bistrički potok, na vlažnoj zemlji uz Koševu, oko Vareša na vlažnim stijenama po šumama dosta često.

194. *Lyngbya membranacea* Kütz.

α) genuina (Kütz.) Kirchn. *(Phorm. membranaceum* Kütz., Tab. Phyc. I., tab. 46., sl. 2.). U Koševi i u vodovodu za gajtansku tvornicu, u vodovodu iza Višegradske kapije i u vodovodu kod Dabravine, u Stavnji kod Vareša na daskama kod bolnice.

β) papyrina (Bory) Hansg. *(Phorm. papyrinum* Kütz., Tab. Phyc. I., tab. 48., sl. 3.). Sa pregjašnjom na istim mjestima, a osim toga još i u Mošćanici i u potocima oko Vareša, no rijetko.

*195. *Lyngbya Kützinginiana* Kirchn. *(Phormidium obscurum* Kütz., Tab. Phyc. I., tab. 45., sl. 4.). Megju mahovinom, pri osnovi drveća, u okolini Sarajeva rjegje a češće u Varešu, osobito megju mahovinom na drveću uz Stavnju, kod Pajtova hana i kod Dabravine.

*196. *Lyngbya vulgaris* (Kütz.) Kirchn. *(Phormidium vulgare* Kütz., Tab. Phyc. I., tab. 46., sl. 4.).

var. *fusca* Kütz. *(Oscillaria fusca* Vauch.), Hansg., Prodromus II., str. 104. Na vlažnoj zemlji i po kamenju uz Bistrički potok više Sarajeva, na stijenama uz Mošćanicu i na stijenama oko Vareša.

197. *Lyngbya tenerrima* (Kütz.) Hansg.
α) *genuina* (Kütz.) Hansg. (*Oscillaria tenerrima* Kütz., Tab. Phyc. I., tab. 38., sl. 8.). U lokvama uz Miljacku, u jamama uz Koševu, u barama uz put na Ilidžu, u jarcima oko Vareša i u jednoj bari kod Dabravine.
198. *Lyngbya leptotricha* (Kütz.) Hansg. (*Oscillaria leptotricha* Kütz., Tab. Phyc. I., tab. 38., sl. 9.). Sa pregjašnjom na istim mjestima, a osim toga još i u jednoj povećoj bari (jezeru) na Vučjoj luci, u jednoj barici kraj Plive kod Jajca, u jednoj jami iza Vareša i uz put u Sutjesku.
*199. *Lyngbya gracillima* (Kütz.) (*Oscillaria gracillima* Kütz., Tab. Phyc. I., tab. 39., sl. 2.). U jednoj jami uz Koševu, u barama uz Miljacku, u barama uz put na Ilidžu na biljnim preostatcima.
200. *Lyngbya brevis* (Kütz.) Hansg. (*Oscillaria brevis* Kütz., Tab. Phyc. I., tab. 39., sl. 6.) U barama uz Koševu, u jednoj lokvi iza zemaljske bolnice u Sarajevu, u barama uz put na Ilidžu, u jednoj lokvi kod Vareša, a i na drugim mjestima oko Vareša.
201. *Lyngbya tenuis* (Ag.) Hansg.
**α*) *acrugineo-coerulea* (Kütz.) Kirchn. (*Oscillaria acrugineo-coerulea* Kütz., Tab. Phyc. I., tab. 39., sl. 9.). U jarcima po Sarajevu, uz put u Koševu, u jarcima prema Da-Rive, osobito s proljeća, osim toga često i u drugim jarcima i jamama u svoj okolini Sarajeva i Vareša.
**β*) *viridis* Kütz. (*Oscillaria viridis* Vauch., Kütz., Tab. Phyc. I., tab. 41., sl. 6.). U barama uz Koševu i Miljacku, u jednoj jami iza zemaljske bolnice; u jamama oko Vareša i kod Dabravine, rjegje.
*202. *Lyngbya antliaria* (Jürg.) Hansg.
α) *genuina* Kirch. (*Oscillaria antliaria* Jürg., Tab. Phyc. I., tab. 40., sl. 6.). Dosta često u jamama, lokvama a i na vlažnim zidovima po Sarajevu; u Varešu po zidovima i jarcima regje.
203. *Lyngbya natans* (Kütz.) Hansg. (*Oscillaria natans* Kütz., Tab. Phyc. I., tab. 40., sl. 4.). U jednoj bari uz put na Ilidžu i u jednom šancu izmegju Ilidže i vrela Bosne.
204. *Lyngbya chalybea* (Mert.) Hansg.
α) *genuina* Hansg. (*Oscillaria chalybea* Mert., Tab. Phyc. I., tab. 40., sl. 8.). U jednoj bari uz put na Ilidžu i u Mostarskom blatu.
205. *Lyngbya Fröhlichii* (Kütz.) Hansg. (*Oscillaria Fröhlichii* Kütz., Tab. Phyc. I., tab. 43., sl. 1.). Često u jamama i lokvama uz Koševu, uz Miljacku, u barama uz put na Ilidžu iza Čengićeva ljetnjikovca, u baricama uz Plivu kod Jajca, oko Vareša na više mjesta, kod Pajtova hana i kod Dabravine.

*206. *Spirulina tenerrima* Kütz., Tab. Phyc. I., tab. 37., sl. 1. U jednoj bari uz put na Ilidžu i u barama uz Miljacku.

*207. *Spirulina oscillarioides* Turp., Kütz., Tab. Phyc. I., tab. 37., sl. 8. Uz Miljacku megju oscillariama, u jednoj jami uz Koševu i u jednoj jami iza zemaljske bolnice.

Red: ***Chrococcoideae***

(*Chroococcaceae, Coccogoneae* Thr. *Cystiphoreae* Rabh.).

Familija: **Chroococcaceae.**

*208. *Gloeothece palea* Rabh. (*Gloeocapsa palea* Kütz., Tab. Phyc. I., tab. 20., sl. 7.). Po vlažnom kamenju uz potoke oko Vareša.

*209. *Aphanothece Castagnei* (Bréb.) Rabh. (*Palmella Castagnei* Kütz., Tab. Phyc. I., tab. 11., sl. 4.). U jednoj povećoj bari na Vučjoj luci i u baricama oko jezera Plive kod Jajca.

*210. *Aphanotece microscopica* Naeg., Hansg., Prodromus II., str. 38., sl. 48. U jednoj šumskoj močvari kod Vareša i u Mostarskom blatu.

*211. *Merismopedia elegans* A. Br., Kirchn., Mikrosk. Pflanzenwelt des Süsswassers, sl. 149. U jednoj povećoj bari na Vučjoj luci, rijetko.

212. *Coelospherium Kützinginianum* Naeg., Kirchn. o. mj. sl. 151. U jednoj bari uz Koševu, u jednoj jami iza zemaljske bolnice, u barama uz Miljacku, no uvijek pojedince megju ostalim algama.

*213. *Gloeocapsa magma* (Bréb.) Kütz., Tab. Phyc. I., tab. 22., sl. 1. Po vlažnim stijenama i kamenju uz potoke oko Vareša dosta često; uz Bistrički potok u Sarajevu rijetko.

*214. *Gloeocapsa montana* Kütz., Tab. Phyc. I., tab. 19., sl. 2. Samo na jednoj vlažnoj stijeni iza Vareša.

*215. *Gloeocapsa quaternata* Bréb., Kütz., Tab. Phyc. I., tab. 20., sl. 1. Samo jedanput na vlažnoj zemlji na Zvijezdi.

*216. *Aphanocapsa cruenta* (Ag.) Hansg.

α) *genuina* Hansg. (*Palmella cruenta* Ag., Kütz., Tab. Phyc. I., tab. 15., sl. 2.). Na vlažnim zidovima i po vlažnoj zemlji u hladovini, po mnogim ulicama u Sarajevu, Varešu i Jajcu.

*217. *Aphanocapsa pulchra* Rabh., Kirchn., Algenflora von Schlesien, str. 261. U jednoj bari uz put na Ilidžu.

*218. *Chroococcus macrococcus* (*Protococcus* Kütz., Tab. Phyc. I., tab. 2., sl. 2.). Po vlažnim stijenama i po zemlji u šumama oko Vareša i na Igmanu.

*219. *Chroococcus turgidus* (Kütz.) Naeg. (*Protococcus turgidus* Kütz., Tab. Phyc. I., tab. 6.).

var. *tenax* Kirch., Algenflora von Schlesien, str. 262. Po vlažnim stijenama oko Vareša.

220. *Chroococcus minor* (Kütz.) Naeg., Rabh., Flora Eur. Algar. II., str. 30. Uz Bistrički potok po kamenju, uz Mošćanicu više Da-Rive na kamenju a i na vlažnom drveću, oko Vareša uz potoke dosta često, u vodovodu kod Dabravine.

*221. *Chroococcus cohaerens* (Bréb.) Naeg. (*Protococcus cohaerens* Kütz., Tab. Phyc. I., tab. 5., sl. 5.). Po vlažnim zidovima u Sarajevu rijetko.

Razred: **Flagellatae.**

Familija: **Euglenidae.**

222. *Euglena viridis* Ehrb. Često u lokvama, barama i jarcima po Sarajevu i svoj okolini.

*223. *Euglena spirogyra* Ehrb., Hansg., Prodromus II., str. 173. Na istim mjestima kao i pregjašnja, osim toga još i u jamama kod Vareša i Dabravine.

Razred: **Schizomycetaceae**

[*Schizomycetes (Bacteriaceae), Mycophyceae* Kütz. ex p.].

Red: ***Desmobacteria.***

Familija: **Cladotrichaceae.**

*224. *Cladothrix dichotoma* Cohn, Kirchn., Mikrosk. Pflanzenwelt des Süsswassers, sl. 172. U lokvama i jarcima oko Sarajeva često, u Varešu na više mjesta, a tako isto i u jamama uz Plivu kod Jajca, u Mostarskom blatu.

Familija: **Crenothrichaceae.**

*225. *Crenothrix Kühniana* (Rabh.) Giard. (*Crenothr. polyspora* Cohn, Kirchn. o. mj. sl. 176.). U Miljacki i Koševi, u jamama i barama uz Koševu, u barama uz put na Ilidžu, na kamenju u jednom nečistom potoku kod Vareša, u baricama uz Plivu kod Jajca, često i u velikoj množini.

Familija: **Leptothrichaceae.**

*226. *Leptothrix parasitica* Kütz., Tab. Phyc. I., tab. 59., sl. 2. U jednoj močvari pred Ilidžom na confervaceama, u jednoj lokvi uz Koševu, u jednoj povećoj bari (jezeru) na Vučjoj luci.

*227. *Leptothrix ochracea* (Dillw.) Grev., Kütz., Tab. Phyc. I., tab. 61., sl. 1. U jamama uz Koševu, u Varešu po jamama često u velikoj množini.

*228. *Begiatoa alba* Trev., Kirchn. o. mj. sl. 175. U jarcima i u jamama uz Koševu često u velikoj množini, u jednoj močvari pred Ilidžom; u jamama uz Plivu kod Jajca rjegje.

Red: ***Eubacteria.***

Familija: **Bacteriaceae.**

*229. *Spirillum undula* (Müll.) Ehrb., Hansg., Prodromus II., str. 189. U jamama i jarcima uz Koševu, u muljevitoj vodi iz Mostarskog blata, koja je duže vremena stajala.

*230. *Spirillum volutans* Ehrb., Kirchn. o. mj. sl. 182. U jamama uz Koševu i u naljevima kao i pregjašnja.

*231. *Bacillus subtilis* (Ehrb.) Cohn, Kirchn. o. mj. sl. 179. U barama i lokvama uz Miljacku i Koševu, u naljevima i u starim kulturama od resina (alga).

*232. *Bacterium Termo* Duj., Kirchn. o. mj. sl. 178. Često u lokvama uz Koševu i u truležnim naljevima.

Red: ***Sphaerobacteria*** Cohn.

Familija: **Mycoccaceae** Hansg.

*233. *Lampropedia hyalina* (Ehrb.) Schröt., Kirchn. o. mj. sl. 184. U mulju iz Mostarskog blata često.

Završetak.

Od 233 vrsta, koje sam na pomenutim mjestima našao, valja, kao što se to iz gornjeg nabrajanja vidi, 167 smatrati kao nove za floru resina Bosne i Hercegovine.

Da ovo moje nabrajanje nije potpuno, razumije se po sebi, jer flora jedne okoline, a osobito flora tajnocvjetaka ne da se za tako kratko vrijeme potpuno ispitati, te s toga se i ono ima smatrati kao prilog, kojeg će bez sumnje još dugo trebati dopunjavati.

Na navedenim mjestima našao sam mnogo više vrsta, nego što sam u nabrajanju naveo; ali koje zbog toga, što ih nijesam mogao u željenom stanju razvitka posmatrati, kao što je to u mnogo slučajeva veoma nužno, koje pak zbog toga, što mi nužna literatura za više slučajeva nedostajaše — moradoh ih za drugi put ostaviti.

Ovo osobito važi za resine Mostarskoga blata, u kojem ću, kako se nadam, naći još mnogo lijepih, a možda i novih odlika, odnosno vrsta.

Султан Џем, син Мухамеда II.

Написао

Владимир С. Џонић.

У историјско-старинарском друштву у Базелу (Швајцарска), држао је у прошлој години професор др. Ханс Трог једно предавање о сину Мухамеда II.: Султану Џему, који је живио у другој половици XV. стољећа. Историја овог несретног турског принца врло је занимљива за оно доба, када на балканском тропољу нестаде државе српских деспота. Монографија је израђена врло брижљиво на основу још нештампаних докумената из архива у Ватикану. Ми смо сматрали за дужност своју, да је саопштимо српском читалачком свијету, у толико прије, што је овом биографијом изнесена једна новйна у нашој историји: да је турског принца Џема, сина Мухамеда II., освојитеља Цариграда, родила Српкиња краљевског рода, и да је у жилама његовим текла племенита крв пошљедњих српских владалаца. Савременик Џемов, Буркард (Burkard), церемонијар-мајстор папе Александра VI., помиње неколико пута у свом дневнику „Diarium Burcardi" мајку Џемову као Српкињу краљевског рода, а Буркард је то могао чути само од Џема, док је на папином двору живио. На жалост, колико смо се трудили да сазнамо о овоме штогод из нама познатих извора, нијесмо успјели, јер је у оно вријеме генеалогија турских султана била уопће тамна и о њој се врло мало говорило.

У предавању Троговом ми смо учинили неколике допуне, у колико се односе на историјске догађаје из историје српске, који су утврђени, тежећи да објаснимо поједине моменте у овако лијепој монографији, која је права драгоцјеност за један још тако тамни период из наше историје.

У другој половини XV. стољећа настали су у Европи догађаји да је изгледало, да ће средњовјековне идеје о крсташким ратовима поново оживјети. Турци, који се на сто година раније утврдише на балканском полуострву, као млад и ратоборан народ, предвођен својим јуначким и даровитим султанима, постадоше поступно господари полуострва и закуцаше на пошљетку и на врата самога Цариграда. Султан

Мухамед II. уђе на једренску капију у Цариград 29. маја 1453. године. Град Константина Великог, заштитника Христове науке, постаде пријестоница Мухамедових шљедбеника, а св. Софија богомоља пророкових синова, у којој славише име Алаха и Мухамеда, његовог јединог пророка.

Кад се дознало да је пао Цариград, у западној Европи овлада страховити ужас. Обојица папе: Никола V. и Пије II. били су до срца тронути овом великом несрећом. Ну ипак хришћански владари не могоше се споразумјети за узајаман рад и снажан напад противу Турака, јер поред свега овога идеја за овако велико подузеће не бјеше канда још сазрела. Само мудра млетачка република и храбри мађарски краљ Матија Корвин у савезу са српском емиграцијом водише рат противу Турака с промјенљивом срећом, пошто обје ове државе, са падом Србије и Босне дођоше на ред освајачима Турцима.

Али и ови ратови не само што нијесу сузбили моћ и снагу султана, но још на против Хришћани су показали толику немоћ, да је Венеција била принуђена да закључује мир у 1479. години, да очува своје трговинске привилегије у Малој Азији и заузетим балканским покрајинама, а Мађари да чешћим примирјима прикупе своја пошљедња средства за одбрану своје сопствене отаџбине.

У овако критичном времену пао је шака папама у Риму и француским краљевима један законити претендент на турски пријесто, с којим су они умјели да држе за дуже времена у шаху султана и да га уцјењују за своје услуге. Тај претендент на пријесто турски био је Џем-султан, син султана Мухамеда II., освајача Цариграда.

Но на жалост и ако је прилика била врло повољна, Хришћанство у овом човјеку није умјело да добије и извуче користи, какве су се могле ишчекивати. Тако у равнодушном посматрању на догађаје, западна Европа видје у почетку XVI. стољећа на пријестолу султана Сулејмана Величанственог, који је својим освајачким успјесима задао највећег страха цијелом онда образованом свијету. Овако се догоди, да се дипломација хришћанских владара никада није показала тако жалосна и невјешта, као у овој историји о Џем-султану.

I.

Џем се родио 17. децембра 1459. године. Отац му је султан Мухамед II., освајач Цариграда, а мајка Српкиња од краљевског рода. Држи се, да му је мајка била као заробљеница доведена у харем, кад су Турци завојевали Србију у истој години, у којој се Џем родио, или раније у години 1454., кад је султан Мухамед робио Србију и силно

робље одвео у Цариград. У осталом ми у историји турских султана сретамо неколико Српкиња из владалачког дома Србије. Тако жена Бајазита-Илдерима, сина Мурата I., који је пао на Косову пољу, била је кћи цара Лазара. Супруга Мурата II., оца Мухамеда II., била је кћи деспота Ђурђа Бранковића, која је са Муратом родила сина Хасана. Мухамед II., кад је ступио на пријесто, наредио је да се удави овај његов брат по оцу по тадањим обичајима дома турских султана, из бојазни, да не би и овај полагао право на пријесто. Занимљив је о томе обичају један извјештај млетачки, који Ранке саопштава и који гласи: „... нашљедник пријестола турских султана обавезан је по државном отоманском праву, да сву браћу своју, која се налазе на двору исјече, а ако ко живи изван Цариграда, наређује да се одмах убије или зарати противу њега...“

У десетој својој години Џем је био отргнут од своје мајке, али поред свега тога изгледа, да је њен уплив на њега био доста јак, јер само васпитању, које доби од своје мајке Српкиње има да благодари, што је био врло толерантан према Хришћанима и шљедбеницима других религија. Његова добра мати старала се и доцније, за свога живота, о сину и чувала је живот његов, али наравно да то није могло помоћи несретном Џему.

Младог принца налазимо у Кастемуни као гувернера; тамо су га већ посветили у државне послове. Његов још у рано доба развијени таленат истиче се овдје: као дјечко од 10 година испјевао је он и посветио свому оцу једну пјесму: „Џемшид и Хоршид“. Године 1473. позову га натраг у Цариград. Зла времена бијаху настала по Турску: Млеци су плели сплетке и у Персији и код руског цара Ивана III., да Мухамеда II. снажно нападну. Цариград, коме је претио напад, живо се спремао за одбрану и Босфор буде затворен са гвозденим ланцима. Султан је отишао у рат са знатном војском. Рђави гласови кружили су по Цариграду, и то је ишло тако далеко, да су савјетници Џемови покренули га, да од гувернера турских покрајина тражи поткрепљења, а од свију власти заклетву оданости. Али то није било нужно; било се и сувише рано похитало и рђавим гласовима вјеровало, јер Мухамед није рђаво ни стајао. Кад се султан повратио као побједиоц са персијске границе, наредио је одмах, да се ови савјетници Џемови погубе.

У години 1474. Џем је постао намјесник у Караманији. Тамо је коначно допунио своје образовање; гимнастику, јахање, познавање оружја и борење упражњавао је тако ревносно, као што је приљежно учио географију и астрономију. У тим данима радо се и поезијом занимао. У Караманији упознаше младога принца и у тајне источ-

њачког сладострашћа. Из односа са једном робињом добио је Џем сина, кога је морао одмах послати у сарај цариградски као таоца за своју вјерност султану. Ове четири године, што их је Џем у Караманији провео, бијаху најљепши дани у животу његовом; он стече славе и гласа најбољег борца свога доба.

У ово доба Џем се лично упознао са ритерима Јоханитског реда на Родосу. Он је посредовао у име свога оца код великог мајстора Пијера Д'Обисона (Pièra d'Aubusson), да закључи уговор о миру. Али у ствари то је била само једна комедија од стране Мухамеда II., удешена намјерно само за то, да добије времена да спреми флоту за Родос. Д'Обисон је био тачно извјештен о овој двомисленој намјери. Примирје, уговорено за три мјесеца на скоро се погази; Џем се врати из Патера спроћу Родоса натраг у своју пријестоницу Конију, кад су прекинути преговори, које је он по свој прилици у доброј намјери водио. Јоханитски ритери на Родосу, с којима је Џем доцније учинио тијесно познанство, јуначки и смјело бранише се у децембру 1479 године противу флоте Мухамедове. Султан је био као бијесан; он намисли да се за то страшно наплати. Но у скоро поведе рат противу саме Италије: 14. аугуста 1480. године заузеше Турци Отранто на јужном дијелу полуострва. Сикстус V. бјеше у силном страху; он помишљаше да бјега из Рима; унутрашње сплетке престадоше одмах у Италији, а хришћански свијет поче се опет занимати крсташким походом против полумјесеца. Али тада се догоди нешто неочекивано. Усред најживље спреме противу Родоса, баш кад је сам намјеравао да управља опсадом, умре султан Мухамед II. 3. маја 1481. године од колере. Послије три мјесеца бише Турци опет из Отранта отјерани и италијански хришћански свијет могаше опет да тјера свој профани живот, не бринући се ни мало, што им у непосредној близини пријети опасност од Турака.

Смрт Мухамедова дубоко је потресла османско царство. Џем није био једини нашљедник султанов; осим њега Мухамед је још као нашљедник пријестола имао сина Бајазита. На двору Џемовом сакупише се тада грчки и италијански класичари и научници, и за рјешење питања о нашљедству посегоше за историјском аналогијом. Тако у старој персијској историји нађоше сличан случај: да по смрти Даријевој није дошао на пријесто његов прворођени син Артабазан, који је био рођен прије његовог ступања на пријесто, но Ксерксес од жене Атосе, кога је добио, кад је цар постао. Према томе и Бајазит, који се родио, кад му је отац био сасвим приватан човјек, нема права на пријесто, но једино принц Џем, рођен, кад је Мухамед на пријестолу као цар сједио.

Али Бајазит не хтједе да чује за ово историјско тумачење, нити је и за тренут премишљао да напушта своје право као прворођени. Он је уживао за своје право снажну потпору у јаничарима. Чим су јаничари примјетили, да велики везир хоће да прикрије смрт Мухамедову и да је према Џему пријатељски расположен, починише ужасан неред у Цариграду: опљачкаше дућане чивутских и других богатих трговаца, па не поштедише ни великог везира, но и њега убише.

С тешком муком би мир и ред повраћен, и Бајазитов син у одсуству оца прими привремено управу државом. Тек онда се поврати Бајазит са Црног мора, праћен од 4000 коњаника, да му се нађу за сваки случај. Он би одушевљено дочекан у Скутарима и примљен у Цариграду, гдје положи заклетву у мају 1481. године. Курира, кога велики везир посла Џему, убише на путу.

Ово бјеше први велики ударац за младог претендента на пријесто; неколико његових присталица отпадоше одмах од њега и пристадоше уз Бајазита. Тако је Бајазит, коме тада бјеше 34 године, био у далеко повољнијем положају од свога брата и срећа је већ одмах била њему наклоњенија. Ну и Бајазит је био образован човјек, обдарен лијепим својствима и интелигенцијом; и он се вјежбао тјелесно и он је, као и Џем и његов отац, читао у пријеводу грчке и римске историке. Само је био слаб према женама. Лијепо примећује Француз Тијан (Thuasne) за ову његову слабост: „goût, qui n'est d'ailleurs nullement incompatible avec l'amour de l'étude et les disciplines sévères de l'esprit“.

И ако се још одмах у почетку налазио у тако тешком положају, Џем ипак није мислио да попусти. Он напусти пријестоницу своју Конију у Караманији и крене с војском да освоји Брусу. То му пође за руком, благодарећи прије свега, што је био омиљен код грађана у Бруси. Побједоносни претендент прокламова се за султана и нареди, да се искују новци с грчким и арапским натписима. Али чудновато, да Џем и поред љубави и оданости саплеменика својих није имао среће. Он се упусти с братом у преговоре. Једна тетка Мухамеда II. послужи овдје као посредница. Услов је гласио помирљиво овако: Бајазит да се задовољи и влада царским покрајинама у Европи, а провинције у Азији да остави брату свом Џему. Као одговор на овај услов одговори Бајазит с једном арапском изреком: „Између владара нема сродства“, што значи, да нема ни подјеле наслеђа, и отпусти тетку са свима почастима. Тако Џем би принуђен да поновно окуша срећу у оружју.

22. јуна 1481. године дође до битке на пољу јени-шехерском. Бајазит однесе побједу; због издајства би Џем поражен. Претендент

побјеже у Караманију. Рањен и остављен од свију стиже у Конију послије пет дана. Три дана касније крене се са својом мајком, женом, сином, харемом и својим приврженицима у Сирију и Египат. У Дамаску дочекаше га свечано; један и по мјесец дана преживе он у овој, послије Кајире најљепшој вароши египатских султана. У ово вријеме посјетио је Џем и Јерусалим. Крајем мјесеца септембра стиже Џем у Кајиру. Египатски султан прими га са свима царским почастима.

Узвишеног свог домаћина Џем је наговарао, да се умијеша у ову распру око пријестола турског и томе се сваки надао, али египатски султан нашао је за боље да мало причека, но да пожури са својом одлуком. За вријеме свог бављења у Кајиру, Џем се користио да посјети Меку и Медину и отуда се врати натраг у Кајиру тек у прољећу 1482. године. Покушај султана египатског да браћу измири, оста безуспјешан. Кад од султана не доби Џем помоћи, он се ријеши, да са̑м с братом ступи у преговоре. У једној молби, која је одиста очајно била написата, приписивао је Џем сву своју несрећу судбини и својој несретној звијезди. У ово исто вријеме, кад је састављао овај пун туге акт, доби Џем писма од Касим-бега, кнеза караманског, у којима му јављаше, да је сада наступио згодан час да се користи, но да похита к њему; овакви исти гласови долазише му и од других страна. Гласови о овом ратном спремању диктирали су Бајазиту одговор Џему. Бајазит је поново одбио приједлог, да подијели царевину, али је обећавао Џему лијепи положај у држави и велику плату. Једва се може нагађати, да ли су и овај приједлог и обећање били у доброј намјери поднесени; али се мора претпоставити, да су покушавали да Џема домаме, а већ свирепи Бајазит не би часио, да по турском државном праву лиши живота свог брата претендента.

У марту 1482. године остави Џем Кајиру и упути се на сјевероисток. У Киликији саста се с Касим-бегом. Али и овога пута бјеше лоше среће. Код Ангоре доживје горки моменат, да га његове трупе напусте од страха због силне војске султана Бајазита, која продираше напријед. Џему не остаде ништа друго, но да бјега у планине Киликије. Тада дође још једном до преговарања између браће, али опет без успјеха. Војска Бајазитова доби наредбу да гони Џема.

II.

У овом критичном положају савјетоваше Касим-бег Џему, да се склони у Европу. И Џем учини најнесрећнији и најчудноватији корак у свом животу. Он замоли преко свог посланика за гостопримство

великог мајстора Јоханитског реда на Родосу. На морској обали Џем и Касим-бег очекиваху одговор. Ради сигурности укрца се Џем са својом пратњом од 37 људи на једну родоску лађу. У јулу приспјеше посланици на Родос; одмах им буде обећано, да ће принца Џема примити са цијелом пратњом, залажући се у свему за њихову сигурност. У Лицију ће доћи родоска ескадра да га дочека и на Родос испрати. Осим једног приватног писма од Д'Обисона за Џема дадоше посланицима његовим још и једно спроводно писмо овог великог мајстора, као старјешине реда. Почетком јула отправише са Родоса лађе.

У то се вријеме Џем налазио на својој лађи на западној обали Азије; на мору предадоше му посланици одговор ритерског реда. Његови посланици одвраћаше га, да не иде јоханитским ритерима и савјетоваше га, да се не повјерава њиховој ескадри. Али Џем не послуша ове претставке. Он остави 26. јула 1482. године азијску обалу, да на њу више никад не ступи.

Пријем турског царског сина на острву Родосу бијаше врло свечан: улице бијаху посуте цвијећем, зидови од кућа украшени са ћилимима; палату, у којој ће Џем обитавати, намјестише врло раскошно. За тако ријетку птицу спремили су одиста златан кавез. Под звуцима музике и грмљавином топова ушао је Џем у град на коњу, и пред црквом св. Себастијана прими га велики мајстор Д'Обисон, јашећи свог убојног ата, искићеног златом. Џем поздрави великог мајстора по источњачком обичају, Д'Обисон одговори му хришћанским поздравом. Џем је у град ушао 29. јула.

Јоханитски ред одмах је похитао, да радосну вијест о овако неочекиваном лову саопшти папи и владарима хришћанским на западу. Писмо, које послаше папи Сикстусу IV. гласи, између осталог, овако: „. . . . . . и сад смо тек ми хришћани у могућности, да истријебимо страшно османско племе; кад будемо принцу дали војске, подићи ће се одмах његова партија у турској царевини; његов брат, који није ни мало храбар, не ће знати од страха шта да ради. Он има мало добрих војсковођа; најбољи, Ахмед-паша очекује само згодан тренутак, па да се дигне противу Бајазита. Никад нам се није указала боља прилика да Грчку и острва у Архипелагу заузмемо, као сад. . . . . И тада каква слава за вашу Светост! Ми ћемо се из све снаге постарати да опремимо једну војену експедицију, а ако то не будемо у стању, одржаћемо ријеч, да принцу Џему не фали ни длака на глави код нас, и ако је он непријатељ и наш вјерски противник . . . . ." Ово писмо звучи одиста лијепо; штета само што ни сам Д'Обисон није вјеровао у ово што је писао. Њему се одмах чинило, да је опасно Џема задр-

жавати даље на Родосу, јер је Бајазит близу, а послије тога овај је још горио осветом на Родос због очеве поразе, и ако је гледао да одржи мир, што може дуже. Д'Обисон је био мишљења, да би Џема требало послати у Француску на чување опет код некога одјељења јохапитског ритерског реда.

Ну ова намјера великог мајстора наиђе на отпор код неких старјешина реда; али на пошљетку оствари се онако како хтједе велики мајстор, јер и сам Џем навали да у Француску иде. Лађа за полазак би спремљена. Француска је важила као најсигурнији азил, Француска, „. . . што никад није рађала чудовишта, која би се послужила отровом, да неког смакну са овог свијета“. . . . Господа витези јохапитски, види се да су имала врло лијепо мишљење у туђини о ондашњој Француској.

Џем се заносио са лијепим плановима, како ће помоћу Лудвика XI. и својих савезника Мађара напасти Бајазита и дочепати се западних граница Турске. 1. септембра требао је Џем да оде са Родоса; 2. септембра одмах послаше јохапитски ритери посланство султану Бајазиту, да утврде мир с Турском. Папа Сикстус IV. дао је нарочито овлашћење, да се поведу преговори.

У част растанка са Џемом приредише 31. аугуста сјајну гозбу. Турски принц сјеђаше поред великог мајстора, али се врло незгодно осјећаше, јер је као Турчин навикао да подвије ноге и да на јастуку сједи. За вријеме ручка јако се наслањао на сто, страшно се бјеше погрбавио и савио, да је скоро главом тањир додиривао; а свакога часа погледаше великог мајстора како се при јелу понаша. Музика, која свираше за вријеме ручка, не могаше га расположити, нити је он марио за њу, пошто му ухо није било навикнуто на ове туђе мелодије. Тек кад је велики мајстор наредио, да један турски роб запјева неку пјесму из свог завичаја, уз пратњу једног варварског инштрумента, тек тада пређе лаки осмјех преко лица Џемовог.

Корзен (Caoursin), вицеканцелар јохапитског реда, као очевидац описује овако принца:

„Џем је високог раста, челичног здравља и гордих црта; његове су очи плаве, мало мутне, са густим и састављеним обрвама, усне има мало дебеле али мале и нешто на лијево повучене. Орловски нос такођер непримјетно иде му на лијево; подваљак мали, боја лица кестењасто-затворена, брада ријетка и кратко подсјечена. Главу има велику. Тијело његово показује да је наклоњен страсном уживању; мишице, ноге, бутине и груди су у размјерној величини. Џем је врло окретан у скакању, јахању, лову и гађању стријелом. Он брзо плане, али

тако исто брзо његово лице добије миран изглед; кад је гњеван, глас му цичи, иначе говори мирно и одлучно. али и то доста ријетко. На своје царско достојанство он је сујетан. Једе много, његов прождрљиви желудац је као каква велика пећ; пије само зачињена пића. Он је тако прождрљив, како не доликује једном принцу, и изгледа да јела више гута, но што их жваће. Радо једе печење, а не мари за кувано месо. Воли лубенице, грожђе, крушке и воће уопште. Хљеба једе мало; вода му је обично пиће, меће у воду шећер и оставља да се са свим растопи. Врућину, хладноћу и глад сноси тешко. Јако се зноји и капље зноја падају му с чела и образа. Воли луксус у одијелу, купа се много у врелој и хладној води. Изврстан је пливач и купа се у мору сваког дана и плива пред свима, без икаква стида. Он вјежба свиту, која га опкружује и изгледа увијек тужан и замишљен. Труди се јако, да изгледа весео пред великим мајстором. Он је врло побожан и Мухамедове забране тумачи са научног и хигијенског гледишта. Кад је једнога од својих људи видио пијана, полетио је као бијесан на њега; он је тако жив, да није у стању да остане дуго на једном мјесту. Пошто се прво у свима одајама свога стана трудио, да нађе себи згодну собу за спавање, допаде му се на пошљетку да на тераси спава; нареди, да му се тамо намјести постеља и проведе тако неколико ноћи на чистом ваздуху. Он је врло добар зналац турског језика. Од своје младости још одао се науци, тако да је могао на књижевности и радити; издао је једну биографију свога оца."

III.

При поласку у Француску потписао је Џем један уговор са Д'Обисоном. У овоме уговору обећава, у случају ако дође на пријесто, вјечити мир са ритерским редом; осигурава поданицима и вазалима реда потпуну слободну трговину са Турцима и ослобођење од свију увозних такса и царине на робу, коју буду увозили у Турску; за своје трошкове обећава да ће исплатити реду ритерском 150.000 талира у злату.

Но осим овога испоручио је Џем нешто важније Д'Обисону; он му даје неограничено пуномоћије, да се може у име његово упустити у преговоре са Бајазитом. Џем је желио, да се његов пут у Француску сматра као његова добра воља и у својој наивности надаше се, да ће Д'Обисон порадити најживље код Бајазита око измирења.

Џем се на Родосу бавио 34 дана. 1. септембра крену се на пут, а истог дана отпутоваше и посланици јоханитских ритера у Цариград. Они добише тамо све што су хтјели. Тако уговорише, да престану

непријатељства с једне и друге стране, да буде слободна трговина између уговорних страна за држављане свију покрајина, које припадају Турцима и ритерском реду. То бијаху главне тачке уговора.

Поред овог главног уговора повели су се преговори и о Џему, прво на султановом двору, па се послије продужили на Родосу. Пуномоћник султанов благодарио је на првом мјесту јоханитским ритерима, што су лијепо на острву примили Џема, али ипак он се нада, да ће се на њега строго пазити; за све трошкове јамчи султан. На ово је одмах одговорио велики мајстор врло предусретљиво: да је Џем примљен на острво с погледом на његов несрећан положај и из разлога човјечности. Родос је слободан азил за свакога. У одговору бијаху још многе друге неистине овоме подобне. И тада на основу овлашћења Џемовог потписа се у децембру са султаном овај споразум: Бајазит ће сваке године 1. аугуста бити дужан да исплаћује 40.000 дуката, рачунајући и ову годину, која је већ скоро истекла. Велики мајстор обвезује се од своје стране: да ће се постарати за издржавање Џемово и да ће се на њ' пазити, тако да султан може бити са овим без бриге. У једном свом писму Д'Обисон увјерава султана, како је он Џема послао у Француску само с тога, да он не би што радио против Његовог Величанства.

Ето на какав је начин велики мајстор реда јоханитских ритера од Јерусалима употребио неограничено пуномоћије свога госта Џема.

2. октобра приспио је Џем на сицилијанску обалу. У половини октобра искрца се у Вилафранци у Савојској а одавде упути се у Ницу, у којој по турским описима има лијепих женскиња и дивних башча. У Савојској пробавио је Џем четири мјесеца. Принц је намјеравао одавде да се одмах крене на сјевер у Мађарску, да се састане с Матијом Корвином, али јоханитски ритери, који га пратише, умјели су га од тога одвратити под изговором, да се мора мало причекати на одобрење Лудвика XI. Џем се тада ријеши, да једног од својих официра пошље на француски двор; али још одмах на путу другог дана овај посланик би уапшен по заповијести јоханитских ритера и стављен под строги надзор. Измислише неку лаж за Џема, што му се његов повјереник више не враћа. У овом дугом времену он се занимаше поезијом. Тако је вриједно спменути ону лијепу пјесму, испјевану у елегијском дистихону у похвалу Нице, која се налази у Хамеровој „Историји турске поезије“ и прави необичан утисак. У овој пјесми опјева се љепота вароши Нице, у којој човјек и преко своје воље жуди да што дуже остане. У француском пријеводу код Тијана (Thuasne) она лијепо звони:

„Ah, quelle ville admirable que Nice!...
„On y demeure en dépit du caprice!...“

Славна му је пјесма, посвећена Француској, коју Хамер у својој историји наводи:

„Из пехара овог пиј Џеме, ово је Франгистан.
„Све што ти срце жуди, биће ти понуђено;
„На Ћаби си био, као сваки хаџија;
„Прошао си Арабију, Турску и Караманију;
„Хвала Богу кад си само здраво дошао у Франгистан.
„Та сваки, који се добро осјећа, живи овдје као султан,
„Осамнаест крчмара са чашом стоје гамо на тераси,
„А осамнаест дјечака рода господског служе те.
„Пита Бајазит-хан, да ли весело живиш...?
„О! ко смије да каже да твоје господство чувају,
„То се бар мора признати да је гола лаж.“

Како тужним тоном неке клонуле резигнације звучи ова пјесма! Међутим ни владаоци Европе нијесу сједили скрштених руку. Они написаше многа писма: да велики мајстор Д'Обисон и њихове интересе код принца има у виду. Код свакога царовала је згодна помисао, да би принца, тако драгоцјени предмет требало у њихове руке предати. Феранте (Ferrante) од Напуља први је био, који је кукао на опасност Турака. Папа је био краћи: он одобраваше држање великог мајстора с ријечима: „нама је веома мило, да је принц отпутовао *„cum integra fide vestra“*. Ми смо међутим видјели, како је чисто и беспорочно одржао ријеч Д'Обисон. Честити Матија Корвин у свом писму храбро је истицао рат Турцима и на суху и на води, али Д'Обисона није могао покренути, да са Турцима прекрши; њему је лежао на срцу мир са Бајазитом и он, користећи се тиме, живо и неуморно је утврђивао Родос. Уговор за Џема чуваше он у џепу и 40.000 дуката бијаху прва награда за његов труд, да Џем не буде султану опасан.

У своме писму Д'Обисону пише султан Бајазит, да ће Лују XI. краљу француском послати једног свог посланика, да га замоли, да Џема повјери чувању јоханитских ритера у Француској. Овај дипломатски успјех јавио је одмах велики мајстор папи, али је врло пажљиво избјегавао да каже тачно: колико је дуката он лично зарадио са овом трговином за рачун јоханитског реда. Напротив у свом извјештају додаје: „у осталом не чини ништа, што ми радимо противу нашег обећања, које смо дали Џему; он се обвезао, да нашим намјерама сљедује и да ради како ми хоћемо“. На овај извјештај папа шаље одговор великом мајстору, у коме му о овоме што је било са Џемом

вели: *„neque probamus, neque improbamus"*. У даљем одговору он се ослања на увиђавност великог мајстора.

И у Млецима покушао је Бајазит да за себе приволи млетачку господу, обећавајући јој и звијезде с неба, ако она добави Џема у своје руке. Савјет десеторице обећа, колико је могуће да ће учинити, али није на ово озбиљно ни мислио, и не желећи у осталом, да се излаже каквим неприликама с оваквим опасним гостом, као што је турски принц. Млеци су се увијек умјели лукаво да извлаче у оваким приликама и да мудро и хладно само посматрају, шта се збива око њих.

У фебруару 1483. године крену се Џем из Нице даље; у Римиљи (Rumilly) прима га с пуно почасти 14-годишњи херцег савојски Карло. Он изјави своје саучешће несрећном принцу и даде му наде на бјегство. У овој намјери он ступи у договор преко једног млетачкога кондотијера с херцегом лотриншким. Али јоханитски ритери дознаше за овај план и брзо укрцаше Џема; у јуну мјесецу послаше га у Пуе (Pouet) у Дофенију. Ну Карл не одусташе од своје намјере; он је тежио да Џема преда Млечићима, и ако је овај план по савјету десеторице био противан интересима републике; а Карл је мислио да република ово само одлаже за друге прилике и за доцније: „Република се нада, да ће помоћу божјом ствар ову опет моћи прихватити" — вели Карло.

У Пуету је посланик Бајазитов, који је у том времену био дошао у Француску, знао да дотури једно султаново писмо Џему, и ако су јоханитски ритери врло суревњиво пазили на њега. У писму султановом могаше Џем читати између осталог и ово: „Калифат је апсолутан и не трпи никог себи равног."

Мисија турског посланика прође рђаво на двору Лудвика XI. Комине (Kommines) овако вели за њу: „Le Turc, qui règne aujourd'hui, lui envoya une ambassade qui vint jusques à Riez en Provence, mais le dict seigneur ne la voulut point ouïr, ne qu'elle vint plus avant." Али ни посланик није био дошао празних руку, он донесе са собом списак свију очуваних хришћанских реликвија у Цариграду, а за овакве ствари као што су реликвије, било је лако Лудвика XI. задобити. Но смрт је већ кружила око његове самртне постеље, и краљ, који иначе бијаше врло побожан, не хтједе ни да разговара у својим пошљедњим часовима с једним невјерником, да се не би о своју савјест огријешио. Његова побожна душа тражила је св. Франца из Поле, који му и дође на пошљедњем часу. 30. аугуста 1483. године премину Лудвик XI. „Notre seigneur ait son ame et la veuille avoir reçue en son royaume de Paradis."

Пошљедице његове смрти биле су за Џема тешке. Из бојазни, да се у краљевини не би појавили какви немири, удаљише Џемову пратњу од 29 људи, просто једном наредбом и замјенише његове људе са ритерима јоханитским. На еванђељу заклеше му се они, да је то учињено у његовом сопственом интересу.

За Џема наступише сад тек дани честе сеобе по разним француским замцима, чији господари стајаше у свези са јоханитским ритерима. У ово се вријеме заљуби Џем у лијепу кћерку барона Саснеја (Sassenaye), господара замка, и изгледа, да француска баронеса није била хладна према њему. Али и поред своје љубави није избијала Џему никако из главе мисао на бјегство, и преко агената талијанских конци о овој завјери допирали су и до Кајире, гдје је живјела добра и вијерна мајка Џемова.

У прољеће 1484. године Д'Обисон је опет добио прилику, да се са Џемом у једном политичком послу згодно послужи. Султан Бајазит намјераваше да пошље једну експедицију на напуљску обалу, али му Д'Обисон припријети са Џемом и султан одустане од своје намјере.

Бајазит није примио ово за зло, шта више он посла великом мајстору десну руку Јована Крститеља, која се у Цариграду налазила, као знак благодарности, што није Џема предао никаквом европском владару. Испитивањем — не знамо, како су то утврдили — доказало се, да је ово одиста рука Јована Крститеља, и ова реликвија би на врло свечан начин пренесена на Родос и положена у цркву св. Јована у један табернакул, врло богато искићен драгим камењем.

У ово вријеме премину у Риму 12. августа 1484. год. Сикстус IV. и на папински пријесто дође кардинал Кибо (Kibó), као папа Иноцентије VIII. Он одмах увуче турског принца у комбинацију своје политике. Папа је жудио да Џема у своје шаке добави; он је мислио да створи једну велику антитурску лигу, која би радила на измирењу италијанских владара и градова у Италији. Великом мајстору Д'Обисону обећаше из далека кардиналски шешир у име награде, ако буде сагласан, да му се Џем изда. Само се морало водити рачун и о француском краљу Карлу VIII. У напријед се могло предвидјети, да се не ће моћи тако лако и без противљења добити Џем из Француске.

Осим папе мислили су и други неки да Џема добију, као Феранте од Напуља и султан египатски. Султан египатски примјетио је, да ће Бајазит повести рат противу Сирије и Египта, и наравно да би му Џем био у овој прилици од велике користи. И угарски краљ Матија Корвин трудио се да му се Џем преда.

Па ко је коначно успио?

У Француској није се само рачунало на вољу краљеву и његовог дворског савјета; водило се рачуна и на утицај госпође Боже (Beaujeu), сестре Карла VIII. Млетачки посланик овако је описује: „Госпођа Боже је велика ципија и у стању је, да учини све за новац; она се не обазире ни на страх од Бога, ни на част пријестола и круне.“ Са овом правом нашљедницом Лудвика XI. морали су једни за другим неколико посланика да окушају срећу. Матији Корвину чинило се врло дуго ову птицу да лови, с тога отпреми сјајно посланство краљу француском и то је посланство водио епископ варадински. Богатство и сјај овога посланства толико су имали значаја у халапљивим очима „Dame de Beaujeu“, да се млетачки посланик бојаше, да ће ова наредити, да се Џем преда мађарском краљу, надајући се у велики ћар. Али опет ни сами скупоцјени и сјајни поклони посланикови не помогоше. У јесен 1487. године ријешише, да се принц не може предати Матији Корвину. Овим тајанственим ријешењем хришћанству у Европи нанесена је велика штета.

Кад је Матија Корвин чуо, да мисија није сретно испала за руком, од гњева закључи поново примирје са султаном, али због овог неуспјеха Мађара на француском двору настадоше бољи изгледи за папинске нунције, као папине изасланике и за њихове преговоре.

У јануару 1488. године један од папиних нунција, Леонеле Киерегато (Leonello Chieregato), држаше сјајну бесједу пред краљем и његовим савјетницима и описиваше му жалосни положај хришћанства: „Данас, кад сравнимо вјеру са оном у времену крсташких ратова, видимо је да готово у прашини лежи; одушевљење и не живи више; хришћанско је питање тако ниско пало и у таком је јадном стању, да данас папинска посланства не долазе код вас, да вам говоре за Јерусалим, Азију или Грчку, него су принуђени, да вас моле за Италију и то не за њене земље, него за свету римску цркву. Још веће би зло било по нас, да није Мухамед умро и да се његови синови нијесу међу собом позавађали. Шта више, има Италијана, који издајнички раде о глави своје домовине и наговарају и позивају Турке, да упадну у Италију и у државу св. Петра.“

Више њих заплакаше се на ове ријечи папиног нунција Леонела. Али његове ријечи не бијаху голе фразе. Прије кратког времена открише нечасни план једног Талијана, којим се смјерало о неком издајству Турцима, — и то је учинило страшан утисак. На југу Италије сјеђаше на пријестолу у Напуљу Феранте, који у исто вријеме, кад је папи доставио овај покушај издајства, саопштаваше и султану све што папа ради и спрема, и увјераваше цара турског, да он — Феранте — нема ничег са њим заједничког.

Али и папине нунције на француском двору имадоше још доста тешкоћа да савлађују, да до свог циља дођу, јер папа, њихов сопствени властодавац, кварио им је често планове. Главна тачка у преговорима била је, да папа бордовском владици подари кардиналски шешир. Папа Иноцентије обећаваше само да ће о овоме разговарати тек онда, кад му Џема предаду. Шта више, у пошљедњем моменту, кад је све већ било готово и само се акт о издавању Џема имао да потпише 5. октобра 1488. године, чињаше се, да ће се све покварити, јер папа на једанпут умјеша у преговоре питања десеторице у Риму због конкордата. Овакав обрт бијаше у толико опаснији, што се на француском двору појавише два нова посланика: један од напуљског краља, а други од султана Бајазита. Напуљски посланик мислио је, да се Џем пошље краљу у Напуљ, а посланик турски наговараше Карла VIII., да не испушта Џема из својих шака и да га смотрено чува. Од своје стране у награду за то Бајазит се стављао на расположење Карлу VIII., као краљу свију хришћана против његових непријатеља и обећаваше свима хришћанима мир. Ако краљ не учини по његовој жељи, Бајазит ће да се измири са египатским султаном, па ће обадва султана у савезу објавити рат хришћанству и радити на истријебљењу народа хришћанских. Уједно, говораше турски посланик, нека не мисли Његово Величанство, да се султан плаши од свога брата; не, он воли свог брата, као што је сваки брат дужан, али уједно султан познаје свог брата Џема као немирног и рђавог, кому може пасти на памет, да противу њега нешто покуша, ако напусти Француску. У овом случају, ако би Џем пао шака Бајазиту, он би морао да га казни како правда захтјева, а да би се ово избјегло, то је жеља Бајазитова, да принц у Француској мирно живи.

И посланик султанов није дошао празних руку; он понуди Карлу VIII. 40.000 дуката и више још. Бајазит обећаваше краљу грдне поклоне, као: свети гроб у Јерусалиму, па и сам Јерусалим; даље оно копље, којим је Христос прободен и од кога врх налазаше се у капели св. Људевита међу осталим чувеним реликвијама. Султан је спремио и доказе о истинитости копља; даље обећавао му и онај балдахин, под којим је Марија родила Христа. — С овим обећањем Бајазит је показао, како рђаво познаје хришћанско еванђеље и рођење Христово; осим тога султан је вољан, да по своме пространом царству нареди, да се потраже кости хришћанских светаца и да их све краљу пошље. Као што се види, понуде су биле лијепе.

За Џема је била права срећа, што се у то доба налазаше на југу Француске. У пошљедње вријеме на њега се врло строго пазило

ушљед многих узалудних покушаја да побјегне, и он живљаше у ово вријеме у Бурганеву (Bourganeuf), гдје су му били озидали кулу: la tour de Zizimi. Занимаше се науком, или је проводио вријеме с једним изученим мајмуном у шаху и са папагајем, који је знао говорити.

Д'Обисон је имао прилике, да се још једном приближи жртви свог вјероломства, што се у једном писму огледаше, у коме му пише, како он — Џем — може ићи куд жели, или у Рим или у Напуљ. Користећи се неваљалством секретара Џемовог, Д'Обисон добави један празан образац са потписом Џемовим и то писмо он сам испуни, како је хтио. Тако написа: како је он — Џем — дужан да изјави, да је он одиста господар од себе и да му је најмилије да остане под старањем јоханитских ритера. Наравно да ово нико није вјеровао великом мајстору.

У осталом био је и Д'Обисон за то, да се Џем изда папи. У томе смислу и он је радио код Карла VIII., и у једном свом писму овако вели: ensemble renover, exciter et rafreschir la paour du dict grand Turc, qui le (Џем) voyant eslongué s'efforce nous et les Chrestiens confins à la Turc aggreder, molester, opresser.

За случај, да се Џем преда папи, уговорено је, да се од оних 40.000 дуката, што је плаћао Бајазит, даје папи 30.000 за чување Џемово, о коме се сад у овим преговорима говори као о каквом заробљенику, а осталих 10.000 дуката да се дају великом мајстору за утврђивање острва Родоса. Папа је иначе на сваком кораку изјављивао своје особито признање ритерима јоханитским. Највећа одликовања у наименовањима кардиналским сљедоваше, кад се Џем у марту 1489. године искрца у Чивита-Векији. Тада добише кардиналске шешире: Петар Д'Обисон, велики мајстор, а с њим и Андре Д'Епин (André d'Epine), владика бордовски, који је за овом почасти одавно жудио. Осим ових наименова папа за кардинала и Ђованија Медичи, доцнијег папу Лава X., синчића Лоренца Величанственог.

Лоренцо је у овој афери са Џемом био такођер у толико умјешан, што је папи јавио, да је код њега у Флоренцију дошао посланик египатског султана и да му је нудио велику суму новаца, ако само поради, да Џем дође мало ближе Турској и послужи као страшило за Бајазита. Посланик му је донио лијепу збирку ријетких животиња, нарочито једну жирафу, која је на далеко била чувена и опјевана; и сама „Dame de Beaujeu“ чула је о овој животињи и изјавила жељу, да би је хтјела да има: „..... car c'est la bête du monde, que j'ai plus grand desir de veoir.“

IV.

Одлазак Џемов из Француске имао је неки демонстративни значај, јер је у Француској збрисао просто све измјене ангерског уговора, а савјетницима Карла VIII., остало је само да тек сад увиде: каква им је птица из кавеза одлетјела. У осталом краљ је и сам волио, што се ово овако свршило.

Седам пуних година провео је Џем у Француској, рачунајући од 15. фебруара 1482. до 21. фебруара 1489. године.

Његов улазак у Рим био је врло свечан. Одјевен у своје народно одијело са бијелим турбаном око главе, озбиљан и величанствен улазио је Џем у Рим, окружен сјајном пратњом племића, кардинала, папских војника и разних посланика. У Ватикану спремише за Џема оне одаје, које су одређене за владаре, а 14. марта прими га Иноцентије у свечаној аудијенцији у великој конзисторији. При уласку Џем лако климну главом, да се једва примјетило, а за тим приђе папском пријестолу и лако додирну десно раме светог оца. Поздрав Џемов био је срдачан и искрен; он послије обиђе све кардинале у сали и сваког пољуби у раме.

У приватној аудијенцији код папе 17. марта, пустио је Џем срцу на вољу. Тада исприча он невјерство Д'Обисона, мољаше папу, ако може да му одобри, да посјети у Египту своју мајку и дјецу, јер их давно није видио. И папа и турски принц плакаху заједно....

Но поред свега тога остаде Џем и даље заробљеник. На скоро открише један атентат, спремљен противу њега. Свити принчевој саопшти један Турчин да се хтио увући код Џема и признаде, да га је напуљски краљ поткупио да принца убије. У осталом са здрављем Џем је стајао добро, и ако је био у пошљедње вријеме опасно болестан; али у исто се вријеме и пропије те тако он, који је некад пијанство ужасно мрзио, тражио је по некад сам у пићу да заборави своју горку судбину. Мантена, чувени сликар, који је у то доба радио у Риму, описао је Џема у једном писму маркизу од Мантове овако: „.....он се лијепо опходи, и за једног варварина има и сувише добре манире; кад га човјек гледа, види у њему оличено неко узвишено величанство; он пред папом никад капе не скида, а то просто за то, што капу и не носи; а и остали из његове свите тако се понашају. Џем једе пет пута дневно; спава такођер често; пред ручак пије шећерну воду. Он иде као слон; врло је свиреп; четворицу је до сад убио песницом по глави и сваки држи, да воле да се са Бахусом проводи“....

У марту 1490. године, кад је папа намјеравао да сазове велики конгрес, који би рјешавао о питању крсташког похода, доби извјештај,

да је над Џемом покушан понова атентат. Неког Христофана Кастрапа поткупи султан, да Џема отрује и смакне с овог свијета; изгледа као да се атентатор покајао и своју намјеру папином посланику у Млецима саоштио. Овога несретника, коме више ништа нијесу вјеровали, одмах у Рим отпратише; тамо га свезана за једна кола возише по Риму, а за тим би предат џелату. Џелат га је прво усијаним клијештама пекао, на капитолу му тешким чекићем размрска главу, на пошљетку га с ножем прободе. На кули анђеловој објесише један дио лешине његове, а на другим трима капијама града Рима искитише куле с осталим дијеловима тијела. Послије пет — шест дана била је у Риму таква страшна олуја и непогода, да су многи људи сматрали, да је то гњев божји због ове грозне казне. Тако вели хроничар.

План за крсташки поход, који је смислио Иноцентије VIII., био је на артији врло лијеп. Три армије, које би спремили папа, Италија, Њемачка, Мађарска, Француска, Шпанија и Инглеска, повеле би рат противу Турака у року од три године. Али Млеци нијесу хтели да чују о овоме, а и остали узимали су ствар тако обично. На пошљетку једини борац и непријатељ Турака, Матија Корвин склопи своје очи у априлу 1490. год. у својој 47. години. Тако не дође ни до какве акције. Мјесто крсташког похода дође у новембру 1490. године један редак посланик. То бијаше Мустафа-бег, посланик Бајазитов, изаслат да са светим оцем преговара о Џему. Султан је молио папу, да Џема држи код себе под истим условима, који су важили и за Петра Д'Обисона; за издржавање Џемово папином благајнику одмах исплатише 120.000 дуката у напријед за три године. Посланик је за тим молио за дозволу, да може Џема посјетити. То му одобрише и ако су јохамитски ритери били противни. Величанствена и сјајна је била та аудијенција, кад је Џем примао Мустафа-бега. Земљак му је донио писмо султаново, али прије него што му га у руку предаде, лазну и писмо и коверту језиком, да покаже *ad oculos,* да писмо није отровано.

Одмах послије овога папа отпусти посланика без одређеног одговора. У исто вријеме сазнаде, колико га је Д'Обисон лагао и варао у преговорима са султаном.

Са Иноцентијем би свршено у историји: он доживи да види, како у Шпанији Гранаду освојише хришћани, закључи мир са смртним непријатељем папским Ферантом Напуљским и на пошљетку би толико сретан, да од султана добије једну скупоцјену реликвију: копље, којим је Христос био прободен. Султанов поклон донесоше у Рим с највећим почастима и на врло свечан начин; проносише се приче, како ова светиња може чудеса чинити. Папа прими реликвију необично потресен;

сам отпјева *veni creator spiritus;* однесе копље до скупоцјеног ковчега у цркви св. Петра и предаде га чистим рукама, нарочитој заштити кардинала Родрига Борџије. То је било 31. маја 1492. године, а ноћу између 25.—26. аугуста премину Иноцентије VIII. На папску столицу св. Петра сједе чувар копља Родриго Борџија, под именом папа Александар VI.

Александар VI. продужи политику свог предходника. Џему само би дата мало већа слобода. У дневнику Буркардовом може се читати, како су Џем — *Magnus Turcus* — и херцег Јован од Гандије изјахивали по Риму; особито је сјајан и свечан био поход 15. маја 1493. год., као што причају: „.....Александар VI., одјевен са црвеним огртачем и шеширом под небом, окружен својим кардиналима, јахаше на коњу пут San Giovani in Laterano; пред њим јахаше Џем, а поред Џема херцег од Гандије, обучен као Турчин са турбаном око главе; иза кардинала ишао је Цезаре Борџија, у ово доба још кардинал. Џем уђе у цркву с херцегом и тамо прегледаше гроб Мартина V. и остале знаменитости. Послије тога крену се опет поход и врати у Ватикан.“

У мјесецу јуну прими Александар VI. посјету једног турског посланика, који му у име султаново изјави задовољство и честитања, што је за папу изабрат, молећи да са Џемом лијепо поступа и да га чува. Александар молио је од своје стране Бајазита, да хришћане остави на миру.

Како баш у то вријеме Турци упадоше у Хрватску, то папа улучи прилику да се у мјесецу октобру жали султану. Тада babприпријети мало са Џемом. У осталом и Млечићи сада наваљиваху за крсташки рат, јер се Турци и сувише приближише млетачком земљишту. Али на скоро дуну изненада са свим други вјетар: Карло VIII. зажели да завојује Напуљ. Међутим Александар VI. стајао је у добрим односима са Напуљом и није хтео ништа предузимати противу Алфонза, сина Ферантовог, који је у јануару 1494. преминуо. Наравно да тада и мисао о крсташком рату напустише, јер никад између Напуља и Француске не дође до споразума за заједнички рат противу Турака.

Али и папа није у овим данима обмануо свог драгог пријатеља Алфонза, но га најтоплије препоручиваше Турцима: султан треба да се чува, да не повриједи области папине државе, нити земље Напуља; сваки напад на Напуљ сматраће папа као да је непосредан напад на њега самог.

А и султан Бајазит имао је јаког интереса, да се Алфонзо одржи на пријестолу, јер се бојаше ратног похода Карла VIII. на Напуљ, пошто у томе походу предвиђаше султан почетак рата са Турцима.

С тога није никакво чудо, што се Алфонзо налази у непосредној вези са Бајазитом и што тражи, да му султан пошље у помоћ 6000 војника.

У овим односима са Турцима отишло се тако далеко, док у мјесецу септембру 1494. године Карло VIII. не пређе преко Алпи. Џем постаде опет важна чињеница за политичке односе између завађених странака. Он је већ одавна становао под надзором другог Борџије у једном замку у Риму, откад се јоханитски ритери повукоше. Папа је врло добро знао, шта има у шакама, — знао је ако ништа друго, а оно да бар има богати новчани извор, јер је доказато документима, да је од 40.000 дуката, што је султан Бајазит годишње обећао, добијао Џем на руке само 300 дуката мјесечно.

Папа није хтио ништа да чује о Карлу VIII., али француски краљ имађаше у папиној најближој околини савезника, Ђулијана од Ровере (Giuliano de la Rovere), кардинала S. Pietro in vincoli, који је доцније постао папа Јулије II. Он је са Колоном, најстрашнијим папским противником плео сплетке противу папе; положај папин бијаше жалостан, кад синовац Ђулијанов, римски префект Ђовано од Ровере ухвати султановог посланика у Силигалији са папским нунцијом. Посланику турском одузе све писмене исправе, артије и биљешке, а тако исто опљачка и Џемову пенсију од 40.000 дуката, што му је султан био послао.

Писма, која ухватише код посланика, бијаху шкандалозна; тако се објелодани, да папа стоји у преписци са султаном, да је неке инструкције давао своме нунцију и за султаново „право и искрено пријатељство“ тежио. Даље да је новац тражио од султана, да се спреми противу Карла VIII., и да је султану саопштавао свако кретање француске војске.

У писму свом папи, Бајазит га је молио, да једног рођака, папског нунција у Цариграду, архиепископа из Арла, постави за кардинала; и тек што је папа Иноцентије VIII. обећао то учинити, а архиепископ умре. У једном другом писму на латинском језику Бајазит је дао свом срцу на вољу. Из разлога, што ће Џем морати прије или послије умријети, размишљавао је он (Бајазит), да ће се у интересу мира моћи мало ускорити смрт Џемова. Кад се ово изврши и тијело Џемово пошаље у ма које пристаниште турско, обећава Бајазит, да ће исплатити 300.000 дуката, даље обећава султан добро пријатељство и заштиту хришћанима.

Сва ова писма одмах преведоше и отштампаше у Флоренцији. На младог француског краља учине ова писма дубок утисак.

У то вријеме спремаше се Карло VIII. да уђе у Рим. У њему становаше још папа, јер не хтједе напустити своју пријестоницу.

Краљ је одмах захтјевао да му се Џем преда. Папа хтједе то учинити, ако само поведе крсташки рат против Турака. Французи уђоше 31. децембра 1494. године у Рим. Александар VI. мораде да преговара. Он предлагаше овако: Џем да се преда Карлу за шест мјесеци, а кад се краљ Карло буде враћао у Француску, да Џема опет преда папи натраг. И ако има Џем да проведе код краља шест мјесеци, мора се цијела пензија његова од 40.000 дуката оставити папи.

На дан 21. јануара 1495. године посјети Карло VIII. турског принца. Папа Александар VI. бијаше томе састанку противан и раније саопшти Џему, да га краљ француски мисли са собом повести. Џем одговори горко: „да он није ни папин, ни краљев, но несрећни један роб, који је слободе лишен, и да му је са свијем свеједно, да ли ће остати код папе и даље, или ће га Французи собом повести.“ На то му папа одговори: „Боже сачувај, да вас ко држи за роба; ви сте као и краљ француски, син моћног једног цара, а ја сам само међу вама посредник. . . .“

У Ватикану 26. јануара предадоше Џема свечано Карлу. Послије два дана крене се краљ из Рима; Цезар Борџија мораде га пратити. У Марину стиже краљ Џема, који је са својом пратњом напријед отишао. Уз пут улучи прилику Борџија, те умаче у Рим натраг. Због овога Карло VIII. изјави отворено, да мора и на Џема мотрити и да га не може пустити у Терацину, као што је раније уговорено.

Тако стигоше близу Капуе. Принц Џем не осјећаше се неколико дана добро и то се јако примјећавало. Једва га донесоше до Капуе. Његово стање здравља бијаше изван сваке наде и смрт је лебдила већ над њим. Кад је примјетио, да му се приближује пошљедњи час, он сакупи око себе своју вијерну пратњу, и изјави јој жељу, да му тијело, ако је могуће, у Цариград пренесу и да га не остављају хришћанима. Написа писмо Бајазиту и замоли га, да допусти његовој мајци и породици, да се настане у Цариграду, а своје официре препоручи милости и пажњи султановој. Џем могаше још толико живјети, да га у једној столици пренесу у Напуљ, гдје су мислили да ће га моћи боље лијечити. Али одмах навалише грознице на њега, да су ишчекивали само час, кад ће изданути; у пошљедњим данима не могаше већ ни читати, ни разумјети писмо, које доби од своје мајке. Он издану 25. фебруара 1495. године. Кад је умро, било му је 35 година, 2 мјесеца и 8 дана.

Од чега је Џем умро?... Из једног писма султановог види се, да султан мисли, да га је неко отровао, који је био у папиној близини. Турски историк Сеадедин, који је писао биографију Џемову, говори,

како га је неки берберин бријао с отрованом бријачицом. О овоме нико други ништа не зна, али пада у очи, што се даље тврди, како је тај берберин, по имену Мустафа, доцније постао велики везир. Историци као: Rucellai, Guiccardini, Paulus Tovius сматрају, да је ово тврђење с отровом измишљено. Познати млетачки хроничар Сануто тврди, да је ова оптужба скроз невјероватна, али и он прича ово: „Французи оптужују папу, да им је Џема издао, пошто га отроваше и да су на тијелу његовом открили по смрти знаке отрова; сви научењаци, који се у токсикологији разумију, једногласно тврде, као Пиетро Д'Албано (Pietro d'Albano) и други, да се може некоме дати отров на такав начин, да он у извјесном одређеном времену отпочне да дјејствује и да га осјети". Сануто говори, да се је Џем разболио од катара и то прво у очима, а затим у стомаку и да је од тога умро.

Џем није хтио никакве лијекове да узима. Султану Бајазиту јавили су из Венеције, како је Џем осјетио јаке болове у гуши од катара, који се је за тим спустио у груди, и ма да су принцу и крв пуштали, није помогло, те је принц тако од природне смрти преминуо: dicto signor Giem se ne morite de morte naturale e questo è certissimo. Не треба губити из вида, да је Венеција ово тако позитивно тврдила с тога, што је и она смјерала да ступи у савез са папом противу Карла VIII. Коминес (Kommines), који је лично учествовао у овом походу Карла VIII., пише о тровању са „disait-on" (говори се). Секретар папин Рафаило Мафеј де Волтера (Raphaël Maffei de Voltera) приписује смрт Џемову бронхитису или отрову, а церемонијар-мајстор Буркард са свим наивно записује ово у свој дневник: „Џем премину ex esu sive potu naturae suae non convenienti et consueto, што значи: да му је нешто дато, што стомак његов није могао да поднесе. А то толико исто значи, колико да је рекао, да је отрован.

Трагичан свршетак несретног Џема са свим је тамом покривен, јер тада је многима било у интересу, да се о овоме што мање говори. У писму, које је Џем писао брату, нема никакве његове сумње да је отрован. У осталом не треба заборавити, да је Џем живио у времену, кад се отров, према приликама, више или мање употребљавао.

Па и мртво тијело Џемово имало је своју историју. И оно је било предмет политичке преписке и радње. Нови краљ Напуљски Федериго, кад дознаде да се краљ француски Лудвик XII. спрема на Напуљ, хтједе да тражи од султана да га узме у заштиту, и да му султан припријети да одустане од рата; с тога он издаде тијело Џемово брату његовом султану Бајазиту, а овај у знак захвалности закључи уговор мира са Напуљом за 50 година, и посла скупоцјене поклоне

краљу и његовој жени. Тако 1499. године би пренесено тијело Џемово у Брусу, и тамо га положише поред гроба стрица Џемовог, принца Хасана, који је удављен по наредби његовог брата Мухамеда II., сина Мурата II. Доцније и Бајазит би поред Џема укопан.

И данас још може се видјети у Бруси гробна капела, у којој почивају смртни остатци Џема, покривени зеленим свиленим покровом, везеним златом.

Кад је султан Бајазит добио тијело Џемово, предали су му и скромни инвентар његове имовине. Тако је султан поред осталог добио и оног дресираног мајмуна и папагаја, кога су, пошто је био сасвим бијел, по смрти његовог господара обојили црно, те је папагај могао срећном султану понављати ријечи: „Ми само припадамо Богу и по смрти враћамо се у крило његово.“

Uspjesi prekopavanja prehistoričkih gromila u jugoistočnoj Bosni (do Glasinca) godine 1897.

Napisao

Franjo Fiala, muzejski kustos.

Pristup.

Pošto je završeno prekopavanje gromila u prodolu kod Rusanovića, općina Sočica rogatičkog kotara, prenesena je radnja u sjeveroistočni dio kotara, i to u općinu Branković. U rečenom okolišu prekopane su skupine gromila kod Brankovića, Beheca, Krvojevića, Pešurića, Duba, Trnova, Osova, Oprašića, Živaljevića, Razdolja i Županovića. U sjevernijoj općini Sokoloviću pokušano je prekopavanje u Očimerima. Idući tragom sjevernih megja onoga polja, što su zapremile te gromile, obretene su i pretražene gromile kod Križevca, Zagragja i Miletina, ali već u području sarajevskog kotara.

Prigodom jednog putovanja radi pretraživanja nekoga mjesta, gdje je u novije doba nagjeno pohranjeno skladište drevnih ostanaka, obretena je nekropola kod Štrbaca u jugoistočnom dijelu susjednog višegradskog kotara, te je nekoliko gromila i raskopano.

I tako se problem ispitivanja glasinačkih gromila proširuje u problem ispitivanja gromila jugo-istočne Bosne.

Radnja zbog ispitivanja gromila mora se logički u tome smislu raširiti, jer Glasinac prije svega ne predstavlja završeno polje nekropola, nego samo na gusto poredane manje skupine gromila. Takih skupina ima megjutim po cijelom rogatičkom kotaru, u susjednim dijelovima sarajevskog i višegradskog kotara, pa će se za cijelo naći i u četvrtom susjednom vlaseničkom kotaru.

Moram još i to istaknuti, da je po meni prije više godina izrečena procjena gromila rogatičkog kotara, po kojoj sam ih računao na 20.000 naspram 100.000 po dru Truhelki, još uvijek prevršila. Šestogodišnje iskustvo na terenu prekopavanja poučilo je pisca, da većina manjih gromila (ispod 7 *m* u premjeru) nijesu drugo, nego hrpe kamenja iz drevnih

vremena, prikupljenog po polju, livadama i pašnjacima i prirodne istrošene glavice kamenitih slojeva u slabo travom obraslom triaskom vapnencu.

Ako je broj u ovogodišnjoj kampanji raskopanih gromila 86, naspram onoga broja, koji je prijašnjih godina raskopan, znatno zaostao, onda toj pojavi uzrok valja potražiti u tome, što su ove godine većinom raskopavane humke znatnih dimenzija.

Kako lanjske, tako je i ove godine preparator Vejsil Ćurčić osobito prilježno i vješto sudjelovao pri raskopavanju i vogjenju dnevnika.

Evo sada izvještaj o nahogjajima u gromilama, sredan po kotarskim i mjesnim skupinama.

Izvještaj o nahogjajima.

I. KOTAR ROGATIČKI.

Branković.

O tamošnjem terenu bio je već govor u lanjskoj raspravi. Gromile su mahom u području gradine na Velikom Rujniku, a pripadaju ovim mjestima: Mramorje br. 9. i 10., Sedlo br. 18., Golo Brdo br. 7. i 17., Polje br. 1., 2., 3., 4., 5., 6., 8., 11., 12., 13., 14., 15. i 16. Mjesta Beheć, Krvojević i Pešurić leže 2, 3, i 5 kilometara južno od Brankovića. Sela Dub i Trnovo, u kojim je nekom prigodom uz put raskopano nekolicina gromila, leže oko 10 kilometara južno od Brankovića.

Nekropole se većinom nalaze na golim pašnjacima, rijetko kad na lošoj sjenokoši.

Gromila 1.

Premjer 11·5 *m,* visina 0·7 *m;* od kamena i zemlje, gola. U južnoj polovici dva, od zapada na istok orijentirana kostura; pri jednom zelena gmiza, pri drugom broncana dvopetljasta oblučasta fibula sa četverouglastom i na dva mjesta pri nožici probušenom plojkom.

Gromila 2.

Premjer 11·5 *m,* visina 0·65 *m;* od kamena i zemlje, obrasla šikarom. U sjeveroistočnom kvadrantu od zapada na istok orijentiran kostur sa dvije okrnjene broncane dvopetljaste oblučaste fibule, okruglim broncanim zrnom i broncanim nakitnim kolutom; posve blizu od istoka na zapad orijentiran kostur sa dvije broncane naočaraste špiralne fibule, dva bačvasta i jednim okruglim broncanim zrnom.

U sjeverozapadnom kvadrantu bijaše od sjevera na jug orijentiran kostur sa dvije broncane čunaste fibule, dvije dvopetljaste broncane oblučaste fibule sa četverouglastom i na dva mjesta probušenom plojkom pri

nožici, sa dvije broncane naočaraste špiralne fibule, broncanim privjeskom dugmetastog oblika, okruglim broncanim zrnom, 13 broncanih nakitnih koluta, broncanim gajtanom od špiralnih tokova, jantarevim zrnom i plojkastim ilovastim zrnom.

U jugozapadnom kvadrantu nagjen je od juga na sjever orijentiran kostur s ovim prilozima: dva željezna kopljana šiljka (ukraj lubanje), fragmenti željeznog sjekača, fragmenti ornamentirane ilovaste posude i broncani nakitni kolut.

U jugoistočnom kvadrantu iskopani su ostanci kostura, pri tome broncani privjesak dugmetastog oblika i jedan od istoka na zapad orijentiran kostur s ovim objektima: dvije stremenke od broncanih dvopetljastih oblučastih fibula, 15 broncanih nakitnih koluta, broncani gajtan od špiralnih tokova, broncani privjesak dugmetastog oblika, bačvasto broncano zrno, jantarevo zrno, dva oknasta ilovasta zrna, okruglo broncano zrno i dva željezna kopljana šiljka. Tik do lubanje bijaše ostanak dõnje pasje čeljusnice.

Po gromili našlo se više rasutih rbina od sugja i komad čeljusnice od divljeg krmka.

Gromila 3.

Premjer 8 *m,* visina 0·5 *m;* od kamena i zemlje, ledinom obrasla. U sredini od zapada na istok orijentiran kostur s broncanom čunastom

Slika 1.

Slika 2.

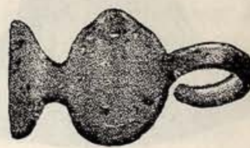

Slika 3.

fibulom, dva broncana prstena s graviranim plojkama[1]), na jednoj, *slika 1.,* $^1/_1$ nar. vel., konj u skoku sa znatno skraćenim prednjim nogama, na drugoj, *slika 2.,* $^1/_1$ nar. vel., biku slična životinja, prikazana u istoj tehnici, — fragmenti od željeznih kopljanih šiljaka i rbine od ilovastog sugja, okruglo broncano zrno, broncan špiralni gajtan, dva vučja zuba i jedno jantarevo zrno.

Zapadno od te lešine bijahu ostanci jednog kostura s broncanim špiralnim prstenom, broncanim zaponcem s vjenčićem od lapova uokolo, okruglo broncano zrno, isto takvo cjevkasto zrno, za tim okruglo broncano dugme s radijalnim rasporima, željezni zaponac, *slika 3.,* $^1/_1$ nar. vel., i rbine od ilovastog sugja. U jugoistočnom kvadrantu nagjeno je mrtvačke paljevine s broncanim špiralnim prstenom.

---

[1]) Ovo su iz Grčke dobavljeni komadi. Ovakog prstenja ima zemaljski muzej iz Dodone.

Gromila 4.

Premjer 9·2 *m*, visina 0·7 *m;* od kamena i zemlje, ledinom obrasla. U sredini od zapada prama istoku orijentiran kostur s ovim prilozima: okrugao zaponac od bronca, dvije broncane dvopetljaste oblučaste fibule, dva okrugla broncana zrna, jantarevo zrno i željezni kopljani šiljak.

Gromila 5.

Eliptične osi temelja 9 *m* i 7 *m*, visina 0·7 *m;* od kamena i zemlje, djelomice ledinom obrasla. U sjeveroistočnom kvadrantu dva kostura; ukraj onog, što je orijentiran od istoka na zapad, dvije broncane dvopetljaste oblučaste fibule sa četverouglastom nožnom plojkom, probušenom na dva mjesta i po tri broncane privješene karičice, broncana kvrgasta fibula sa tri privješene broncane karičice, pet broncanih nakitnih koluta, jantarevo zrno, fragmenti željezne noževe oštrice i fragmenti željeznih okovica; ukraj drugog od juga na sjever orijentiranog kostura nije nagjeno priloga. U jugoistočnom kvadrantu našao sam na samom živcu sahranjenu mrtvačku paljevinu s ovim prilozima: dvije masivne, gravirane, špiralne grivne od ljevenog bronca, broncana pinceta, *slika 4.*, $^1/_1$ nar. vel., dvije broncane čunaste fibule, šest broncanih nakitnih koluta, šest broncanih privjesaka dugmetastog oblika, broncan privjesak na oblik ptice, dva okrugla broncana zrna, tri komada gajtana od broncanih špiralnih karika, jantarevo zrno, žuta emaljirana bobica s modrim okastim pjegama, brus sa probušenom jamom, dva mala željezna kopljana šiljka, fragmenti od još druga dva kopljana šiljka, fragmenti željeznog sjekača i ilovaste rbine. Iznad sahranjene mrtvačke paljevine ležao je od zapada na istok orijentiran kostur s broncanim prstenom sa graviranom plojkom, *slika 5.*, $^1/_1$ nar. vel., na kojoj je prikazana uspravljena ljudska podoba, koja fruli sličan inštrumenat prinosi ustima.

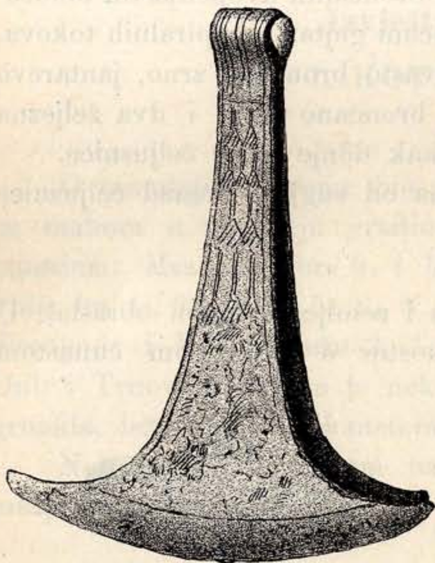

Slika 4.

Slika 5.

Gromila 6.

Eliptične osi pri temelju 8 *m* i 7 *m*, visina 0·6 *m;* gola. U istočnoj polovici fragmenti kostura; pri tome broncana naočarasta špiralna fibula i ilovaste rbine.

Gromila 7.

Premjer 11·5 *m*, visina 0·6 *m;* obrasla lijeskom i borovicom, od kamena i zemlje.

Osim nekoliko rbina od sugja prazna.

Gromila 8.

Premjer 7 *m*, visina 0·7 *m;* od kamena i zemlje, ledinom obrasla. Posve prazna.

Gromila 9.

Premjer 13·4 *m*, visina 0·6 *m;* od šljunka, lomljenog kamena i zemlje, borovicom obrasla. Na vrhu gromile osam sredovjekih nadgrobnih kamena na oblik tumbe i jedan na oblik sarkofaga.

U istočnoj polovici, od prilike dva metra od kraja kostur, orijentiran od sjeverozapada prama jugoistoku, s ovim prilozima: željezni kopljani šiljak, dvostruka broncana bočka, broncana dvopetljasta oblučasta fibula i dva okrugla broncana dugmeta; nadalje dva od sjeverozapada prama jugoistoku orijentirana kostura bez priloga i jedan od zapada na istok orijentiran s jednim željeznim kopljanim šiljkom, s jednim željeznim sulićastim šiljkom i s jednim probušenim brusom, broncanim nakitnim kolutom i broncanim dugmetom.

U sredini iskopan je jedan od zapada na istok orijentiran kostur, ukraj koga su nagjene ove rukotvorine: tri okrugla broncana dugmeta, 13 takvih nešto manjih, broncano dugme s okovice od pojasa, broncana toka nalik na fenjer, od kosti izrezano zrno, broncani nakitni kolut, broncan špiralni gajtan i ornamentirane rbine od ilovastog sugja.

Gromila 10.

Pemjer 9 *m*, visina 0·4 *m;* od kamena i zemlje, obrasla borovicom. Na vrhu gromile četiri sredovjeka nadgrobna kamena na oblik tumbe.

U sredini mrtvačka paljevina; pri njoj devet malih okruglih broncanih dugmeta, veliko broncano dugme na oblik fenjera, špiralna karika od broncane žice, dva žuta emaljna zrna i rbine od ilovastog sugja.

Gromila 11.

Premjer 7 *m*, visina 0·6 *m;* od kamena i zemlje; ledinom obrasla. — Prazna.

Gromila 12.

Premjer 13 *m*, visina 1 *m;* od zemlje i kamena, ledinom obrasla. U južnoj polovici od sjeverozapada na jugoistok orijentiran kostur bez priloga.

U sjevernoj polovici dva od sjeverozapada na jugoistok orijentirana kostura, jedan bez priloga, ukraj drugog ove rukotvorine: dvije masivne špiralne grivne od ljevenog bronca, dvije broncane dvopetljaste oblučaste fibule, dvije broncane naočaraste špiralne fibule, broncana dvostruka bočka, broncani privjesak dugmetastog oblika, tri broncana okrugla zrna, broncana toka, *slika 6.*, $^1/_1$ nar. vel., broncana ljevena gruda, tri željezna kopljana šiljka, fragmenti željeznog sjekača, željezni držak od neke sprave, probušen brus i rbine od ilovastog sugja. Nedaleko kostura ležao je konjski zub.

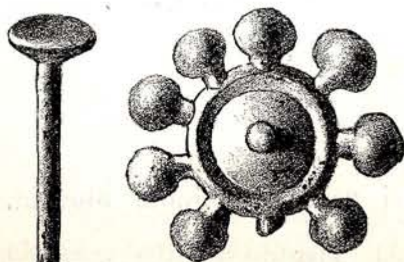

Slika 6.

Gromila 13.

Premjer 6·5 *m*, visina 0·65 *m*; od kamena i zemlje, ledinom obrasla. — Prazna.

Gromila 14.

Premjer 7·5 *m*, visina 0·65 *m*; od kamena i zemlje, ledinom obrasla. — Prazna.

Gromila 15.

Premjer 10 *m*, visina 1 *m*; od kamena i zemlje, djelomice ledinom obrasla. U sredini dva od sjevera prama jugu orijentirana kostura; ukraj obaju fragmenti željeznih noževih oštrica.

Gromila 16.

Premjer 10 *m*, visina 0·9 *m*; od kamena i zemlje, djelomice obrasla borovicom.

Blizu istočnog okrajka od zapada na istok orijentiran kostur s ovim prilozima: dvije masivne špiralne grivne od ljevena bronca, broncana dugmetasta fibula, dvije broncane naočaraste špiralne fibule, broncani privjesak dugmetastog oblika, broncani privjesak na oblik dugmeta, isto taki na oblik lijevka, bačvasto broncano zrno, krstoliko broncano dugme, broncani nakitni kolut, dva jantareva zrna, dvije željezne noževe oštrice, karičica od srebrne žice, fragmenti lančića od broncane žice, gajtan od broncanih špiralnih tokova i ornamentirane rbine ilovastog sugja.

Slika 7.

Gromila 17.

Premjer 21·5 *m*, visina 1·5 *m*; od lomljenog i prikupljenog kamena. Posve gola.

U sredini fragmenti kostura s broncanom bočkom i plojkastom glavicom, *slika 7.*, $^1/_1$ nar. vel. U istočnoj polovici nagjeni su fragmenti dvaju od zapada na istok orijentiranih kostura.

Životinjskim kostima i ilovastim rbinama ne bijaše traga.

Gromila 18.

Premjer 22 *m*, visina 2·5 *m;* od lomljenog kamena. Lijeskom, hrastovinom i divljom trešnjom obrasla.

Od prilike na sredini, na živcu, nekoliko fragmenata kostura, bez ikakog priloga.

Dub.

Gromila 1.

Premjer 8 *m*, visina 0·7 *m;* od kamena i zemlje, ledinom obrasla. Prazna.

Gromila 2.

Premjer 9 *m*, visina 0·65 *m;* od kamena i zemlje, ledinom obrasla. Prazna.

Trnovo.

Gromila 1.

Premjer 9 *m*, visina 1 *m;* od šljunka i lomljenog kamena. Fragmenti kostura bez priloga. Osim toga tri sredovjeke sahranjene lešine.

Beheci.

Gromila 1.

Premjer 11·5 *m*, visina 1·5 *m;* ledinom obrasla, od lomljenog kamena i tucana šljunka.

Lešinama ne bijaše traga, nasuprot nagjene su živinske kosti i fragmenti ilovastoga sugja.

Od kovinskih rukotvorina nagjen je samo fragmenat željezne noževe oštrice.

Na kamenitom materijalu gromile vigjali su se mnogi tragovi dugotrajnije vatre, a i ilovaste i željezne troske našlo se u velikoj množini.

Gromila 2.

Premjer 6 *m*, visina 0·4 *m;* od kamena i zemlje, gola. Samo nešto ilovastih rbina.

Gromila 3.

Premjer 9 *m*, visina 0·6 *m;* od kamena, gola. Prazna.

Krvojevići.

Gromila 1.

Premjer 8 *m*, visina 0·6 *m;* od kamena i zemlje, ledinom obrasla. — Prazna.

Gromila 2.

Premjer 8 *m*, visina 0·75; od kamena i zemlje, ledinom obrasla. — Prazna.

Gromila 3.

Premjer 7 *m*, visina 0·6 *m;* od kamena i zemlje, ledinom obrasla. — Prazna.

Gromila 4.

Premjer 7·5 *m*, visina 0·65 *m;* od kamena i zemlje, slabo ledinom obrasla. — Tri pasja zuba.

Gromila 5.

Premjer 6 *m*, visina 0·7 *m;* od kamena i zemlje, ledinom obrasla. — Prazna.

Pešurić.

Gromila 1.

Premjer 8 *m*, visina 0·6 *m;* od kamena i zemlje, djelomice šikarom obrasla. — Prazna.

Osovo.

U području toga mjesta raskopane su već lanjske godine gromile sa zanimljivim rezultatom. Ove godine pretražene leže od prilike 3 kilometra zapadno od Brankovića u ritu Papratnicama sasvim blizu pravoslavnog groblja u gustoj hrastovoj dubravi; one čine skupinu od tri humke stisnute jedna do druge.

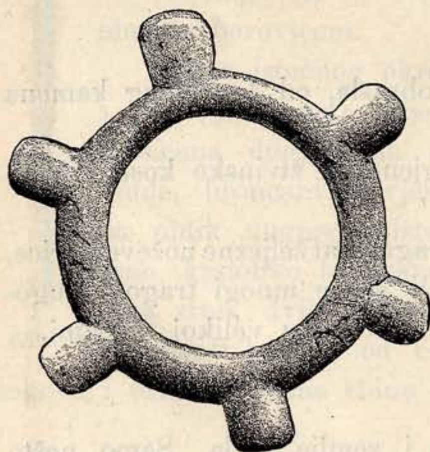

Slika 8.

Gromila 1.

Premjer 9 *m*, visina 0·5 *m;* od kamena i zemlje, gotovo gola. U jugoistočnom kvadrantu od istoka prama zapadu orijentiran kostur s ovim rukotvorima: dvije masivne špiralne grivne od ljevena bronca, strjelasto gravirane, u presjeku polukrugljaste; dvije manje takve grivne, bez graviranja, u presjeku rombične, broncani nakitni kolut sa šest nastavaka po okrajku, *slika 8.*, $^1/_1$ nar. vel., 17 malih broncanih dugmeta, četiri broncane

dvopetljaste oblučaste fibule, dvije brončane naočaraste špiralne fibule, dvije broncane plojkaste fibule, *slika 9.*, $^{1}/_{1}$ nar. vel., jedan širit za čelo od

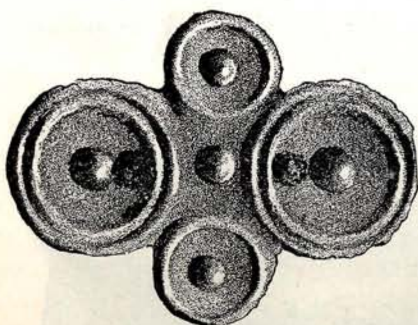

Slika 9.

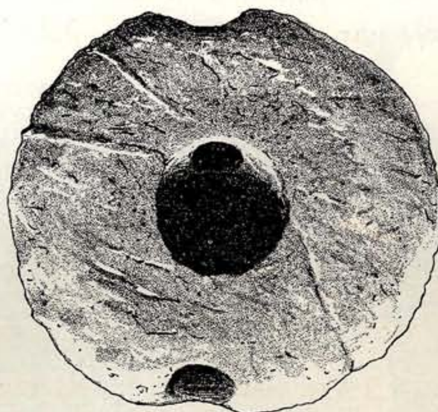

Slika 10.

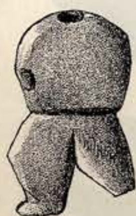

Slika 11.

Slika 12.

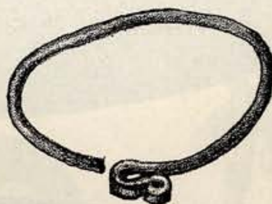

Slika 13.

broncanog tenećeta, gravirani, četiri velika broncana zrna, četiri emaljna zrna, sedam jantarevih zrna, jedan privjesak od vapnenca, *slika 10.*, $^{1}/_{1}$ nar. vel., i tri jantareva privjeska na oblik ljudske podobe koja koraca, bez glave, *slika 11.* i *12.*, $^{1}/_{1}$ nar. vel.

U jugozapadnom kvadrantu od zapada na istok orijentiran kostur sa dva naušnjaka od broncane žice i zataknutim šupljim krugljama od kovanog srebrnog tenećeta i šljepoočnjakom od broncane žice s uvijenim krajem na oblik S, *slika 13.*, $^{1}/_{1}$ nar. vel. (Kasnije sahranjena lešina iz najranijeg slovjenskog srednjeg vijeka.)

U sjevernoj polovici bijahu dva od jugozapada prama sjeveroistoku orijentirana kostura bez priloga.

Gromila 2.

Premjer 17 *m*, visina pri kraju 1·15 *m*, visina u sredini 0·55 *m*; kolutasta; od lomljena kamena, šljunka i nešto zemlje. Djelomice obrasla hrastovom šikarom. U jugoistočnom kvadrantu, oko 4 *m* od južnog okrajka, 0·9 *m* duboko pod površinom gromile ležaše od zapada na istok orijentiran kostur. Ukraj desne mu strane

Slika 14.

bijahu dva željezna rogozovu listu slična kopljana šiljka neobične dužine, rtom obrnuta na istok; jedan je dug 950 *mm, slika 14.*, $^1/_5$ nar. vel., drugi 800 *mm.* Na goljenicama ležaše od broncanog tenećeta kovana zdjela, *slika 15.*, $^1/_3$ nar. vel., sa zjalom dolje obrnutim; okrajak joj je ponešto

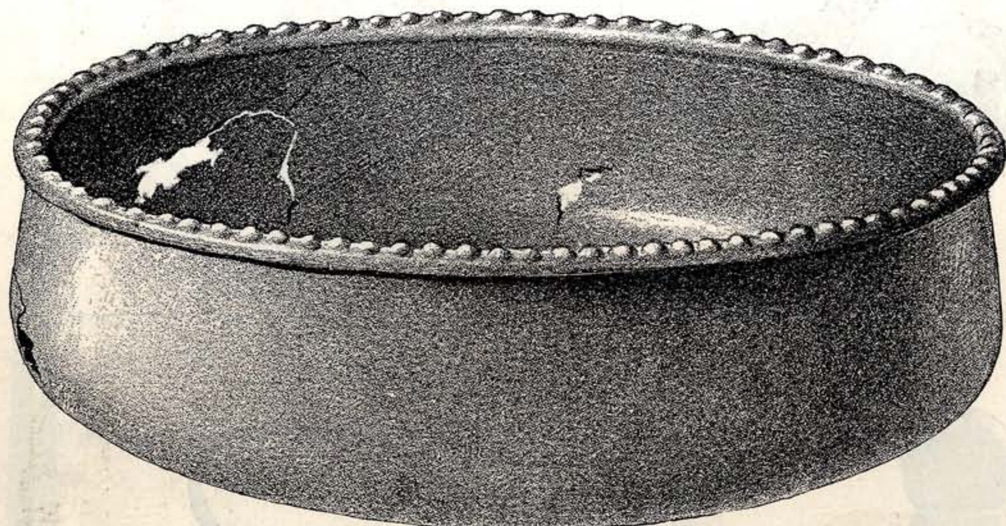

Slika 15.

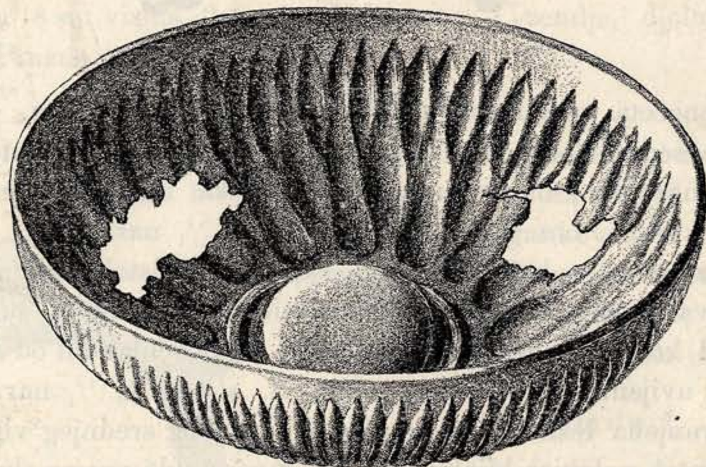

Slika 16.

izbočen i na tom mjestu ukrašen iskucanim grbama; premjer je 400 *mm,* visina 145 *mm,* a debljina bokova $^1/_2$ *mm.*

Pod njom bijaše od broncanog tenećeta kovana patera (à godrons), *slika 16.*, $^1/_3$ nar. vel., sa 133 *mm* premjera pri zjalu i 35 *mm* visine.

Nedaleko prsa, na lijevoj strani, bijaše dvoruka ilovasta zdjelica s nastrijekanom trbušinom, *slika 17.*, $^2/_3$ nar. vel., i jednoruka zdjelica od ilovače, *slika 18.*, $^2/_3$ nar. vel.

Pri pojasu bijaše na lijevoj strani u broncan tok zataknut cilindrički brus, *slika 19.*, $^1/_1$ nar. vel., kome dōnji kraj odlomljen bijaše. Karakteri-

Slika 17.

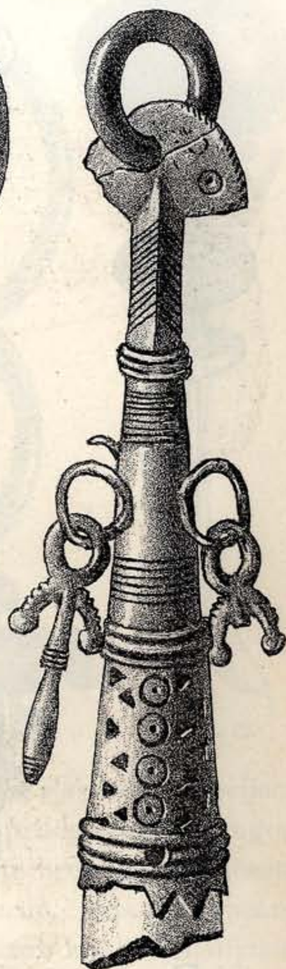

Slika 19.

Slika 18.

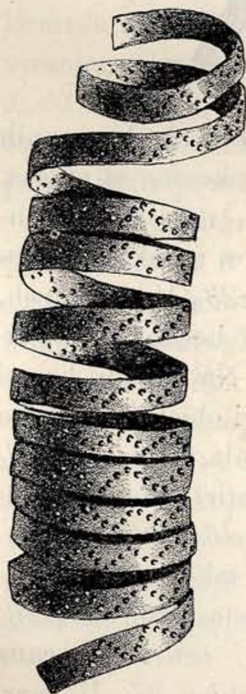

Slika 21.

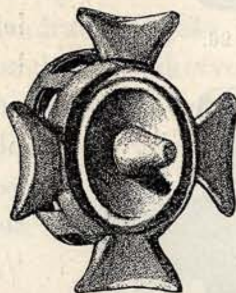

Slika 20.

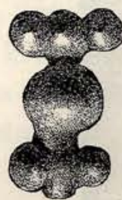

Slika 22.

stični su na tome komadu mali broncani privjesci, koji sami imaju oblik malih brusića.

Megju kostima nagjena su rasuta 23 mala broncana dugmeta na oblik kove, tri velika broncana dugmeta na oblik krsta, *slika 20.*, $^1/_1$ nar. vel.,

broncana pinceta, špirala od broncanog tenećeta s iskucanim ornamentom (isprekidano nastrijekane pruge), *slika 21.*, $^1/_1$ nar. vel., 15 broncanih dugmeta iz okovice sa pojasa, *slika 22.*, $^1/_1$ nar. vel., broncana bočka s nataknutim tokom, *slika 23.*, $^1/_1$ nar. vel., i dvostruka bočka od broncane žice. Na jednoj hrpici ležali su ovi objekti: željezna konjska žvala, *slika 24.*, $^2/_3$ nar. vel., četiri broncana šuplja krsta, *slika 25.*, $^1/_1$ nar. vel., četiri takva s polumjesečastim nastavkom, *slika 26.*, $^1/_1$ nar. vel, četiri broncana privjeska, *slika 27.*, $^1/_1$ nar. vel., i dva jednako velika, urezanim rupicama ukrašena srneća paroška, koji pri vrhu imaju ušicu, *slika 28.*, $^1/_1$ nar. vel. Po mome sudu oni, uz željeznu žvalu nagjeni bronci, *slika 25.*, *26.* i *27.*, kao i ona dva srneća roga, *slika 28.*, nijesu drugo, nego sastojci

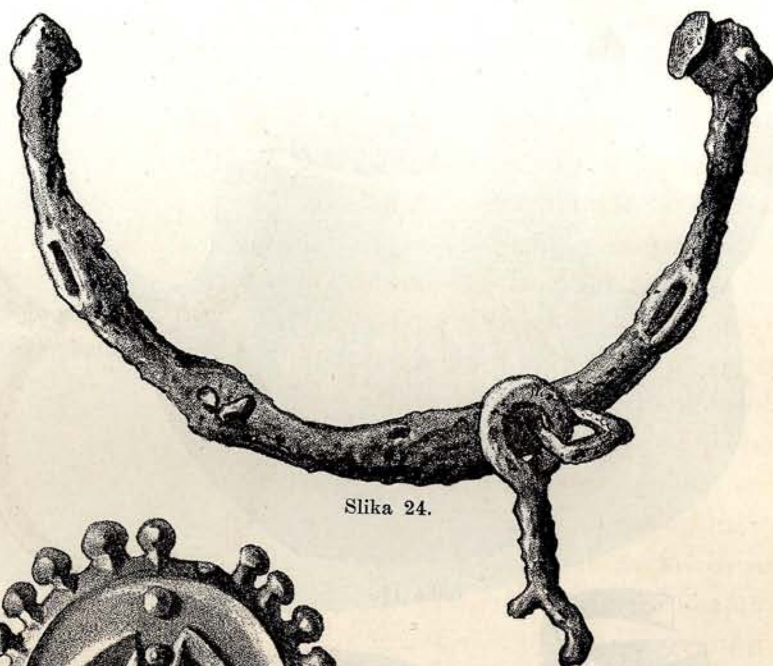

Slika 24.

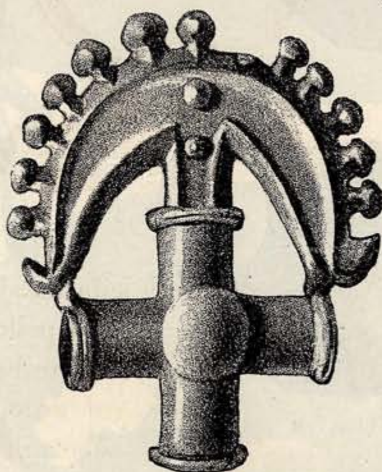

Slika 26.

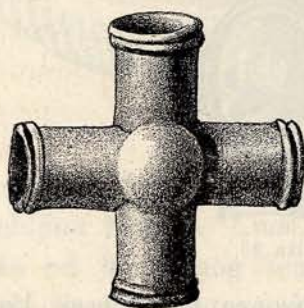

Slika 25.

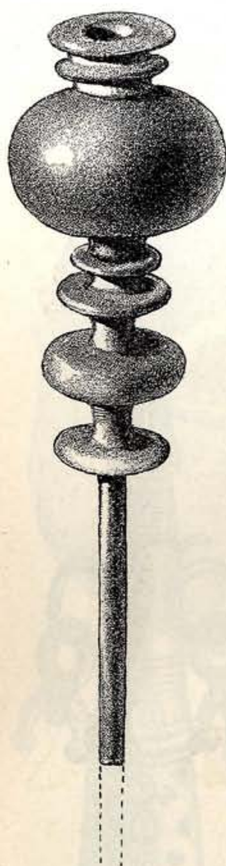

Slika 23.

konjske opreme. Povrh toga, što su ti sastojci zajedno nagjeni, dokazuje to i nahogjenje pojedinih rukotvora na par, kao i posmatranje starijih grobnih inventara sa Glasinca. U nekropolama kod Čitluka, Talina i na drugim mjestima nagjeni su spomenuti broncani šuplji krstovi kod više lešina u zajednici sa željeznim konjskim žvalama. Izdjelane kosti i komadi rogovlja, kao *slika 28.*, još se danas u mnogim krajevima Bosne konjima kao neka vrsta hamajlije vješaju na kajiš oko prsa ili na ormu. Na desnoj strani kostura nagjeni su fragmenti željeznih noževa i devet komada ravnih, linearnim graviranjem ukrašenih kosti, *tabla I., slika 1.—9.*, $^1/_1$ nar. vel., koji se samo mogu smatrati sastojcima jednih ili dviju noževih korica.

Slika 27.

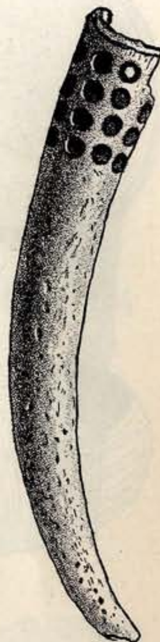
Slika 28.

U sredini gromile nagjena su dva od jugozapada na sjeveroistok orijentirana kostura 0·2 *m* pod površinom; jedan bijaše bez priloga, ukraj drugog nagjena je broncana plojkasta fibula, dvije dvopetljaste broncane obločaste fibule, tri okrugla broncana zrna i jedno bačvasto zrno, jedan broncani zaponac na oblik sferičkog dugmeta i fragmenti željeznih kopljanih šiljaka.

U sjeverozapadnom kvadrantu bijaše jedan od juga na sjever orijentiran kostur 0·4 *m* pod površinom; rukotvora nije bilo. U sjeveroistočnom kvadrantu iskopan je 0·3 *m* pod površjem od istoka na zapad orijentiran kostur s ovim rukotvorima: vrlo malena broncana kvrgasta fibula, broncana čunasta fibula sa dva trouglasta broncana privjeska za nožicu, dva jantareva zrna, fragmenti od željeznih kopljanih šiljaka i jedan veprov zub.

Gromila 3.

Premjer 12 *m*, visina 0·9 *m;* od lomljenog kamena, šljunka i zemlje, djelomice obrasla hrastovom šikarom. U jugozapadnom kvadrantu dva od zapada na istok orijentirana kostura; jedan bijaše bez rukotvora, ukraj drugog bile su pri glavi dvije špiralne karike od broncane žice, savijene na jednom kraju u ušicu, *slika 29.*, $^1/_1$ nar. vel. U jugoistočnom kvadrantu

nagjena su dva od zapada na istok orijentirana kostura, od kojih pri jednom bijaše u pola otvorena broncana grivna s proširenim krajevima, gravirana, *slika 30.*, $^1/_1$ nar., vel., pri drugom manja karičica od broncane žice, *slika 31.*, $^1/_1$ nar. vel. U sjeverozapadnom kvadrantu iskopan je od sjeverozapada prama jugoistoku orijentiran kostur s komadićem gajtana od broncane špirale. Sasvim blizu bijahu ostanci sahranjene lešine, a pri njoj kolutić od broncane žice. U sjeveroistočnom kvadrantu nagjeni su ostanci od dva kostura; pri jednom: dvije narukvice kao *slika 30.*, ali neornamentirane, pri drugom dvije broncane certoške fibule, *slika 32.*, $^1/_1$ nar. vel., četiri jantareva zrna, fragmenti željeznog kopljanog šiljka i rbine ilovastog sugja.

Slika 29.

Slika 31.

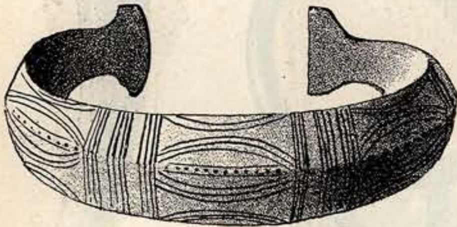

Slika 30.

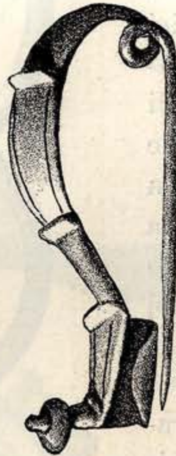

Slika 32.

Osim ove pošljednje lešine valja ostale, uz koje ima rukotvora, pribrojiti broncanom vremenu.

Oprašić.

To mjesto leži oko 4 kilometra sjeverno od Brankovića. Gromile se nalaze po pašnjacima i livadama oko 2 kilometra na sjeverozapad od rečenog sela naspram zaseoka Rječica.

Gromila 1.

Premjer 9·5 *m*, visina 0·65 *m*; od kamena i zemlje, ledinom obrasla. Od prilike na sredini ostanci kostura, kome se orijentiranje više ne može ustanoviti. Blizu kosti bijaše broncana pinceta s graviranim i iskucanim ornamentom, *slika 33.*, $^1/_1$ nar. vel.

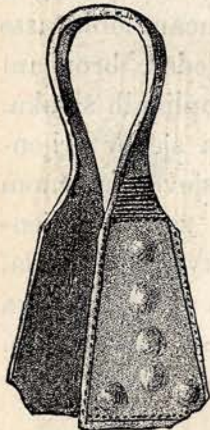

Slika 33.

Gromila 2.

Premjer 11 *m*, visina 0·7 *m*; od kamena i zemlje, ledinom obrasla. Ostanci kostura; ukraj njih dva vučja zuba i nekoliko rbina od ilovastog sugja.

Gromila 3.

Premjer 9 *m*, visina 0·7 *m*; od kamena i zemlje. Ostanci kostura i tri špiralna toka od broncane žice.

Živaljević.

To mjesto leži 8 kilometara sjeverno od Brankovića pri dnu 1280 *m* visoke Zečice. Gromile se nahode rasute na tri skupine južno od rečenog sela, i to br. 1. blizu mjesnog groblja, br. 2.—7. i br. 10. na ritu Svrabljivcu i br. 8. i 9. u Čauševu gaju, na mršavu, borom obraslu pašnjaku.

Gromila 1.

Premjer 16 *m*, visina 0·6 *m*; od lomljena kamena i zemlje, ledinom obrasla. Ta je gromila nasred sredovjekog groblja, na kome ima 207 nadgrobnih kamena, na vrhu gromile bijahu 2 takva.

Na okrajku gromile nagjen je rimski votivni kamen, koji pripada II. vijeku poslije Hr., s ovim natpisom:

IVNONI REGINAE MARCVS VLPIVS
MARCIANVS CVM SVIS LIBENS POSVIT.

Kosti ili rukotvora blizu tog Junoninog oltara nije nagjeno.

Za jedan metar na desno od onog mjesta, gdje je taj kamen nagjen bijaše kasnija sredovjeka pohrana. Nasred gromile ostanci kostura s broncanim nakitnim kolutom. U materijalu, od koga je gromila nasuta, nagjene su još dvije sredovjeke noževe oštrice, jedan rombički željezni strelični šiljak i fragmenat broncanog tenećeta.

Gromila 2.

Premjer 10 *m*, visina 0·4 *m*; od kamena i zemlje, ledinom obrasla. Ostanci kostura i konjske kosti.

Gromila 3.

Premjer 9 *m*, visina 0·7 *m*; od kamena i zemlje, ledinom obrasla. Do nekoliko ostanaka jednoga kostura prazna.

Gromila 4.

Premjer 11·5 *m*, visina 0·8 *m*; od kamena i zemlje, ledinom obrasla. Lešini kakvoj ni traga; nasuprot nagjeno je više fragmenata broncane žice, špiralni tok od broncane žice, rbina od ilovastog sugja i krmeći zub.

Gromila 5.

Premjer 10 *m,* visina 0·9 *m;* od kamena i zemlje, ledinom obrasla. U južnoj polovici tri od sjevera na jug orijentirana kostura bez priloga. Nasred gromile mrtvačka paljevina bez priloga. U sjeveroistočnom kva-

Slika 34.

drantu od sjevera na jug orijentiran kostur, kome su pri lubanji bile dvije napola otvorene karike od tordirane broncane žice. U gromili nagjena su dva komada jelenovih rogova, na kojima se vide tragovi izdjelavanja.

Gromila 6.

Premjer 9 *m,* visina 0·85 *m;* od kamena i zemlje, ledinom obrasla. U jugoistočnom kvadrantu dva od juga na sjever orijentirana kostura;

jedan bijaše bez rukotvora, ukraj drugog nagjeno je od broncanog tenećeta iskovano dugme s ušicom. U sredini kostur, orijentiran od zapada na istok, bez priloga. U sjeveroistočnom kvadrantu dva kostura, orijentirana od juga na sjever; ukraj jednog broncana pinceta, ukraj drugog torquis od ljevenog bronca s graviranim ornamentom, *slika 34.*, $^1/_1$ nar. vel., dva od broncanog tenećeta iskovana dugmeta i jedan pasji zub. U sjeverozapadnom kvadrantu dva od juga na sjever orijentirana kostura bez priloga.

Gromila 7.

Premjer 5·5 *m,* visina 0·45 *m;* od kamena i zemlje, ledinom obrasla. Nešto životinjskih kostiju, inače prazna.

Gromila 8.

Premjer 12 *m,* visina 0·5 *m;* od kamena i zemlje. U jugoistočnom kvadrantu ostanci od dva kostura, kojim se više ne zna orijentiranje; megju posve trulim kostima nagjene su dvije špiralne karike od broncane žice.

Gromila 9.

Premjer 10·5 *m,* visina 0·65 *m;* od kamena i zemlje, djelomice ledinom obrasla. Od prilike nasred gromile nagjeni su ostanci kostura s ovim

Slika 35.

Slika 36.

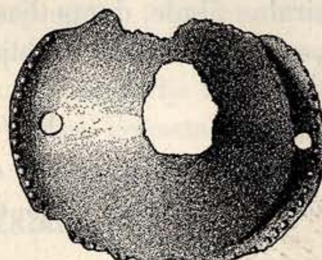

Slika 37.

Slika 38.

rukotvorima: broncana, otvorena, na jednom kraju kovana karika od žice, *slika 35.*, $^1/_1$ nar. vel., druga mala nalik na petlju, *slika 36.*, $^1/_1$ nar. vel., dva dugmeta, iskovana od broncanog tenećeta sa dvije rupe po stranama za prišivanje, *slika 37.*, $^1/_1$ nar. vel., i dva dugmeta s ušicama, iskovana od broncanog tenećeta, *slika 38.*, $^1/_1$ nar. vel.

Gromila 10.

Premjer 10 *m,* visina 0·85 *m;* od kamena i zemlje, ledinom obrasla. Ostanci kostura i tragovi mrtvačke paljevine.

Razdolje.

Gromile su dva kilometra istočno od sela Živaljevića na sjenokošama južno od kuća Razdolja.

Gromila 1.

Premjer 9 *m,* visina 0·6 *m;* od kamena i zemlje, ledinom obrasla. Nagjeni su ostanci od dva posve istrula kostura, dva broncana bačvasta zrna, fragmenti broncane naočaraste špiralne fibule i oblučaste fibule.

Gromila 2.

Premjer 19·5 *m,* visina 0·6 *m;* od kamena i zemlje, ledinom obrasla. U jugoistočnom kvadrantu fragmenti dječijeg kostura, pri njima karičica od broncane žice. Na sredini takogjer ostanci mladačkog kostura bez priloga. Osim toga nagjene su još pojedine, posve trule ljudske kosti, malen streličin rt od rožnjaka, *slika 39.*, $^1/_1$ nar. vel., okrugao ilovast pršljen, fragmenti ilovastog sugja i fragmenti željeznih kopalja.

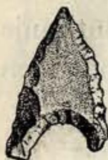
Slika 39.

Gromila 3.

Premjer 11·3 *m,* visina 0·6 *m;* od kamena i zemlje, ledinom obrasla. Na sredini bijahu ostanci kostura s ovim rukotvorima: dvije broncane naočaraste špiralne fibule, dvopetljasta broncana oblučasta fibula, krmeći zub, jantarevo zrno i fragmenat od željeza.

Gromila 4.

Premjer 6·7 *m,* visina 0·8 *m;* od kamena i zemlje, ledinom obrasla. Ostanci od zapada na istok orijentiranog kostura bez priloga.

Gromila 5.

Premjer 8 *m,* visina 0·6 *m;* od kamena i zemlje, ledinom obrasla. Na sredini jedan od zapada na istok orijentirani kostur sa tri broncane karike, dva emaljna zrna i dva pasja zuba.

Gromila 6.

Premjer 8·4 *m,* visina 0·65 *m;* od kamena i zemlje, ledinom obrasla. U sredini kostanci ostura sa dva broncana privjeska dugmetastog oblika, fragmenti broncane plojkaste fibule, broncano zrno, jantarevo zrno, fragmenti željeznog kopljanog šiljka i rbine ilovastog sugja.

Gromila 7.

Premjer 8 *m*, visina 0·7 *m;* od kamena i zemlje, ledinom obrasla. Ostanci kostura, fragmenti željeznog kopljanog šiljka i željeznog noža, broncano zrno i ilovast pršljen, *slika 40.*, $^1/_1$ nar. vel.

Slika 40.

Županović.

Samo mjesto 1 $^1/_2$ kilometar jugoistočno od Razdolja. Dvije se gromile nahode južno od mjesta na sjenokoši nedaleko mjesta „Bliznika“.

Gromila 1.

Premjer 13·6 *m*, visina 0·6 *m;* od kamena i zemlje, ledinom obrasla. Na više mjesta posve istrule ljudske kosti i rbine od ilovastog sugja.

Gromila 2.

Premjer 19·5 *m*, visina 0·95 *m;* od kamena i zemlje, ledinom obrasla. U jugoistočnom kvadrantu ostanci kostura, kome se orijentiranje više nije moglo ustanoviti. Kao prilozi nagjeni su ovi rukotvori: dvije željezne noževe oštrice, brocana okovica, broncani nakitni kolut, broncan tok od špiralne žice, tri iskovane okovice od broncanog tenećeta, 23 broncana dugmeta s radiarnim rasporima, jantarevo zrno, emaljno zrno i ornamentirane rbine od ilovastog sugja. Na sredini ostanci kostura, ukraj njega (desno pri glavi) pod jednom kamenitom pločom dvije male dvoruke ilovaste zdjelice i 125 *mm* visoka dvoruka, žari slična ilovasta posuda.

Očimeri kod Kalimanića.

Mjesto Kalimanić leži 14 kilometara sjeverno od Rogatice pri podnožju 1169 *m* visokog brda Poklinka. Gromile se nahode po pašnjacima blizu mahale Očimera, gdje su sami pravoslavni žitelji.

Gromila 1.

Premjer 12 *m*, visina 0·9 *m;* od kamena i zemlje, ledinom obrasla. Ostanci kostura.

Gromila 2.

Premjer 11 *m*, visina 0·7 *m;* od kamena i zemlje, ledinom obrasla. Ostanci kostura.

Gromila 3.

Premjer 9 *m*, visina 0·75 *m*; od kamena i zemlje, ledinom obrasla. Ostanci kostura.

Gromila 4.

Premjer 9 *m*, visina 0·6 *m*; od kamena i zemlje, ledinom obrasla. Na sredini od zapada na istok orijentiran kostur bez priloga.

Gromila 5.

Premjer 9 *m*, visina 0·6 *m*; od kamena i zemlje. Ostanci kostura.

Gromila 6.

Premjer 16·5 *m*, visina 1·1 *m*; od kamena i zemlje, djelomice ledinom obrasla. Na tri mjesta nagjeni su ostanci kostura; pri jednome bijaše od broncanog tenećeta iskovana toka, *slika 41.*, $^{1}/_{1}$ nar. vel. Pod gromilom nagjene su rasute ilovaste rbine, a tik do okrajka fragmenat željezne oblučaste fibule.

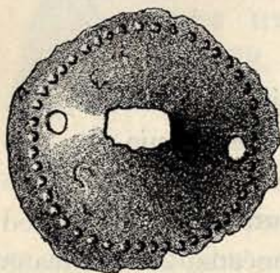

Slika 41.

Gromila 7.

Premjer 10 *m*, visina 0·8 *m*; od kamena i zemlje, gola. Prazna.

Potpečine (Glasinac).

Tamošnje dvije gromile raskopane su pri pabirčenju na prolasku kroz pretraženo već zemljište.

Gromila 1.

Premjer 10 *m*, visina 0·5 *m*; od kamena i zemlje, ledinom i borovicom obrasla. U istočnoj polovici ostanci jednog kostura. U zapadnoj polovici mrtvačka paljevina s ovim rukotvorinama: dvije broncane čunaste fibule, jedna broncana naočarasta špiralna fibula, broncani privjesak dugmetastog oblika, dva broncana dugmeta, jedno emaljno zrno, mala željezna noževa oštrica i fragmenti ornamentirane jednoruke ilovaste zdjelice.

Gromila 2.

Premjer 9·6 *m*, visina 0·6 *m*; od kamena i zemlje, ledinom obrasla. Ostanci kostura.

II. KOTAR SARAJEVSKI.

Križevac, Zagragje i Miletine.

Rečene tri nekropole padaju u područje sela Zagragja i Miletina, koja su u sjeverozapadnom pravcu $12^{1}/_{2}$ kilometara od Sokóca, glavnog mjesta na Glasincu. Sjeverno od sela Zagragja uzdiže se 975 *m* visoka glavica Ilijak, na kojoj ima nasuta gradina. Istočni je pristranak vrlo strm, pa za to za njegovu obranu nema bedema. Oko sjeverne, zapadne

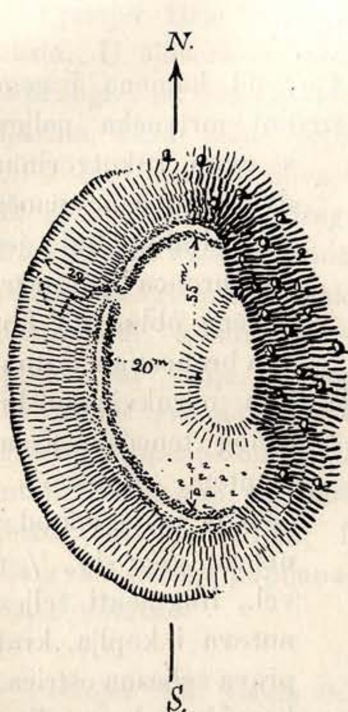

Slika 42.

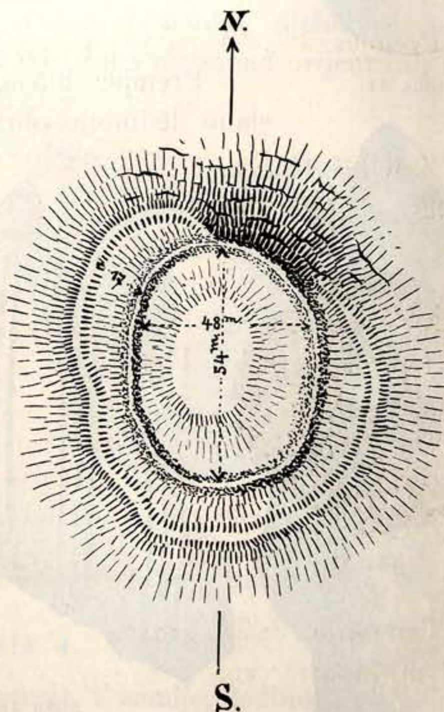

Slika 43.

i južne strane ima 2·5 *m* debela i do 1 *m* visoka suhozidina od lomljena kamena; otvor za kapiju na sjeverozapadnoj je strani. Duž južnog i zapadnog pristranka teče u daljini od 20 *m* jarak, koji ma da je posve zasut, ipak se dobro razabire u profilu. Od otvora za kapiju vodi put u pravcu prama zapadu preko jarka prema koritu doline; vidi nacrt, *slika 42.*

Južno od Ilijaka, samo tijesnom gudurom odvojena uzdiže se glavica Križevac u morskoj visini od 926 *m.* I ovu paše nasuta gradina od suhozidine. Osnovni je oblik kratka elipsa s dužinom osovina 54 *m* i 48 *m.* Zid je posve zarušen i zbog toga ne vidi se traga ulazu. U daljini od 17 *m* teče prednji nasip, ali ne paralelno s glavnim, već se prilagogjuje zemljištu. Pri strmom sjeveroistočnom pristranku nema prednjeg nasipa; vidi nacrt, *slika 43.* Glavica je na sjeveroistočnoj strani šumom zarasla, inače gola do sitne šikare.

Križevačke su gromile zapadno od gradine istog imena na jednoj uzvisini humovitog zemljišta nešto niže morske visine, nego što je križevačka glavica. Nekropola Zagragja nahodi se u guduri izmegju Ilijaka i Križevca. U miletinskoj nekropoli zapadno od Ilijaka raskopana je jedna gromila. Predio oko obje gradine dobro je obragjen i ima dobre izvor-vode.

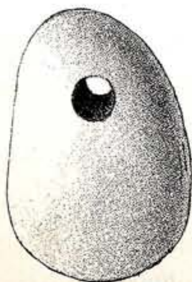

Slika 44.

Križevac.

Gromila 1.

Premjer 8·5 *m*, visina 0·4 *m*; od kamena i zemlje, slabo ledinom obrasla. Na sredini mrtvačka paljevina s ovim rukotvorinama: dvije broncane naočaraste špiralne fibule, jedna od bronca jednostrano ljevena oblučasta fibula, dva broncana nakitna koluta, narukvica od broncanog tenećeta s ornamentom, ispisanim na odskok, privjesak od vapnenca, *slika 44.*, $^1/_1$ nar. vel., fragmenti željeznih noževa i koplja, kratka, prava željezna oštrica, željezni balčak sa zaliscima sa strana, *slika 45.*, $^1/_1$ nar. vel. i jedan brus.

Slika 45.

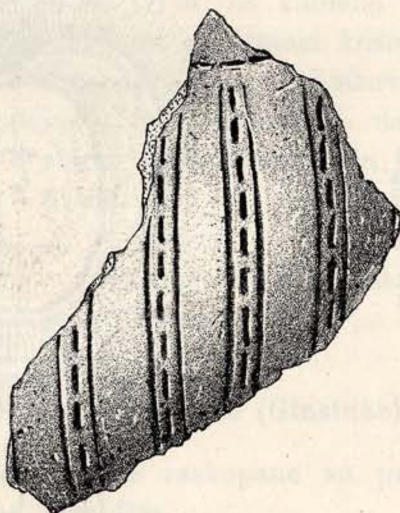

Slika 46.

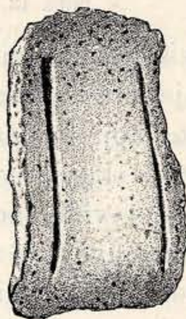

Slika 47.

Slika 48.

Gromila 2.

Premjer 11·8 *m*, visina 0·6 *m*; od kamena i zemlje, slabo ledinom obrasla. Mrtvačka paljevina od četiri sahrane. Br. 1. bez priloga, pri br. 2. bijaše oblutak za drobljenje žita. Pri br. 3. nagjeni su ovi prilozi: 20 jantarevih zrna, 40 emaljnih zrna, fragmenti broncane plojkaste fibule, dva

broncana nakitna koluta, dvije željezne karike, četiri broncana špiralna toka, probušen krmeći zub, fragmenti željeznog noža i ornamentirane rbine ilovastog sugja, *slika 46.* i *47.*, $^1/_1$ nar. vel. Pri br. 4. nagjeno je ovo: broncano dugme, broncana jabuka od balčaka, dvije gmize nalik na dinje s poprečnim bijelim pâsom, *slika 48.*, $^1/_1$ nar. vel., fragmenti kositrene špiralne karike i fragmenti željeznih streličinih šiljaka.

Gromila 3.

Premjer 10 *m*, visina 0·5 *m*; od kamena i zemlje, djelomice ledinom obrasla. U sjeveroistočnom kvadrantu od istoka na zapad orijentiran kostur bez priloga i na dva mjesta mrtvačka paljevina, ukraj jedne broncani nakitni kolut, fragmenti ilovastog sugja, *slika 49.*, $^1/_1$ nar. vel., fragmenti željeznih kopalja i željezna noževa oštrica; ukraj druge nikaki rukotvor. U jugoistočnom kvadrantu mrtvačka paljevina sa dvije broncane kvrgaste fibule svaka sa tri karičice, fragmenti broncane narukvice s ornamentom, ispisanim na odskok, dva željezna suličina šiljka, fragmenti velikog željeznog kopljanog šiljka, 11 jantarevih zrna i dva broncana nakitna koluta.

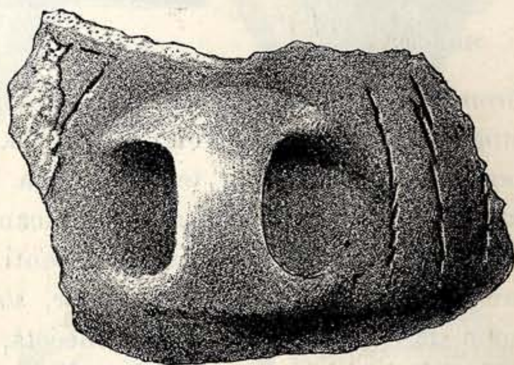

Slika 49.

Gromila 4.

Premjer 8 *m*, visina 0·7 *m*; od kamena i zemlje, ledinom obrasla. Na jednom mjestu ostanci kostura; pri njemu mrtvačka paljevina s jednom počelicom od broncanog tenećeta sa graviranim ornamentom, dvije grivne od ljevenog bronca, fragmenti željezne naočaraste špiralne fibule i željezna šipka.

Gromila 5.

Premjer 6 *m*, visina 0·5 *m*; od kamena i zemlje, ledinom obrasla. Ostanci kostura s fragmentima broncane dvostruke bočke.

Zagragje.

Gromila 1.

Premjer 10·5 *m*, visina 0·55 *m*; od kamena i zemlje, slabo ledinom obrasla.

U sjeveroistočnom kvadrantu od zapada na istok orijentiran kostur s ovim prilozima: jedna broncana čunasta fibula, fragmenti jedne naruk-

vice od broncanog tenećeta, jedna broncana dvostruka bočka, jedan broncani zaponac sferičkog oblika, jedan broncani nakitni kolut, fragmenti željeznog noža i dva željezna kopljana šiljka. U sjeverozapadnom kvadrantu mrtvačka paljevina sa dvije broncane fibule ranog la-tenskog doba, *slika 50.*, 1/1 nar. vel., špiralna grivna od

Slika 50.

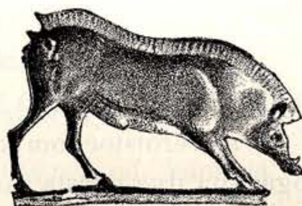

Slika 51.

broncane žice, fragmenti željeznih kopljanih šiljaka i noževa i rbine ilovastog sugja. Nasred gromile mrtvačka paljevina s fragmentima neke tanke posude od broncanog tenećeta, dva broncana dugmeta, jedan privjesak od kamena, dvostruka bočka od broncane žice, broncani nakitni kolut, udičast broncani privjesak, brus, fragmenti željeznog sjekača, ilovaste rbine, od srebrnog tenećeta izragjen vepar, *slika 51.*, 1/1 nar. vel. Objekat je crtežima izrezan od srebrnog tenećeta, mišice su, kao i sva izvišena mjesta na odskok iskovane, te se samo po glavi, čekinji i dlakama na trbuhu poznaje, kuda je vajar vajalicom popravljao. Rep je u te životinje dvostruk i uzvrnut na but lijeve stražnje noge. Na otražnjem kraju savija se čekinja u ušicu. Stvar je služila kao hamajlija ili kao neka vrsta privjeska za nakit. Radnja je posve grčkog sloga i sjeća na one životinje, što se na korintičkim posudama nahode oko 530. pr. Hr. Veoma slična, izvajana radnja, koja predstavlja vepra u trčanju, nahodi se na jednom korintičkom broncanom šljemu, nagjenom u napuljskom kraju[1]).

Taj je nahogjaj nov dokaz za grčki import. U gromili bijaše još množina ilovastih rbina i stremenke od dvije broncane oblučaste fibule.

Gromila 2.

Premjer 9·5 *m*, visina 0·5 *m*; od kamena i zemlje, ledinom obrasla. Ostanci kostura i mrtvačke paljevine. Od rasutih rukotvorina ovo: 23 mala broncana dugmeta, devet jantarevih zrna, fragmenti broncane plojkaste fibule, dva komada broncanog špiralnog gajtana, broncani privjesak dugmetastog oblika, broncano dugme s rasporima, zrno od dresve, fragmenti željeznih kopalja i noževa i ilovaste rbine.

---

[1]) Lindenschmidt: „Die Alterthümer unserer heidnischen Vorzeit", I. knj., III. sv., tab. 2., sl. 7.

Gromila 3.

Premjer 11·5 *m*, visina 0·5 *m;* od kamena i zemlje, ledinom obrasla. Našli su se ostanci kostura kao i sahranjena mrtvačka paljevina. Nedaleko kostura

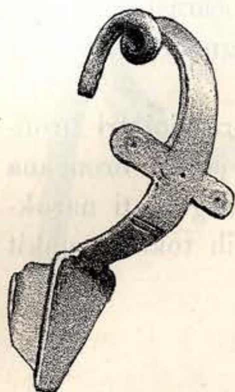

Slika 52.

Slika 53.

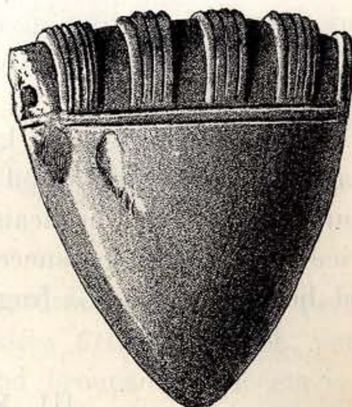

Slika 54.

veliki broncani nakitni kolut, ukraj mrtvačke paljevine ovo: broncana, jednopetljasta oblučasta fibula s dugačkom noškom, *slika 52.*, $^1/_1$ nar. vel., fragmenat takve, dva fragmenta broncanih certoških fibula, broncana bočka s dugmetom na oblik ljestvica, dvije broncane dvostruke

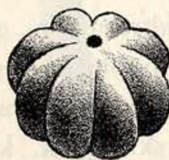

Slika 55.

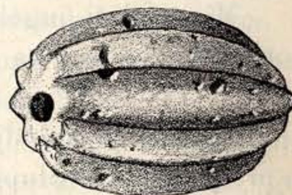

Slika 56.

bočke, fragmenti narukvice od broncanog tenećeta, veliko trouglasto jantarevo zrno, *slika 53.*, $^1/_1$ nar. vel., isto tako dvije lijepo izrezkane, *slika 54.*, $^1/_1$ nar. vel., jedno takovo zrno na oblik dinje, *slika 55.*, $^1/_1$ nar. vel., jedno na oblik valjka, *slika 56.*, $^1/_1$ nar. vel., 18 uglastih jantarevih zrna, 47 različitih šarenih staklenih i emaljnih gmiza, jedan ilovast pršljen, fragmenti od četiri željezna kopljana šiljka i fragmenti ilovastog sugja.

Gromila 4.

Premjer 5 *m*, visina 0·3 *m;* ledinom obrasla. Tragovi mrtvačke paljevine bez priloga.

Gromila 5.

Premjer 8·4 *m*, visina 0·7 *m;* od kamena i zemlje, slabo ledinom obrasla. Ostanci kostura s ovim prilozima: broncani špiralni prsten, jantarevo zrno, fragmenat dvopetljaste oblučaste fibule i fragmenti željezne noževe oštrice.

Miletine.

Gromila 1.

Premjer 10 *m*, visina 0·5 *m;* od kamena i zemlje, ledinom obrasla. U sjeverozapadnom kvadrantu jedan od istoka na zapad orijentiran kostur, pri kome su nagjeni ovi rukotvori: jedna broncana naočarasta špiralna fibula, fragmenti jedne dvopetljaste fibule od bronca i fragmenti ilovastog sugja.

U sjeveroistočnom kvadrantu mrtvačka paljevina; pri njoj tri broncane kvrgaste fibule, od njih dvije sa po tri karičice, jedna broncana čunjasta fibula, tri broncana privjeska dugmetastog oblika, fragmenti narukvice od broncanog tenećeta, gajtan od broncanih špiralnih tokova, nakit od ljevenog bronca i fragmenti željeznih noževih oštrica.

III. KOTAR VIŠEGRADSKI.

Štrpci.

Mjesto leži jugoistočno od Višegrada, duž ceste 31 *km* od rečenog kotarskog mjesta na pristrancima gorskog sklopa „Cigle“ blizu srpske megje. Podneblje je puno blaže nego u rogatičkom kotaru; orah, loza i kukuruz uspijeva ovdje izvrsno. Kraj je dobro obragjen, ima obilje izvora, a protječe njime Stupčanski potok, koji se $1^1/_2$ kilometar južno od Štrbaca saljeva u Uvac. Ovdje su dvije nekropole. Jednoj su gromile po pašnjacima oko pravoslavne crkve, a drugoj megju oranicama južno od hana Štrbaca. Pošljednje su samo ogranci velike nekropole, koja se južno od hana Štrbaca na desnoj obali Uvca na žalost već prostire na turskom zemljištu.

Gradina se pri pretraživanju najbliže okoline za sada nije nikaka našla.

Broj gromila nekropole pri crkvi iznosi od prilike 20, a u nekropoli južno od Han-Štrbaca, u polju Mačkovcu ima ih oko 10.

Gromila broj 9. u izvještaju o nahogjajima, što ovdje slijedi, pripada pošljednjoj nekropoli.

Gromila 1.

Premjer 13·5 *m*, visina 1·40 *m;* od zemlje i nešto kamenja, ledinom obrasla. Na sredini na samom živcu jedan od istoka na zapad orijentiran kostur s ovim rukotvorima: torkvis od glatkog ljevenog bronca, u presjeku okrugao, jedna broncana pešierska fibula, na stremenki gravirana, najveća dužina = 182 *mm*, najveća širina = 78 *mm*, *slika 57.* $^1/_1$ nar. vel., pet bron-

canih, napola otvorenih glatkih grivni od ljevenog bronca s proširenim krajevima, *slika 58.* i *59.*, $^1/_1$ nar. vel., 5 špiralnih grivni od djelomice

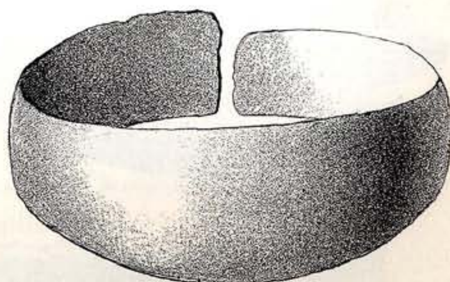

Slika 58.

Slika 57.

tordirane broncane žice, *slika 60.*, $^1/_1$ nar. vel., pet od broncanog tenećeta iskovanih dugmeta, fragmenti oveće toke od broncanog tenećeta s ispisanim na odskok ornamentom i fragmenti jedne broncane karike.

U sjeverozapadnom kvadrantu nagjena je 0·8 *m* ispod površine žara s mrtvačkom paljevinom bez priloga, *slika 61.* U blizini bijahu fragmenti male ilovaste zdjelice.

Dimenzije posude sa dvima diametralno, jednom naspram druge namještenim gukama jesu ove: visina = 115 *mm*, premjer pri dnu = 60 *mm*, premjer pri zjalu = 105 *mm*.

U istom kvadrantu nagjena su oko 0·6 *m* ispod površine dva kopljana šiljka na oblik lovorova lista, fragmenti željeznog

sjekača i jedan brus. Pri ovim rukotvorima, koji su ležali oko 4 *m* daleko od mrtvačke paljevine, nijesu nagjeni nikaki tragovi sahrane, pa je za

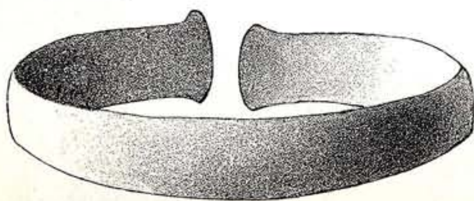

Slika 59.

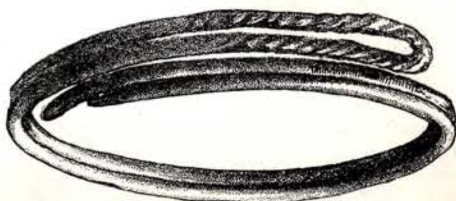

Slika 60.

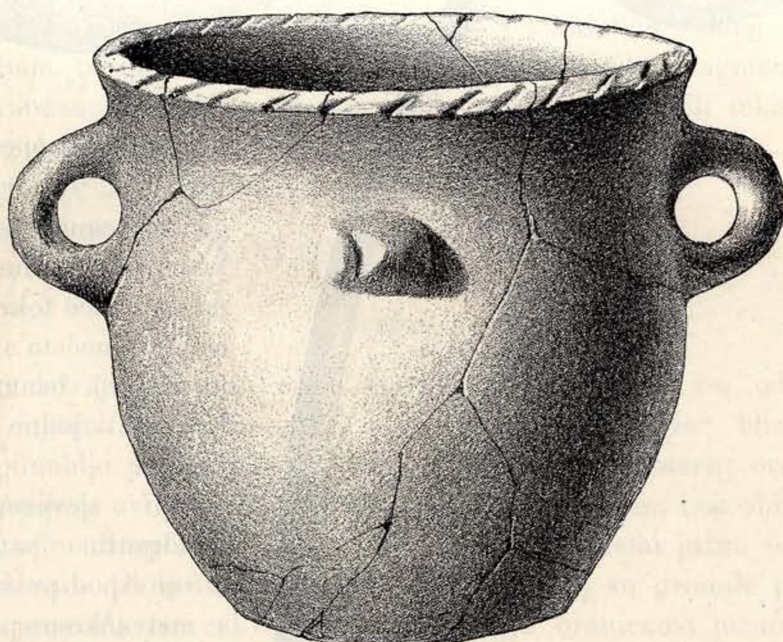

Slika 61.

Slika 62.

to vrlo vjerojatno, da su to prilozi, položeni podalje od mrtvačke paljevine.

Osim toga nagjeni su još fragmenti od dvostrukih vrčeva, od jedne zdjele s nikakvom i od jedne s jednom ručicom, i od jednog rukastog vrčića, *slika 62.*, $^{2}/_{3}$ nar. vel. Posude, od kojih su se gotovo sve mogle rekonštruirati, pokazuju glasinački tip.

Prema prilozima imao bi se kostur shvatiti kao prvo-

bitna sahrana, koja pripada najmlagjem broncanom vremenu, a mrtvačka paljevina kao kasnija sahrana iz halštatskog doba.

Gromila 2.

Premjer 11·5 *m*, visina 0·5 *m*; od zemlje i kamena, slabo ledinom obrasla. U zapadnoj polovici gotovo sasvim pri okrajku ostanci kostura; ukraj njih željezni kopljani šiljak. Jedan špiralni tok od broncane žice i fragmenti ilovastog sugja nagjeni su rasuti po gromili.

Gromila 3.

Premjer 10 *m*, visina 1·25 *m*; od zemlje i nešto kamena, ledinom obrasla.

Slika 64.

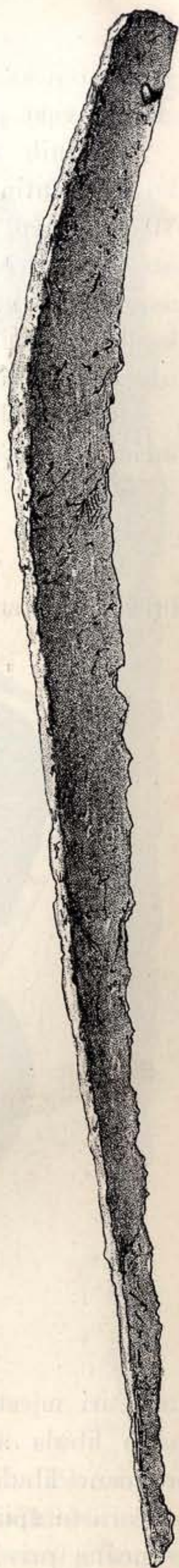

Slika 63.

Nasred gromile sedam od zapada na istok orijentiranih kostura; pet od njih bijaše na stancu kamenu, dva samo 0·6 *m* ispod površine. Blizu ovih sedam sahrana nije nagjeno nikakih priloga.

Naspram sjevernog okrajka bijahu ostanci jednog kostura na živcu; povrh njih od prilike 0·5 *m* ispod površine bijaše jedan od istoka na zapad orijentiran kostur s ovim prilozima: dvije broncane dugmetaste fibule i dvije broncane čunaste fibule.

Tik do spomenutih ovdje kostura bijaše samo nekoliko ostanaka od kostura na živcu; pri tome su nagjene dvije broncane plojkaste fibule, jedna broncana dvopet-

ljasta oblučasta fibula, jedna masivna narukvica od ljevenog bronca i jedan ilovast pršljen.

Od inih rukotvora nagjeno je ovo u gromili: na zapadnom okrajku oko 30 centimetara ispod površine slabo savijen sjekač od željeza, dug 540 *mm*, *slika 63.*, $^1/_3$ nar. vel., željezni kopljani šiljak i dvije kraće krive noževe oštrice, od kojih se na jednoj još vide tragovi rožnih korica; naspram sredine dva željezna kopljana šiljka, 0·6 *m* duboko; na istočnom okrajku odmah ispod površine jedan željezni kopljani šiljak, mala, savijena noževa oštrica i fragmenti željezne oblučaste fibule.

Rbine od ilovastog sugja rasute po cijeloj gromili, jedan rukatast lončić, *slika 64.*, $^2/_3$ nar. vel., mogao se je rekonstruirati.

Gromila 4.

Premjer 9·2 *m*, visina 0·7 *m;* od zemlje i nešto kamena, ledinom obrasla. U sredini nešto ostanaka jednoga kostura. Priloga nagjeno je

Slika 65.

na četiri mjesta u grobu. Na jugoistočnom okrajku: šest broncanih dugmetastih fibula sa po tri broncane karičice, dvije jednopetljaste oblučaste broncane fibule s nožnom plojkom, gore i dolje izrezanom, dvije broncane naočaraste špiralne fibule, četiri broncana zrna, 36 jantareva zrna i dva broncana privjeska dugmetastog oblika.

U sjeveroistočnom kvadrantu: dvije broncane plojkaste fibule, dvije broncane dvopetljaste oblučaste fibule i jedan špiralni prsten od broncane žice. Pri zapadnom okrajku: tri velika željezna kopljana šiljka i jedna velika rukatasta zdjelica, *slika 65.*, $^{2}/_{3}$ nar. vel., na trbušini ornamentirana skupinama paralelno usavaćenih crta.

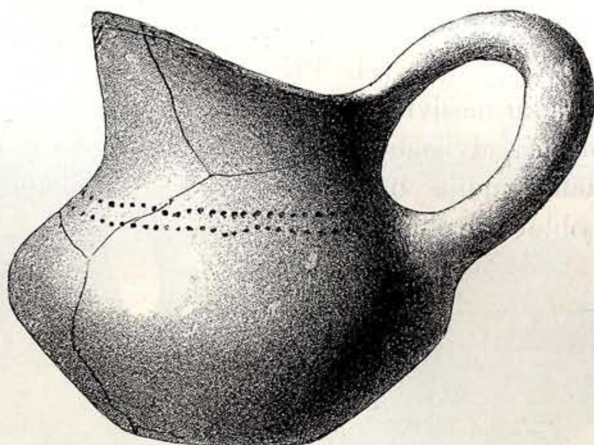

Slika 66.

U sjeveroistočnom kvadrantu rukatast ilovast vrč, pri prijelazu trbušine u stanjeni grljak ukrašen trakom od utisnutih tačaka, *slika 66.*, $^{1}/_{1}$ nar. vel. Od ilovastih rbina, nagjenih u gromili, mogla su se rekonštruirati još tri ilovasta vrča, slična onome u *slici 66.*

Gromila 5.

Premjer 9 *m*, visina 1·5 *m;* od zemlje i nešto kamena, ledinom obrasla. Oko 0·8 *m* pod povšinom ležao je na sredini gromile od zapada na istok orijentiran kostur; nedaleko otuda jedan željezni kopljani šiljak. Pri južnom okrajku iskopan je 1 *m* pod površinom željezni, 505 *mm* dugi mač sa zdjeličastom glavicom na balčaku, *slika 67.*, $^{1}/_{3}$ nar. vel. — 120 *mm* dugi balčak sa dva zaliska s obje strane u sredini pokazuje osim 4 zglavka na balčaku još ostanke korica. Pri sjevernom okrajku željezni kopljani šiljak i jednorukatast ilovast vrč *slika 68.*, $^{2}/_{3}$ nar. vel. Nagjeno je još rbina sličnog ilovastog sugja.

Slika 68.

Slika 67.

Gromila 6.

Premjer 8 *m*, visina 1·3 *m*; od kamena i zemlje, ledinom obrasla. Nasred gromile, 0·5 *m* pod površinom željezni kopljani šiljak i jednorukatast lončić, *slika 69.*, $^2/_3$ nar. vel. Pri sjevernom okrajku masivna grivna od ljevena bronca, dvije broncane plojkaste fibule, dvije broncane dvopetljaste oblučaste fibule, jedno

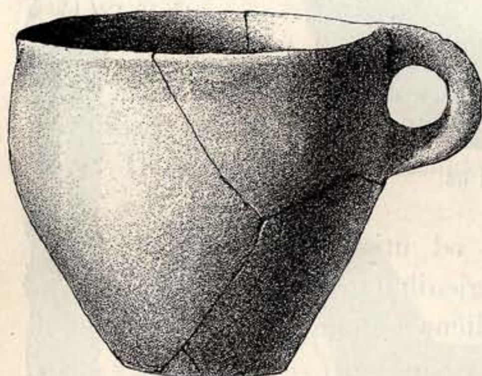

Slika 69.

Slika 70.

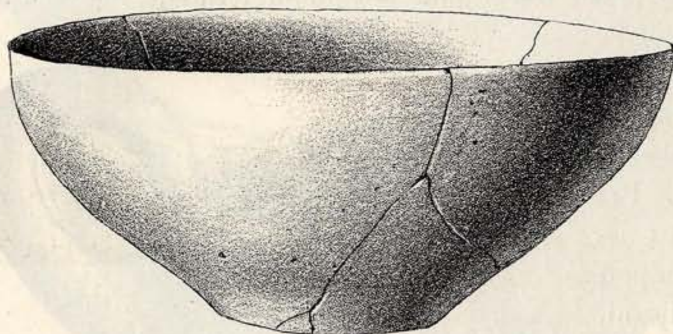

Slika 71.

broncano dugme, jedno ilovasto zrno i jedna dvorukatasta zdjelica, pri naponu trbušine i pri ručicama s usavaćenim linearnim ornamentima dekorirana, *slika 70.*, $^2/_3$ nar. vel.

Od fragmenata, nagjenih u gromili, mogla se je rekonštruirati u *slici 71.*, $^2/_3$ nar. vel. prikazana ilovasta zdjela. Od ostanaka kostura ili mrtvačke paljevine ne bijaše u gromili ni najmanji trag.

Gromila 7.

Premjer 16 *m*, visina 1·5 *m;* od kamena i zemlje. U dubljini od 1 *m* mogao se je pod cijelom gromilom raspoznati 0·2 *m* debeo sloj, sastavljen

Slika 72.

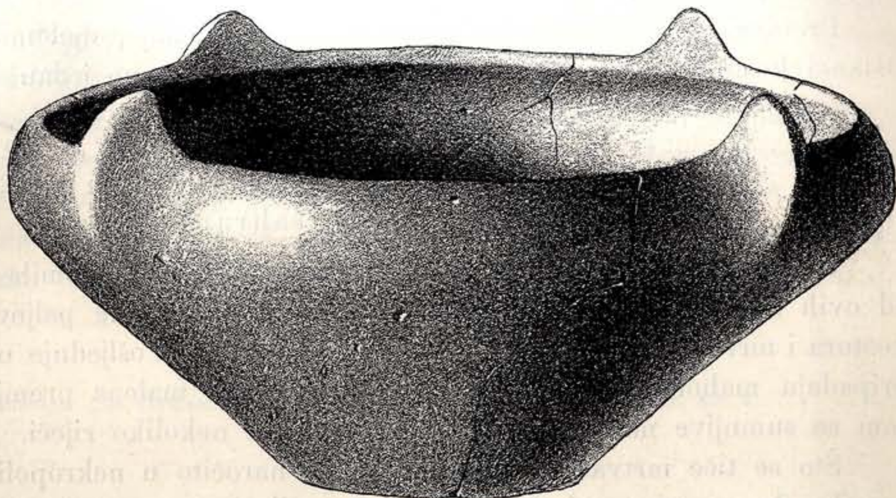

Slika 73.

od lapornih ploča. Te ploče ne bijahu doduše pravilno naslagane, ali se ipak jasno razabire, da je pod bio popločen. Po tome podu ležaše rasuta mrtvačka paljevina s ovim rukotvorinama: dvije dvostruke bočke od broncane žice, broncani lončić, tri emaljne i jedna staklena gmiza, spiralna grivna od broncane žice, fragmenti željeznih kopljanih šiljaka, fragmenti fine, na točilo gragjene posude (valjda grčki skyphos) kome se je na ručici vidio opravak provučenom olovnom žicom, *slika 72.*, $^1/_1$ nar. vel. Od nagjenih ilovastih rbina mogla se je rekonstruirati u *slici 73.*, $^2/_3$ nar. vel., prikazana jednorukatasta zdjelica.

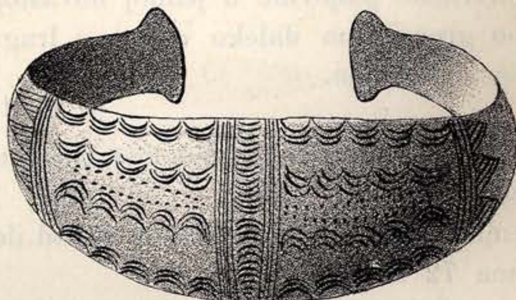

Slika 74.

Gromila 8.

Premjer 11 *m*, visina 0·6 *m;* od kamena i zemlje, ledinom obrasla. Nasred gromile nagjeni su ostanci

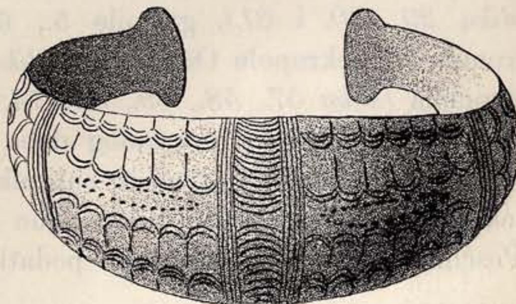

Slika 75.

kostura. Od priloga nagjene su dvije broncane napolak otvorene grivne s proširenim krajevima, *slika 74.* i *75.*, $^1/_1$ nar. vel., i tutulu slično, iskovano dugme od broncanog tenećeta.

Gromila 9.

Premjer 11·5 *m*, visina 0·7 *m;* od kamena i zemlje, djelomice obrasla. Ostanci kostura i mrtvačke paljevine. Od priloga samo jedan brus.

Zaglavak.

a) Primjedbe o kultu sahranjivanja.

Ukupni broj u ovogodišnjoj kampanji pretraženih gromila iznosi 84; od ovih bijaše u 45 samo kostura, u 6 samo mrtvačke paljevine, u 14 kostura i mrtvačke paljevine, 19 ih bijaše praznih. Pošljednje ove gromile pripadaju mahom onoj kategoriji nasutih humki malena premjera, kojim sam se sumnjive naravi u pristupu dotakao u nekoliko riječi.

Što se tiče mrtvačkog kulta, to se je naročito u nekropoli štrbačkoj opazilo, da su rukotvori, koji pripadaju prilozima, samo izuzetno bili na kosturima ili kraj njih; većinom ti objekti bijahu naskladani u jednoj ili više hrpica podaleko od lešine u gromili.

U štrbačkoj nekropoli konštatovana je u jednom slučaju i sahrana mrtvačke paljevine u jednoj ilovastoj žari; obično se saže̱žene kosti nahode po gromili na daleko rasute s fragmentima omanjih posudica sakralnog znamenovanja.

b) Artefakti.

U svemu nagjosmo 881 objekata i to: 520 komada od bronca, 96 od željeza, 2 od srebra, 1 od tutije, 17 od kamena, 35 koštanih, 51 od emalja (mide), 10 staklenih, 52 od ilovače i 87 od ćehrubara. Megju njima ima 72 nova oblika.

Jedan komad *(slika 39.)* potječe iz kamenog doba. Važni su tipovi iz grobova čistog broncanog doba; ovamo ide gromila 3. nekropole u Osovu *(slika 29., 30.* i *31.)*, gromile 5., 6., 8. i 9. nekropole u Živaljeviću, gromila 6. nekropole Očimerske *(slika 41.)* i gromile 1. i 8. nekropole u Štrpcima *(slika 57., 58., 59., 60., 74.* i *75.)*. Nagjene narukvice slične su tipovima iz grobova broncanog doba u gornjoj Bavarskoj[1]).

Od naročite je važnosti nalazak iz broncanog doba iz gromile 1. nekropole štrbačke, jer nam tamo nagjena fibula staroitalskog oblika (Peschiera-fibula) daje na ruku podatke, da tome nalasku ustanovimo doba

---

[1]) Dr. J. Naue: „Die Bronzezeit in Oberbayern". Monakovo 1894.

postanja. Montelius[1]) stavlja fibule ovog oblika u prvu polovinu drugog stoljeća prije Hr.

Predmeta, koji su doneseni iz Grčke, ima u inventaru ovogodišnjih nalazaka u svemu pet: tri broncana prstena *(slika 1., 2. i 5.)*, jedna broncana patera *(slika 16.)* i vepar od srebrnog tenećeta *(slika 51.)*. Možda bi trebalo u vrstu ovijeh rukotvora ubrojiti takogjer broncanu zdjelicu, prikazanu u *slici 50.*

Iz la-tenskog doba imamo dva nalaska *(slika 50.)*. Od nalazaka iz rimskog doba, koji u ostalom ne potječu iz grobova, spomenućemo zavještajni oltar June, o kojem govorismo na strani 599.

Broncani kolut, *slika 13.*, tipični je objekat iz doba seobe naroda. Konačno nam valja još istaknuti, da se naknadna sahranjivanja iz srednjevjekovnog doba konštatovaše u ovećem broju.

---

[1]) O. Montelius: „La Civilisation primitive en Italie", I. sv., Štokholm 1895., str. V.

Tabla I.

Uz članak „Uspjesi prekopavanja prehistoričkih gromila u jugoistočnoj Bosni (do Glasinca) godine 1897“.

Метеорити из зворничког котара у Босни.

Пише

др. Аристидес Брезина (Březina).

Од метеорита, који падоше 20. јула (1. аугуста) године 1897. у зворничком котару, прибрана су до сада за зем. музеј четири комада, дотично дијелови од истијех, на име 20 фрагмената једног метеорита, који је првобитно имао тежину од какових 80—85 килограма. Тежина ових прибраних 20 фрагмената износи 60·3 *kg*.

Овај велики метеорит пао је у селу Завиду, званом такођер Равни Завид, у близини Рожња, које мјесто лежи под 44° 33′ сјеверне ширине и 18° 37′ источне дуљине од Гренуића (Greenwich).

Други, скоро у цијелости одржани метеорит, којему је тежина 2545 грама, пао је у селу Равне њиве у опћини Витиница (44° 32′ сјеверне ширине и 18° 43′ источне дуљине). У истом селу пао је и трећи камен, тежак 220 грама.

Село Богичевићи у опћини Скочић (44° 31′ сјеверне ширине, 18° 47′ источне дуљине) треће је мјесто, гдје падоше метеорити; ондје је нађен фрагменат, тежак 48 грама, од којег су три странице превучене кором.

Она два већа метеорита из Завида и Витинице имаду ванредно добро изражене облике за оријентирање.

Велики метеорит приказан је у $^1/_4$ наравне величине у *сликама 1., 2.* и *3. Слика 1.* показује му чело, а *слике 2.* и *3.* површину двају већих страница. Слабо испупчено чело је сублизу елиптичког облика; велика ос мјери 19 а мања 13 *cm*. Сасвијем глатка површина његова скроз је првобитна (hochprimären Charakters). Лице с приједа чини неправилну четверострану пирамиду; странице су нагнуте спрам основе од прилике 45—70°, те су подједнако посуте дугољастим пиезоглиптама. Уздужне оси њихове положене су понајвише радиално према челу, те се отале јасно распознаје, да су постале услијед растворног уплива ваздушне струје, која је дјеловала на све странице. Пиезоглипте дугачке су просјечно 10—15, највише 20 *mm*, широке 5—8, највише

10 *mm*, а удубене су 2—4 *mm*. На једном мјесту види се једна, слабије окомито положена, скоро сасвијем округла пиезоглипта од 3 *mm* премјера; оцаклина (кора) њезина чини вртуљак, који се развија из средишта.

Подница метеорита доста је равна, изузевши једну бразду шљеменастог облика, која показује секундарну кору. Бразду творе двије прилично равне плохе, широке као људска рука, које се састају у тупом куту. Она пролази читавом ширином те се свршава слабом гужвом, насталом при талењу, преко које се спушта предња плоха метеорита. Ова је гужва покривена фино мјехурастом кором, дебелом 0·3—0·4 *mm*.

Један комад овог великог метеорита, тежак 2·6 *kg*, извађен из његовог стражњег дијела показује оне бразготине (протуберанце) на кори, које смо ја и Сјемашко (Siemaschko) описали на метеориту из Оханског (Ochanskerstein), те које постају тиме, што се пригодом талења укруте становите чвршће партије.

Наш метеорит дијеле двије плохе, које су водоравно положене спрам чела и поднице у три слоја, дебела — рачунајрћи одозго — 3, 7 и 15 *cm*; отале види се, да висина метеорита између чела и поднице износи 25 *cm*. Оне су двије раздјелне плохе оклопњасте те је покрива мјестимице до $^1/_2$ *cm* дебела секундарна кора. Доња плоха је само у $^2/_3$ водоравна према подници, док је трећа трећина према челу узвинута, Највећа дужина метеорита мјери 52 *cm*, највећа ширина 35 *cm*, четири странице мјере пак 50, 30, 40 и 32 *cm*.

Исто тако је занимљиво оријентирање другог метеорита из Равне њиве, који је приказан у $^2/_3$ наравне величине у *сликама 4.—7.* Облик му је грудаст, понешто клинаст; у дужину мјери 17 *cm*, у ширину 10 *cm*, у висину 4—6 *cm*. Летио је прама земљи с оном страном, коју видимо у *слици 6.* Ова чеона страна показује више кором превучених, 1—2 *cm* великих јама; на окрајку једне јаме види се напола растаљено зрно жељеза. Од ових се јама разилазе танке, јасно свјетле окорјеле браздице, које су мјестимице превучене скупинама час мањих, час већих пиезоглипта.

У једном ћошку чеоне стране *(слика 4.* лијева страна) испала је из оклопњасте плохе једна плочица, 5—10 *mm* дебела а 4 *cm* широка и дугачка. Противну водоравну страну *(слика 4.)* покрива понешто црвенкаста, мјестимице слабо мјехураста кора. Странице стоје окомито спрам водоравних плоха, те се стрмо нагињу напријед и показују бразде, које теку од чеоне прама доњој страни. На бридовима виде се мјехурасте гужве, које се с чела превлаче на странице, што се нарочито јасно види на *слици 7.* Овакова слабо мјехураста гужва,

настала талењем, разабире се такођер на рубу страница и поднице, но она не захваћа у њу. *(Слика 5.)*

Мањи метеорит из Равне њиве подсјећа обликом на косу четверострану призму са двије поднице; све су његове плохе изразито секундарног значаја с прилично оштрим бридовима, те су посуте многим пиезоглиптама од 3—5 *mm* величине. Једна је плоха још млађег постања него осталих пет, а кора је понешто мјехураста. На више мјеста виде се на површини хондре (Chondren, врста зачудних куглица), прекривене таљевином; једна од њих је свјетло-жућкасте боје и има премјер од 2 *mm*.

Мали фрагменат из Богичевића је дио од поднице маленог метеорита и има на предњој страни само мало коре, док је кора на дну посута црним сјајним пјегама.

Унутрица свих ових метеорита доста је различита. Она два велика камена из Завида и Равне њиве и фрагменат из Богичевића јесу изразито интермедиарни хондрити; боја им је неутрално сивкаста.

Велики метеорит разломио се дуљином оклопњастих плоха, чија површина износи 150 и више квадратних центиметара. Оклоп је оловасто сивкасте боје и сложен је у наборе. Велике скупине троилита од свјетло-жуте боје, која се понешто приближава боји томбака (пакфона) сличне су пириту. У прелому тешко се распознају оне куглице, које зовемо „хондре“. Мјестимице налазе се излучене честице, велике ко зрна прохе, а боје свјетло-жућкасто-зелене или жућкасто-бијеле. На једном одломљеном мјесту види се на већем камену из Равне њиве овакова, један центиметар велика маса бијеле боје. Мањи се комад из истог села приближује бијелим хондритима, што се јасно разабире на голим мјестима. Боја је овдје много свјетлија него на другим трим метеоритима; бијели су елементи многобројнији, састојине могу се под микроскопом разликовати а зрно̀ је крупније него у оних других метеорита.

Простор, гдје падоше ови метеорити, има дуљину од 12.750 метара, те по величини својој долази међу падалишта метеорита у Штелдалену (Ställdalen) у Шведској 28. јуна 1876. и у Штанерну (Stannern) у Моравској 22. маја 1808. Крајеви нашег падалишта управљени су од ИЈИ на ЗСЗ. Пошто је највећи метеорит нађен на западно-сјеверно-западном крају, можемо држати, да су метеорити летјели од ИЈИ — ЗСЗ, јер су досада увијек мањи комади прије пали на земљу него највећи.

Ово наше мишљење потврђују опажања госп. кустоса О. Рајсера, која ћемо овдје у цијелости изнијети.

Г. Рајзер пише ово: „1. августа 1897. бијаше вруħ љетни дан. Небо без облачка. Веħ рано десих се с мојим пријатељем финанцијалним савјетником Погорелцем у сарајевском пољу, истражујуħи ловачки предио између Блажуја и Илиџе.

Око $10^{1}/_{2}$ прије поднева, управо када изиђох окупавши се из Жељезнице, од прилике четврт сата ниже жељезничке ħуприје, повика

Слика 4.

Слика 5.

Погорелц изненада: Гледај, гледај! На изненадни повик, ако си ловац, погледаħеш увијек небу. Тако опазих на обзорју појаву, о којој мишљах у први мах да је нека јасно-бијела птица, од прилике бијела чапља, која се међутим у оној околини ријетко види. Ну то бијаше само на час.

Високо над станицом Рајловац сину изнајприје заблештива, бијела тачка, која се у то дугачко опружи. Затијем разви се у врпцу озгора с десне на лијеву доље, правцем од истока к западу. Најзад се је

све то покидало у више дијелова. Ова небесна појава могла се́ је у том трену испоредити огромному, сасвијем раскриљену орлујскому крилу, бијеле сјајне зраке причињаху се баш ко брчно перје. (Исп. *слику 8.*)

На то ишчезну цијела та појава за грбаљ над Рајловцем. Није се чуло никакова шума и све је потрајало од прилике пет секунди. Макар и при јасном сунцу, сјај ове појаве био је веома интензиван.

Слика 6.

Слика 7.

Мимо нас двојицу чини се да ове појаве није нитко више опазио ни на Илиџи ни у Сарајеву.

Поред тога чуо сам још о једној другој појави, осим оне, коју ми из котара Санског Моста приопћи госп. рударски сатник Гример.

Артиљеријски официјал К. Дрениг, боравећи на допусту опазио је у друштву некојих часника у исто доба сјајну врпцу метеорита у сплитском купалишту.

3. аугуста путовао сам у Пијесак крај Власенице по зоолошком и ботаничком послу. Други дан приповиједали су ми тамошњи оружници ово:

1. да је поручила патрола из Власенице: е су прошле суботе у зворничком котару пала два метеорита, један да се је нашао, а други да је утонуо у Дрину. Трећи да је пао на српско земљиште;

2. да је стигао налог котарског уреда у Власеници, да би се 'у неког сељака, који станује од прилике сат далеко од Пијеска, потражио камен, што га је тај сељак похранио, ко камен пануавши са неба;

3. да се је 1. аугуста између 10. и 11. сата пред подне, при посвема ведру небу, баш када је под водством заповједника постаје било на окупу 150 момака, чула јака тутњава налик на грмљавину.

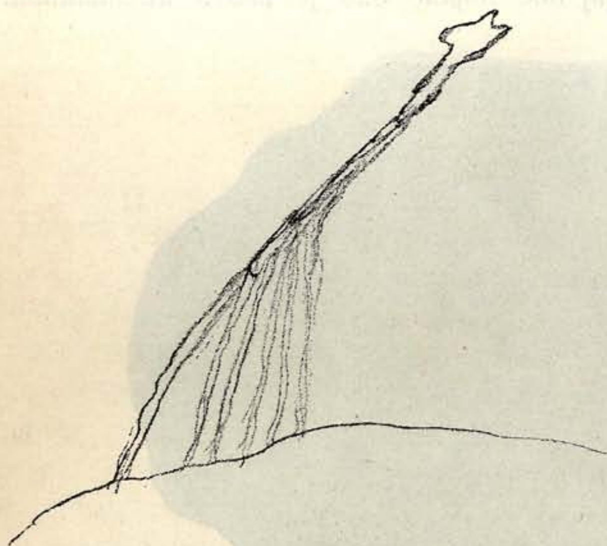

Жељезничка постаја Рајловац.

Слика 8.

Свјетло да је опазио само један сељак, десивши се ондје у близини.

Пошто наслутих, да је могуће зазбиља пао у оном крају метеорит, замолих оружнике, нека сву околину претраже. Ну то би без успјеха.

Ваља ми рећи, да је од мјеста, гдје се је састало на окуп оно 150 момака и чуло грмљаву, пак до мјеста код Завида, гдје је пао метеорит, у зрачном правцу од прилике 55 *km.*

Наравно да сам у пратњи једног оружника потражио и оног сељака, који да је похранио неки метеорни камен, ну нађох га истом друго јутро, а онај камен у њега бијаше напросто комад бјелутка.

7. аугуста брзојавило се је на моје вијести котарском уреду у Зворник, а на то се је заузело рударско сатништво, да се пренесу велики и још три мања метеорита са налазишта у земаљски музеј у Сарајеву“.

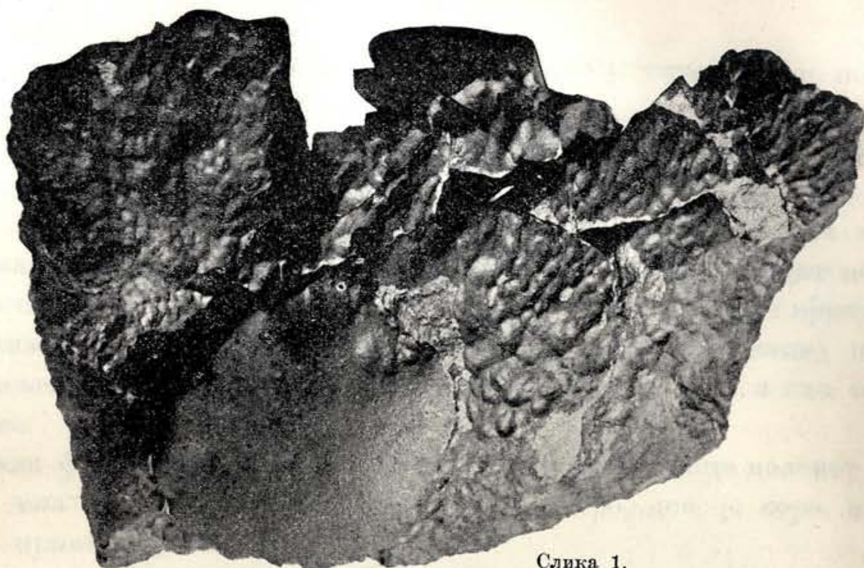
Слика 1.

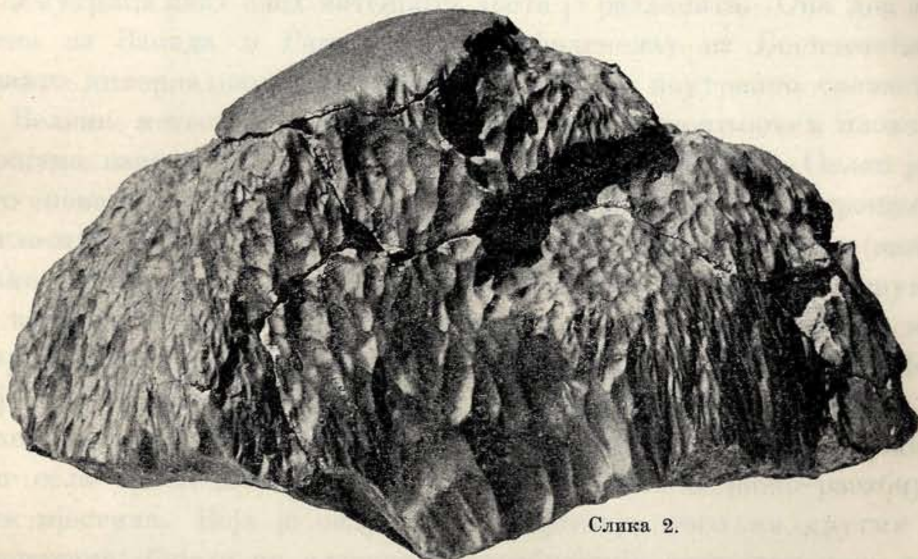
Слика 2.

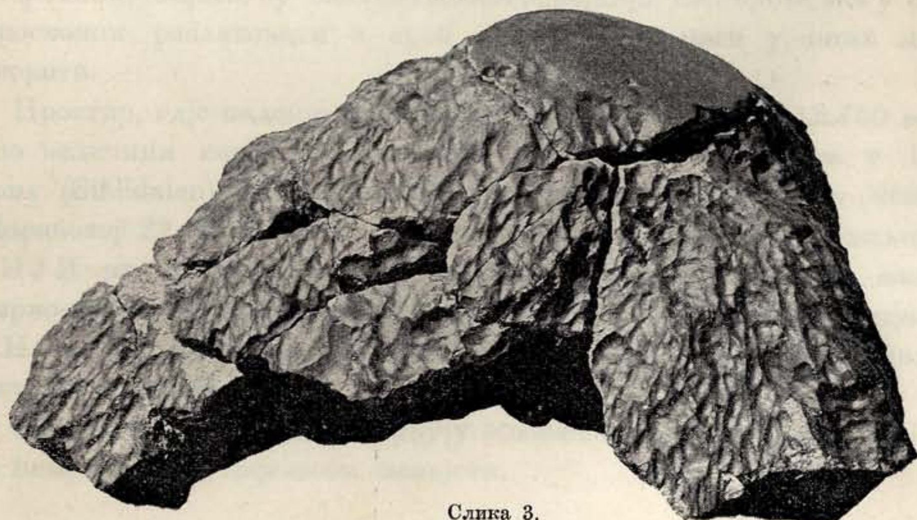
Слика 3.

Mithraeum u Konjicu.

Piše

Karlo Patsch.

(*Sa 3 table i 19 slika u tekstu.*)

Prvih dana mjeseca januara 1897. doznao je starješina narodne osnovne škole u Konjicu, gosp. učitelj Evgenije Pelicarić od jednog učenika, da iznad grijaonice željezničke štacije na obronku povijarca Repovice ima kamen s natpisom. 26. istog mjeseca ponudi mu jedan seljak nekoliko komada novca i ulomak dolje (str. 646.) opisanog legena na prodaju; po njegovu kazivanju potjecali su ti predmeti s onog mjesta, koje je već prije učenik naznačio bio. Gosp. Pelicarić otišao je zajedno sa sudb. pristavom, gosp. Vjekoslavom pl. Curinaldijem na to mjesto nahogjenja, pa nagjoše ondje oba gospodina na str. 644. prikazanu aru. Oni upoznaše znamenitost toga monumenta i odrediše, da se prenese u školsku zgradu, te su odmah o tome obavijestili zemaljski muzej. 27. otigjoše opet na nahodište, pa ondje otkopaše relijef (*tab. II.* i *III.*) kao i druge fragmente legena. Zemaljski muzej, koji je megjutim i od glavara pruge, gosp. inžinira Josipa Gärtnera o tome bio obaviješten, zabranio je odmah, pošto su stanovnici one okoline nagjenim novcem već bili uzbugjeni, te potajno onuda stali kopati, da niko na ono mjesto ne smije nogom stupiti, a 31. januara odasla me muzej u Konjic s nalogom, da popišem što je nagjeno, a ako prilike vremena to ikako dopuštaju, da nahodište posve raskopam.

Najprije je valjalo pronaći na povijarcu Repovici nagjene novce. Hvala prijaznoj susretljivosti gg. starješine Pelicarića, inžinira Gärtnera, šumarskog asistenta Bernharda Schleifera i oružničkog stražmeštra Tomlinovića, koji su za se namaknute komade novca prepustili muzeju, ili pak javili gdje ima tih malih, ali za datiranje ukupnog nahogjaja veoma znamenitih nahogjaja, može se tvrditi, da je našem zavodu vrlo malo što te ruke, možda i ništa umaklo.

Pošto je 1. februara okrenula jugovina, moglo se je otpočeti prekopavanjem. Gospoda Gärtner i inžinirski pristav Kaut tako su to prekopavanje požurili, da se je 6. februara već moglo završiti.

Svetište.

Mjesto nahogjenja na desnoj je obali potočića Trstenice, što se spušta od Ivana klanca, te se u samom gradu Konjicu saljeva u Neretvu, — i to na golom, dosta strmom obronku povijarca Repovice, od prilike 35 *m* iznad dna doline, oko 200 *m* od grijaonice željezničke štacije. Odavde je divan pogled naokolo i u daljinu na gorske kose uz obje vode i na goleme vrleti iznad ubavo smještene varošice, s kojih se sve do jula sjaji snježna bjelina. Misliš da si u Štajerskoj ili u Tirolskoj; samo nošnja i jezik radnika, pa onda gradnja kuća i koliba budi te iz sna, pa te sjeća, da nijesi u kome gorskom kraju Austrije, nego megju junačkim sinovima kršne Hercegovine. Položaj svetišta i njegove okoline vjerno prikazuje *tabla I.*, prigegjena po fotografiji, što mi ju je prijazno prepustio gospodin Alojzije pl. Curinaldi, sudac konjički.

Nije taj kraj vazda imao istu sliku. Dvojaki je dokaz, da je taj pristranak u najmanju ruku bio šumom obrastao, da ga je krasilo zelenilo bujna drveća: sloj crnice, pojednako rasprostrt pod splavljenom ruševinom i šljunkom, i to što je na tome mjestu bila zgrada. Da pristranak nije bio ošumljen, to bi zgrada za cijelo samo kratko vrijeme trajala; pri prvoj jakoj kiši — o prolomu oblaka da i ne govorimo — splavljene bi mase vode, zemlje i ruševine zidine iznad zemlje većinom razorile, a ono što bi ostalo, pokrile bi. Što može da na ovom mjestu učini množina vode, koja se ovdje slije za dugotrajne kiše, vidjelo se je za lanjske kasne jeseni, kad je hvat duboka vododerina pristranak na dvoje rastrgala, pa čitava brda pijeska naslagala na željezničkoj pruzi, što onuda prolazi, na štetu željeznice, koja je, da spriječi ponovnu takvu katastrofu, morala uz brdo velikim troškom da prokopa umjetan jarak; na našu korist, jer je taj jarak presjekao Mithrasovo svetište, pa tako doveo do toga, da je nagjen onaj relijef i oltar.

Da je to mjesto u rimsko doba bilo ošumljeno, to možemo zaključiti i iz zasebnih uredaba Mithrasovog kulta. Kako ćemo pokazati u ovome što slijedi, nije Mithraeum konjički činio prirodnu niti u stijenu usječenu pećinu, nije ni u zemlju bio uzidan na način podruma, nego se je većinom uzdizao iznad zemlje. Od tog inače običajnog načina gradnje[1]) odustali su ovdje, bez sumnje za to, jer je gusta šuma i šikara okolo svetišta u dovoljnoj mjeri dala onaj tajanstveni, od svijeta odsječeni karakter, kakav se je zahtijevao.

Zgrada, otkopana za 6 dana radnje uz mnoštvo premetnute zemlje u prosječnoj dubljini od 0·80 *m*, kojoj je unutrašnjost prikazana na *tabli I. b*,

---

[1]) Isp. G. Wolff: „Das dritte Mithräum von Heddernheim und seine Sculpturen“. „Westdeutsche Zeitschrift“ 1894., str. 40. i F. Cumont: „Roschers Mythologisches Lexikon s. v. Mithras“, stupac 3061.

ima oblik pravokuta, dugog pravo 9 *m* unutrašnje dužine i pravo 5 *m* unutrašnje širine, te svojom dužinom bijaše orijentirana ne posve od zapada na istok (isp. *sliku 1.*). To orijentiranje bijaše uslovljeno gradilištem na tome pristranku[1]).

To svetište sastoji od jednog jedinog prostora na jednakom nivo-u, koji zaprema 45 m^2 veliku površinu, te se ima smatrati cellom ili cryptom. Kao pronaos ili apparatorium[2]) mora da je služilo kakvo lako drveno predvorje pred ulazom, pošto se nijesu mogli konštatovati nikakvi temelji[3]).

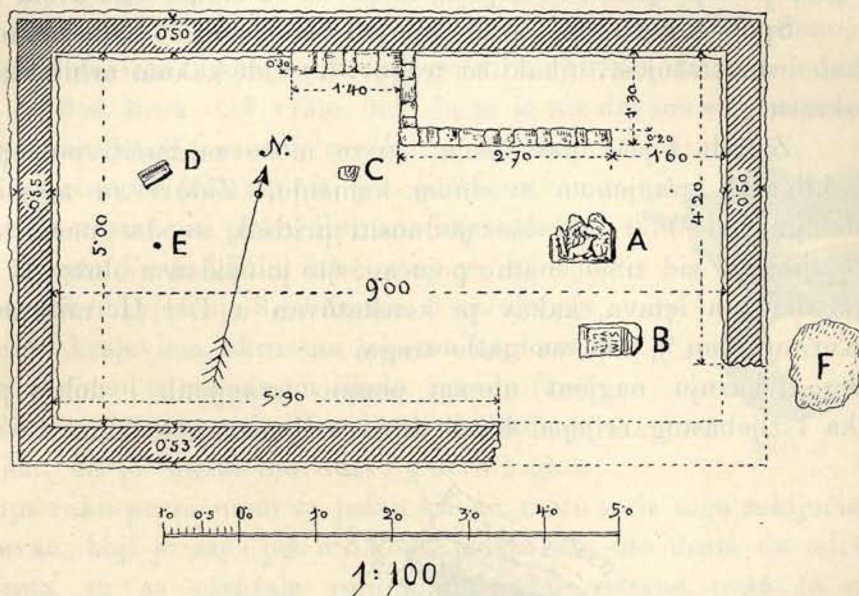

Slika 1.

Zidine su bile podignute na 0·40 *m* visokom, u presjeku oko 0·73 *m* debelom, s obje strane nejednako izbočenom temelju, te na istočnoj i sjevernoj strani bijahu debele 0·50 *m*, na zapadnoj strani 0·55 *m*, na južnoj strani 0·53 *m*. Na najbolje konserviranom sjevero-istočnom uglu još bijahu visoke 1·10 *m*. Najviše je trpjela južna strana; od zidina su ovdje samo još temelji bili nepromijenjeni. Južno istočni ugao voda je posve razvalila. Istočni, južni i zapadni zid imali su dva pročelja, bijahu dakle iznad zemlje; sjeverna strana nasuprot bijaše, kako se može raspoznati po nepravilnim slojevima spoljašne strane, uzidana u pristranak.

[1]) Naše svetište potvrgjuje dakle ponovno nazor zastupan po Wolffu na spom. mj. str. 48., primj. 28. „da orijentiranje Mithräuma uopće nijesu odregjivale strane svijeta, nego prilike mjesta".

[2]) Cumont na spom. mj stupac 3061.

[3]) Drven pronaos konštatovao je Wolff na spom. mj. str. 62. i u III. mithräumu Heddernheimskom. Da bi prostorija bila drvenom pregradom podijeljena na manje predvorje i na kvadratičnu cellu, na to se ne da pomišljati.

Konštrukcija zida nije tako dobra, kako to obično nalazimo pri rimskim gradnjama; nastojalo se je, da se dobije horizontalno naslaganje. Gragjevni je materijal većinom vapnenac, lomljen na samoj Repovici, te je za te zidine naročito tesan gotovo pravokutno, a u različitoj veličini. Za temelje je kamenje samo priprosto otesano. Opeka se nije upotrebljavala. Zidalo se je lijepom, u kome nema stucane opeke, a samo se je na tanko njime mazalo.

1/3

Slika 2.

Sudeći po debljini i po 1·10 *m* još održanom sjevero-istočnom uglu, pak po jakim temeljima, mora da su zidine bile dosta visoke.

Spoljašnje strane zgrade bile su za cijelo isto tako jednostavne kao i unutrašnjost; nikaki se tragovi ne vide kakom arhitektonskom ukrasu.

Zgrada bijaše nasvedena; to se može zaključiti po opekama i klinasto izragjenom svodnom kamenju. Zidovi su mogli i pri debljini od 0·50 *m* i više podnositi pritisak svoda, naročito gdje je sjeverni zid time znatno pojačan, što je uzidan u obronak. Svodu od drvenih letava, kakav je konštatovan u I. i II. mithräumu u Karnuntumu [1]), nije se našlo traga.

Kako dokazuju nagjeni ulomci pomno izragjenih i dobro pečenih žmurnjaka i žljebastog crijepa, bijaše krov crijepom pokriven. Od krova

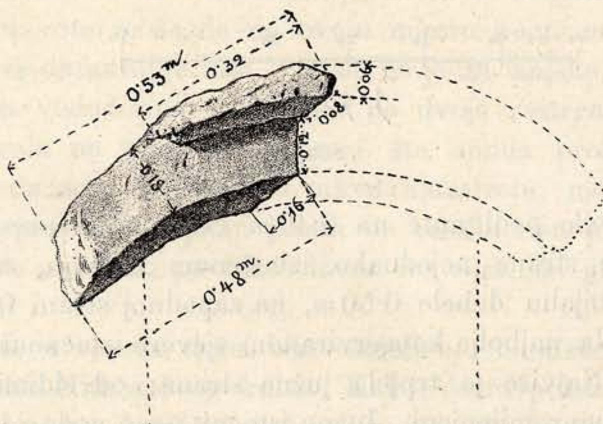

Slika 3.

potječe i u zgradi nagjeni jaki kovani željezni čavao *slika 2.* Taj je čavao sada — vršak mu je odrubljen — 0·193 *m* dug i 0·01 *m* debeo, prvobitna mu je dužina oko 0·24 *m*. Prvih 12 *cm* imaju okrugao, ostatak kvadratičan presjek. Glavica, svud uokolo šira od čavla, s premjerom od 0·024 *m*, po prilici ima oblik u prvoj trećini odsječenog čuna. Sudeći po obliku

---

1) „Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen" XVIII., str. 170.

čavla, mora se uzeti, da se je za nj najprije morala izvrtjeti oko 12 *cm* duboka jama, prije nego što je čekićem u nju zakucan.

Ulaz mogao je samo biti na zapadnoj ili na južnoj strani. O sjevernoj i istočnoj strani ne može pri tome biti govora, pošto se je odmah iza prve izbočilo brdo, a druga je još očuvana do takve visine, da bi se moralo vidjeti, gdje su bila vrata; osim toga nagjen je blizu toga zida (kod *A* u *slici 1.)* kip kulta. Po analogiji drugih svetišta [1]), kao i po tome, da se na južnoj strani obronak naglo spušta, izlazi kao pouzdano, da su vrata bila na zapadnoj užoj strani. U zapadnom dijelu celle (kod *D)* nagjen je ovdje *(slika 3.)* prikazani komad, koji ja zbog njegovog nasvedenog oblika smatram polovicom gornjeg kraja uvratina. Prema tomu bio bi ulaz od prilike 0·60 *m* širok. Od vrata biće da se je niz drvene stepenice — kamenite nijesu nagjene — salazilo u cellu, pošto ovdje u zidu, očuvanom 0·60 *m,* niti je opažen otvor, ostavljan za vrata, niti prag. Pronaos bijaše dakle viši od krypte. Vrata bijahu drvena i 4 *cm* debela. O tome nas obavješćuje 8 *cm* široka, 3 *mm* debela i uvijenim krajevima ukrašena željezna baglama, koja je nagjena u zapadnom dijelu zgrade (kod *E), slika 4.,* $^1/_3$ nar. vel. Neuvijeni dio sada je odlomljen; da je negda bio duži i povrh toga u najmanju ruku proračunan za jedan klinac, može se iz toga zaključiti, što bi onaj čavao, koji je sada još u okovu, jedva sam bio dosta da održi vrata.

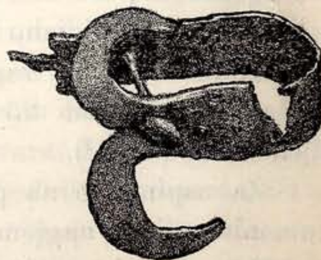

Slika 4.

Vrata su se otvarala spram unutrašnje strane, pošto je spona od baglame nagjena u zgradi.

Nije se moglo konštatovati, da su zidovi bili okrečeni ili da je na njima gdje bila kakva slikarija.

Pod je sastojao od nabijene, prijeskom i kamenicama izmiješane zemlje; nije se moglo primijetiti, da je bio potaracan ciglom ili naljeven lijepom.

Na sjevernoj strani vigja se u podu u daljini od 1·30 *m* od sjevernog zida i u daljini od 1·60 *m* od istočnog zida, 2·70 *m* dug kamenit podzid, koji na zapadu u pravom kutu skreće k sjevernom zidu, te sastoji od nejednako dugačkog, sprijeda tesanog, lomljenog kamena, koji nije bio vezan lijepom. Te naslage kamena hvatala se je prama zapadu druga, koja se neposredno drži sjevernog zida, duga 1·40 *m* a složena od 0·30 *m* debelog lomljenog kamena, koji je valjda i sa sjevernim zidom bio vezan lijepom.

Tu drugu naslagu kamena smatram ja donjim slojem kasnijeg pojačanja sjevernog zida, koji je morao nositi velik teret zemlje. Ona na prvom

---

[1]) Wolff na spom. mj. str. 37.

mjestu opisana naslaga bez sumnje je potporni zid podija, bez koga nije nikoji mithraeum[1]). Banket, t. j. ona stepenica, što je izmegju kamenite naslage i zida, bijaše nasut od zemlje, izmiješane lomljenim kamenom.

Taj se podium doduše prostire do istočnog zida, ali nijesam mogao naći istočnog produženja kamenite naslage. Mnijenje, da su je oni istrgli, koji su prvi našli tu zgradu, izlazi tim vjerojatnije pošto, se nije mogao konštatovati nikaki poprečni zid, koji bi bio pružen od sjevernog zida do kamenite naslage, te bi se njime svršavao podium.

Po svoj prilici tekao je posve analogan podium duž južnog zida. Po širini zida može se tako suditi. pošto je izmegju oba podija još uvijek ostao 2·40 *m* (5—2 × 1·30) širok trijem. Sav napor, da se nagju bilo kaki ostanci toga podija, bijaše uzaludan, pošto je, kako je rečeno, taj dio zgrade najviše bio razoren.

Pošto podiji bijahu samo 4·30 *m* dugački, to je kao i u III. mithraeumu u Karnuntumu[2]) na zapadnoj strani celle izmegju ulaza i čela podija bio prazan prostor od 23·50 m^2, koji je dakle zapremao gotovo polovicu cijele celle (45 m^2).

Za uspinjanje na podije mora da su služile drvene stepenice, pošto kamenite nijesu nagjene (kao ni pri ulazu u cellu).

Jama ili druga kaka udubina u podu nije opažena.

Što se tiče načina, kako je propala ta zgrada, može se pouzdano konštatovati, da je nije razorio ni požar, ni religijska revnjivost, ni ratna nevolja. Nigdje (pa ni na nagjenim novcima) nijesu se našli tragovi požaru, niti kaki sloj pepela. Ara se je održala do nekoliko ošteta na vijencu; relijef je stradao, kada se je zgrada srušila, pa i prirodnim trošenjem kamenja i vodom, ali nigdje se ne vide tragovi kakom hotimičnom zatiranju. Da plijenjenje nije profaniralo to svetište, to dokazuje u velikoj množini nagjeni novac nekadašnjeg hramovog blaga. Po množini nagjenog novca može se šta više naslućivati nenadana, nenamjeravana propast i zasipanje zgrade. Od prve nemasivna gragjevina, koja po svom dugom opstanku (vidi dolje) još više bijaše oslabila, valjda je svom znamenitom odregjenju oteta elementarnom kakom nesrećom, sličnom onoj katastrofi, koja ju je otkrila. Krov, svod i većina nagomilane ruševine, pojedini u ruševini dosta nezatrpani komadi relijefa, kao mnogo štošta drugo, što pripada inventaru hrama, splavljeno je u dolinu onda i prigodom kasnijih poplava i survina.

Nadati se je, da će velika korekcija novoga jarka, koja će, počinjući od dna doline uzlaziti preko mjesta razvaline, i zbog koje će nužno biti

[1]) Wolff na spom. mj. str. 41., Cumont na spom. mj. stupac 3061. i d.

[2]) „Archaelogisch-epigraprapliische Mittheilungen" XVIII., str. 172., isp. str. 198.

otkopavanje ukupne splavljene mase, iznijeti još po gdjekoji komad, koji se sada ne može naći.

To što je do sada spaseno, sastoji se osim onoga što je već spomenuto, od ovog što slijedi.

Slika kulta.

Slika kulta *(tabla II. i III.)* bila je ploča od sivog, mekog, na samom povijarcu Repovici lomljenog vapnenca od 0·59 *m* visine, 0·825 *m* širine i 0·10 *m* debljine. Strane su pravilno tesane širokim dlijetom. Po kazivanju onoga, koji je tu ploču našao, nagjena je ona od prilike na onom mjestu, koje je u planu *(slika 1.)* naznačeno sa *A*, i to u mnogo ulomaka. Nagjeni fragmenti mogli su se svi sastaviti osim dvaju (u *slici 5.* i *6.)*. Pojedine partije, koje nam gledeći na pridane ovdje slike ne treba pobliže naznačivati, izgubile su se. Oštete su nastale padanjem, prirodnim trošenjem i isplavljivanjem. Neke su oštete skrivile i nespretne ruke, koje su kamen podigle iz dubljine. Hotičnu sakaćenju ne vide se tragovi. Ploča na obje duge strane ima relijefe. Prednja strana *(tabla II.)*, koju kao takvu označuje prikaz „stvaranja" i natpis, s tri je strane okvirena glatkim okvirom, kome je širina dolje 0·087 *m*, lijevo 0.04 *m*, desno 0·045 *m*, a gore — samo malen ostanak očuvao se je još iznad loze — iznosi 0·05 *m*. Dvije glatke, ne skroz jednako široke (lijevo: dolje 0·027 *m*, gore 0·03 *m*; desno: dolje odlomljeno, gore 0·033 *m*), vertikalne letve dijele sliku na veću glavnu i na dvije pruge, koje ovu flankiraju, te su užim, 0·01 *m* visokim prijećkama opet podijeljene na dva relijefna polja.

U glavnom prizoru prikazano je u pećini, nadsvedenoj lûkom, koji polazi od vertikalnih letava, ubijanje svetoga bika. Božanstvo je bika sustiglo u trku, svom ga silom i težinom svoga tijela pritislo na zemlju, upirući mu lijevo koljeno u zatiok, a svom se stopom desne noge upirući na zemlju; ljevicom zatakavši mu prste u nozdrve, poteže glavu natrag, a desnicom mu je širok nož turilo u pleća. Jedno pseto, kome se ne vidi traka oko vrata, i jedna zmija, koja se provija izmegju prednjih nogu bikovih, uzdigli su se prama rani, da srču krv, koja iz nje teče. Nekaka životinja fantastične podobe, koja je nalik na inače tu prikazivanog škorpiona, nastoji da biku uništi mošnjice.

Na uzdignutom vratu bikovu nataknut je nabor podvoljka.

Na lijevo od te srednje grupe stoji Cantopates s prednjim pogledom, prebacivši lijevu nogu, držeći spuštenom ljevicom prama zemlji zublju, kojoj plamen na lijevo gori. Prema njemu je na desno Cantes, koji je desnicom visoko uzdigao zublju.

U odijelu, koje sastoji od frigičke kape, do koljena dugog, dva puta pripasanog nabranog hitona s tijesnim rukavima do članaka, i od

jedne kabanice, čini se, u koliko se to može suditi po nemilo razorenoj slici, da nije bilo razlike izmegju sve tri figure. Samo se na desnom ramenu Mithrasovu skopčana kabanica daleko natrag leprša, dok se kabanice dadofora — lijevo na letvi mislim da razabirem okrajak te oprave — spuštaju niz tijelo. I u golotinji nogu podudaraju se; vjerojatno je, da su tijesne hlače i cipele bile izražene bojom. Tragovi crvene boje održali su se još u pojedinim kutićima ploče[1]).

Na lûku je votivni natpis: *Deo Soli inv[ict]o Meter[ae]*[2]). Na prvi mah čini se izobličenje imena Mithras nevjerovatno, pa ipak će se radije prihvatiti predložena popuna nego čitanje *Deo Soli inv[ict]o M(ithrae) (a)eter[no]*, kada se na oko uzme, da izmegju M i E nema tačke, kojoj se trouglasta podoba inače iza svake riječi jasno raspoznaje; da sigla inače nema na natpisu, dakle najmanje takva, u kojoj se mora uzeti ime boga; i treće, da bi natpis s riječju aeterno iza imena bio posve osamljen, pošto se nahodi samo *Deo soli invicto Mithrae*[3]). Tako nečuveno u ostalom nije izobličenje imena Mithrinog po klesaru; našlo se i Methrae, Mythirae, Minitrae, Mitrae, Mythrae, Mitrhrae, Mitrhe i t. d.[4]).

Primjećujem jošte, da se na kamenu ne vide tragovi naknadne korekture. Pošto se ne spominje naročit zakladnik, to će biti, da je relijef na trošak općine valjda u isto doba priregjen, kada je i svetište sagragjeno[5]).

Iznad lûka vidimo desno u kutu, što ga čini lûk i vertikalna letva, poprsje bez glave s primitivno naznačenom nadlakticom. To je, sudeći po analogiji drugih monumenata, Luna, kojoj se je oko glave nadvio mjesečev srp, kako to jasno odaje trag, što je preostao iznad desnog ramena.

Lijevo iznad odlomljene sada glave Mithrasove stoji na lûku, samo u konturama razaberiva životinja s dugim, nakazno debelim kljunom, — to je gavran, bez koga nikad nijesu takvi monumenti, glasnik Sola, koji se sagiba k Mithrasu.

Iznad lûka mora, pošto smo desno našli boginju mjeseca, da je bilo poprsje Sola; ono se je, pošto se vazda nahodi lijevo iznad zubljonoše, izgubilo s izlomljenim ondje kamenom.

Taj dio relifeja, koji se od običajnih prikaza ubijanja mističkog bika ni u čem ne razlikuje, okružen je lijevo i desno od drugih slika[6]).

---

1) O polihromiji takih slika isp. Gräfin Ersilia Caëtani-Lovatelli: „Antike Denkmäler und Gebräuche". Prevedeno od Klare Schöner, str. 32.

2) Od R može se raspoznati vertikalna hasta u liniji preloma.

3) Isp. F. Cumont: „Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra", II. sadržaj, str. 532.

4) Cumont na spom. mj.

5) Isp. Wolff na spom. mj., str. 65.

6) O takim pobočnima slikama isp. Wolff na spom. mj. str. 52. i d., i „Berliner philologische Wochenschrift" 1897., stupac 790.

Ta četiri relijefa, — više ih, sudeći po veličini desne gornje podobe nije bilo — imaju više štošta zajedničko. Na svakom bijaše samo po jedna osoba prikazana, sve su četiri podobe obrnute glavnoj slici i svuda vidimo jednako ruho. Još je veća konkordancija izmegju oba dônja prizora. Desno nosi mladić ili muž, koji na lijevo stupa, orijentalnim načinom na legjima ovna, kome se glava i prednje noge povlače po zemlji, dok mu je stražnje noge čvrsto pritisnuo uz ramena.

Isti se motiv ponavlja u svim pojedinostima lijevo u protivnom vidu, samo što je tu vepar mjesto ovna.

Treća je pobočna slika desno gore i prikazuje prizor žrtve. Jedan — koliko se po torzu može razabrati — nosiocima životinja jednako upodobljen mladić stoji pred žrtvenikom, na kome plamsa vatra, i na kome je dônji i gornji korniž jasno razlučen. O akciji njegovih ruku može se samo toliko reći, da niti su spuštene, niti su bile zabavljene u neposrednoj blizini oltara.

Četvrti je prikaz najviše stradao; samo iz oskudnih ostanaka može se ponešto zaključiti o predmetu. I tu je bila samo ona partija prikazana, koja je, kako se vidi iz kontura na vertikalnoj letvi, bila zaodjevena istim hitonom, kao tri druga mladića pobočnih slika. Ona je koracala na desno, tu kretnju naznačuje na prijećki održana desna noga, koja je uzdignuta. Pošto je mladić posve na desno potisnut do okrajka, to je po svoj prilici iza njega bio još kaki predmet, ali na taki način, da se nije dotakao zemlje, pošto se na prijećki, koja je ovdje vrlo dobro očuvana, ne vide nikaki tragovi stope na podu.

Ko je sada taj mladić, koji je ovdje četiri puta prikazan — po posvemašnjem podudaranju u ruhu nema sumnje, da se je tu svaki put mislila ista osoba — ?

Pošto se pobočne osobe oko glavne slike vazda odnose na bajku o Mithrasu, ili se tiču drugih bogova, koji se dovode u svezu s njegovim kultom[1]), i pošto se nadalje nošnja mladića pobočnih slika podudara s nošnjom dadofora na glavnom prikazu, — samo što nema kabanice —, pod ovima se pak po Cumontu[2]) ima da razumijeva sam Mithras, to će nam i u nosiocima životinja, — u onome koji žrtvuje i u četvrtom relijefu — valjati raspoznati toga boga. U potkrepu te hipoteze može se navesti, da se Mithras u jednoj, objema dônjim prizorima posve analognoj akciji nahodi na množini spomenika[3]); on na njima nosi bika, na isti način, kao ovdje vepra i ovna. Nadalje može se to istaknuti, da se na nekojim monumen-

---

[1]) Cumont: „Roschers mythologisches Lexikon", vidi o Mithrasu, stupac 3070.

[2]) Na spom. mj. stupac 3058. i „Westdeutsche Zeitschrift" 1894., str. 90.

[3]) Cumont u Roschera, stupac 3050.

tima obje te životinje s Mithrasom dovode u svezu. Na gornjoj letvi u Cumonta „Textes et monuments figurés“ str. 310., sl. 168. naslikanog relifeja iz Apuluma vidi se mladić u orijentalnoj nošnji, koga rečeni naučenjak u sumnji naziva Attis, gdje čuva dvije životinje, od kojih se jedna po uvijenim rogovima pouzdano raspoznaje kao ovan, dok se druga najprije može protumačiti kao svinja. Isti se mladić vidi na gornjoj prugi ploče iz Maros-Porto, Cumont str. 309., sl. 167.; i tu nalazimo blizu njega dva četveronošca, ovna i iznad njega životinju, koja po svoj prilici nije preživač.

Same dvije životinje, od kojih je u oba slučaja jedna ovan, vide se na gornjim prugama votivnog relifeja iz Potaisse i na fragmentu u budimpeštanskom narodnom muzeju, Cumont str. 317., sl. 179. i str. 323., sl. 189.[1]).

U bajci o biku mogu se razabrati tri slične epizode:

1. životinja na paši, 2. Mithras blizu nje i 3. bog nosi bika na legjima[2]).

Što ovan i vepar imaju da znače, nije jasno. Da oni pripadaju životinjama, upotrebljavanim pri misterijama za žrtve, dokazuju kosti, nagjene u konjičkom svetištu. Valja posmotriti i runo na otražnjoj strani slike.

Mithras se kako u nas, tako i na drugim spomenicima prikazuje, kako stoji pred oltarom, doduše ne sam, već u društvu Helija[3]).

Najsličnija je našemu prizoru ona podoba, što žrtvuje na relijefu iz Mannheima[4]).

*

Na stražnjoj strani slike *(tabla III.)* ima protivno od glavne strane — samo jedna slika, koja nam u glatkom, dolje 0·085 *m,* lijevo 0·05 *m,* desno 0·047 *m* širokom okviru prikazuje prizor u zatvorenu prostoru. Lokal je naznačen korintičkim polustupcima sa spiralnim kanelirama. Pri temeljima može se razlikovati pravokutna plintha, jedan dõnji i jedan gornji torus s trochilom, smještenim izmegju njih. Stupovi su nosili lûk, koji se je nadvio nad cijelim prizorom. Nasred sobe vidimo na jednoj klini dvije jednako upodobljene i neodjevene osobe. Naslonjač postelje prevučen je runom ovna, kome glava visi na desno. Osobe, obje gologlave i golobrade, odjevene nabranim hitonom dugih rukava, skopčanim na lijevom ramenu, upiru se lijevom rukom na jastuk i visoko uzdižu desnicu, kao na blagoslov. U ljevici drži onaj, što na lijevo leži, rhyton, drugi je besposleno ispružio

[1]) Isp. i str. 300., sl. 157. i str. 322., sl. 188.

[2]) Cumont u Roschera, stupac 3050.

[3]) Cumont: „Textes et monuments figurés“, str. 201., sl. 26., str. 346, tab. V., str. 350., tab. VI. i u Roschera, stupac 3048.

[4]) Cumont na spom. mj., sl. 218.

prste te ruke. Pred njima stoji stô sa tri usukane noge, a na okrugloj mu plohi leže četiri okrugla, nejednaka predmeta, razdijeljena sa dva ukrštana zareza.

Lijevo ukraj stola sjedi, prema ovnovoj glavi na desno, na podu životinja, koja se po sudu zoologa puno prije može smatrati lavom nego veprom, ma da joj se podoba glave vrlo razlikuje od lavjeg obraza.

Prema stolu stupaju s obje strane, simetrički poredane, po dvije osobe. Sve su jednako odjevene i sve jednako drže ruke. Oprava sastoji od nabrana hitona, duga do koljena, u pojasu pritegnuta, i kako se čini, dugih rukava. Hlače i cipele nijesu plastički izražene, kao ni na prednjoj strani. Samo lijeva, blizu stupa smještena podoba nosi iznad hitona još kabanicu, skopčanu na desnom ramenu, koja se spušta preko legja, na lijevoj strani i sprijeda.

Svi su ruke pružili naprijed; obje one, što su najbliže paru, koji leži, drže u rukama posude, lijeva osoba velik rhyton, desna oveću zdjelicu. Što su obje druge nosile, ne može se pouzdano razabrati, lijeva valjda omanju zdjelicu.

Posve različito pak pokrivena im je glava. Obje one, što su blizu stupova, imaju na glavi živinske obrazine, lijeva ptičiju, desna lavju. Treća, koja je lice obrnula gledaocu, ima na glavi frigičku kapu, a četvrta, čini se, — pri nejasnim konturama lasno se je prevariti — da je bila gologlava i da je lice obrnula srednjoj grupi.

Cijela slika očevidno prikazuje početak blagovanja, za koje su odregjeni onaj predmet na stolu i židine u onim različitim posudama. Pošto je prikaz na Mithrasovu relijefu, to mi tu vidimo po Justinu mučeniku[1]) i Tertulianu[2]) spomenuto pričešće Mithrasovih vjernika, pri kome se je mystima davao svetim riječma blagosloven hljeb i voda. Da se je pri tome i vino pilo[3]), dokazuju oba rhyta na našem relijefu. Kako se pouzdano može shvatiti glavni sadržaj našeg relijefa, tako nepouzdano često ostaje značenje gdjekojih pojedinosti, pošto je ta slika u tome obimu i ovako sastavljena dosada jedina; samo srednja grupa i onaj čovjek s lavjom obrazinom imadu analogija na drugim spomenicima.

Obje one osobe, što leže na klini pred stolom, imadu svoje slike i prilike u jednom izmegju prizora donje pruge na mnogobrojnim tračkim, dačkim,

---

[1]) Apolog. I. 66.: Ὅπερ καὶ ἐν τοῖς τοῦ Μίθρα μυστηρίοις παρέδωκαν γίνεσθαι μιμησάμενοι οἱ πονηροὶ δαίμονες· ὅτι γὰρ ἄρτος καὶ ποτήριον ὕδατος τίθεται ἐν ταῖς τοῦ μυομένου τελεταῖς μετ' ἐπιλόγων τινῶν ἢ ἐπίστασθε ἢ μαθεῖν δύνασθε.

[2]) De praescriptione haereticorum 40: .... et si adhuc memini, Mithra signat illic in frontibus milites suos, celebrat et panis oblationem et imaginem resurrectionis inducit et sub gladio redimit coronam. Oba su mjesta otisnuta u Cumonta: „Textes et monuments figurés“, str. 20. i 51., isp. i njegovo prikazivanje u Roschera, stupci 3064., 3066.

[3]) Cumont na spom. mj. stupac 3064.

panonskim i germanskim monumentima, gdje Mithras i Sol gozbom slave svršetak svojih kušnja[1]). Tamo i ovdje[2]) leže, uprte na lijevu ruku, dvije osobe[3]) na jednom krevetu, kome je preko naslonjača prebačen pokrov, uzdižu desnicu s rogom za piće i imadu pred sobom stô s usukanim nogama i okruglom plohom, na kojoj leže hljebovi. Ali samo iz ukupnosti tih relijefa slijedi ta jednakost; posve vjerna slika naše grupe nigdje se ne može utvrditi. Većina spomenika zadovoljavaju se time, što prema svojoj šematičkoj izradi i prema malenu prostoru za tu sliku, samo natuknu prizor.

Unatoč ovomu velikom suglasju ne će se osobama konjičkog relijefa smjeti dati ona imena, što ih je Cumont našao za onu dvojicu, što sami blaguju. Dok su ovo bogovi, Mithras i Sol, oni su ljudi, sluge Mithrasove. To u prvu ruku dokazuje razlika u opravi, naročito imaju ondje oni, što leže, na glavi kapu, odnosno (ponekad) nimbus oko glave, dok su ovdje prikazani gologlavi; u drugu ruku vidimo to po okolini, u kojoj se nahode naše osobe.

Ovdje naročito u oči udaraju obje osobe s obrazinama. Njih treba prije svega odrediti.

Pošto iz Pseudo-Augustina[4]) i Porphyrija[5]) znamo, da su se pri ceremonijama mysti preoblačili u životinje poput naših maškara, pa je natpisima[6]) utvrgjeno, da su dva stepena vjernika imali imena, koja su pristajala na prikazane ovdje životinjske glave, to ćemo ih tako moći označiti kao korax i leo. Leo s lavjom obrazinom prikazan je po svjedočanstvu gospodina profesora Cumonta i na galačkoj ploči, vidi „Textes et monuments“ str. 527. slika 493.[7]).

---

[1]) Cumont na spom. mj. stupac 3048. i 3064.

[2]) Cumont: „Textes et monuments“ tab. VI. (Osterburken); sl. 156., 152., 163. (Sarmizegetusa); 421. (Bessapara); 121., 122. (Romula); 146., 154., 161. (Sarmizegetusa); 167., 170., 171, 175. (Apulum); 188. (Alcsuth); 193. (Sisak); 250., 293. (Heddernheim); 298. (Neuwied); 115. (Serdica) pokazuje na klini krater.

[3]) Tri osobe na jednom italskom relijefu. Cumont na spom. mj. sl. 99 (Bononia.)

[4]) Quaestiones veteris et novi testamenti, Migne 34 p. 2214: Illud autem quale est quod in spelaeo velatis occulis inluduntur? Ne enim horreant turpiter dehonestari se oculi illis velantur, alii autem sicut aves alas percutiunt vocem coracis imitantes; alii vero leonum more fremunt; alii autem ligatis manibus intestinis pullinis proiciuntur super foveas aqua plenas, accedente quodam cum gladio et inrumpente intessina supra dicta qui se liberatorem appellet. Sunt et cetera inhonestiora.

[5]) De abstinentia IV 16: .... τὴν γὰρ κοινότητα ἡμῶν τὴν πρὸς τὰ ζῷα αἰνιττόμενοι διὰ τῶν ζῴων ἥμας μηνύειν εἰώθασιν· ὥς τοὺς μὲν μετέχοντας τῶν αὐτῶν ὀργίων μύστας λέοντας καλεῖν, τὰς δὲ γυναῖκας ὑαίνας (?), τοὺς δὲ ὑπηρετοῦντας κορακας. ἐπί τε τῶν πατέρων....· ἀετοὶ γὰρ καὶ ἱέρακας οὗτοι προσαγορεύονται. ὅ τε τὰ λεοντικὰ παραλαμβάνων περιτίθεται παντοδαπὰς ζῴων μορφάς· ὧν τὴν αἰτίαν ἀποδιδοὺς πάλλας ἐν τοῖς περὶ τοῦ Μίθρα τὴν κοινὴν φησὶ φορὰν οἴεσθαι, ὡς πρὸς τὴν τοῦ ζωδιακοῦ κύκλου ἀποτείνειν· τὴν δὲ ἀληθινὴν ὑπόληφιν καὶ ἀκριβῆ περὶ τῶν ἀνθρωπίνων ψυχῶν αἰνίττεσθαι, ἃς παντοδαποῖς περιέχεσθαι σώμασι λέγουσι. Oba su mjesta preštampana po Cumontu u „Textes et monuments“, str. 8. i 42., isp. Roscher, stupac 3063.

[6]) Cumont: „Textes et monuments“ sadržaj str. 535.

[7]) Ljude s lavljim glavama prikazuju i kabirski relijefi, isp. Cumont na spom. mj. i E. Nowotny: „Wissenchaftliche Mittheilungen“ IV., str. 296. i d.

Kad znamo, da su kao učesnici pričešća prikazani reprezentanti pojedinih stepena, to onda imamo uporište i za odregjivanje drugih osoba. Ona osoba, što koraca pred koraxom, a frigičkom se kapom razlikuje od ostalih, biće valjda zastupnik petog stepena, Perses. Njemu valjda odgovara ona podoba na desno, Miles. Na žalost je baš ta figura tako oštećena, da se ne može reći, da li je i kakom je opremom naročito bila obilježena; mač joj za cijelo ne bijaše pripasan. Možda je takvo obilježje, kojim se je Miles razlikovao od ostalih, bilo to, što je bio gologlav. Pri ceremoniji, koja je bila običajna za primanje u taj stepen, morao je kandidat odbiti pružani mu vijenac[1]); možda se otuda može zaključiti, da je kod bogoštovnih obreda i poslije toga dolazio gologlav.

Glavno mjesto u ceremonijama imaju oni, što leže na klini. Oni su središte cijelog akta, oni leže pred stolom, dok mu ostali pristupaju, i oni svojim blagoslovom posvećuju cijeli akt. Moraće se dakle uzeti s mnogo vjerojatnosti, da oni pripadaju najvišim stupnjevima, i da u njima vidimo Heliodromusa i Patera. Pošljednjega ne može da nije bilo na slici po onome, što je Cumont pronašao o njegovu znamenovanju pri ceremonijama[2]).

Gotovo bi čovjek onome, što na desno leži, dao taj naslov, pošto on ima bolje mjesto na postelji te su u njega samog slobodne ruke, dok se po tome, što drugi svaki po nešto drži, čini, da mu asistiraju.

Tako bismo s nešto vjerojatnosti odredili šest stupnjeva; ali nema još sedmog, stepen Cryphius-a. Za ovog ostaje samo ona životinjska podoba, što ukraj stola sjedi[3]); ako je takog identifikovanja bilo, onda se nije samo na glavu metala obrazina, kao što je to činio Korax i Leo, nego se je preoblačilo čitavo tijelo, jer ni ruke ni noge nemaju ljudske podobe.

O tome, kako je gornji dio bio ukrašen, ne kazuje nam sâm relijef ništa; ali su samo ovdje mogla mjesta imati oba, tom prilikom takogjer nagjena odlomka *(slika 5. i 6.)*, koji se inače nigdje ne mogu smjestiti. Na jednome (0·17 *m* visokom, 0·265 *m* širokom, 0·047 *m* debelom) ima pod širokim lûkom — jedan smo lûk već uzeli da je bio iznad blagovališta, zbog obaju stupova, koji relijef flankiraju — prikazana frigička kapa (0·06 *m* visoka). Pod njom ima pri okrajku fragmenta posve malen ostanak ovalnog ili okruglog predmeta, koji se neda protumačiti. Sam lûk ne bijaše gladak, jer iznad kape vidimo dvije trakolike uzvisine, koje pripadaju nekome objektu, što je bio na lûku.

---

[1]) Cumont u Roschera, stupac 3063.

[2]) Na spom. mj., stupac 3065. U svim tim religijoznim ceremonijama čini se, da su Patres imali znamenitu ulogu; vidimo ih gdje predsjedaju pri zavještenjima, a pri posvetama ili čak i ondje vjernika zastupaju. Iz vrlo doduše mutnog izvora doznajemo, da bez njih nije moglo biti žrtve.

[3]) Kao što ovdje lav, tako na relijefu iz Saarburga (Cumont: „Textes et monuments", tab. IX., str. 515.) kraj stola na podu sjedi gavran.

Na drugom ulomku (0·105 *m* visokom, 0·091 *m* širokom, 0·032 *m* debelom) ima na glatkom temelju krater (0·056 *m* visok) s visokim ručicama.

Oba ta predmeta po veličini pripadaju jedan drugomu, te mu je u stvarnom pogledu mjesto na ovoj strani slike; to su objekti, koji trebaju pri bogoštovnim obredima. U krateru nosila se je voda u mithraeum i pri njemu se je „vršila ritom propisana ceremonija"[1]), a frigičku kapu nosi bog i njegovi službenici. Oba ta predmeta nalazimo na Mithrinim spomenicima, primijenjena ovdje nagagjanim načinom[2]).

Po širini relijefa vjerojatno je, da su tu ispod lûka s kraterom i kapom u jedan nîz spojeni i drugi predmeti, upotrebljavani pri bogoštovnim obredima

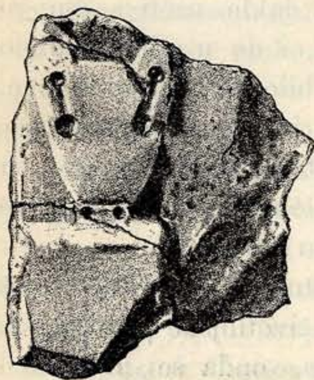

Slika 5.

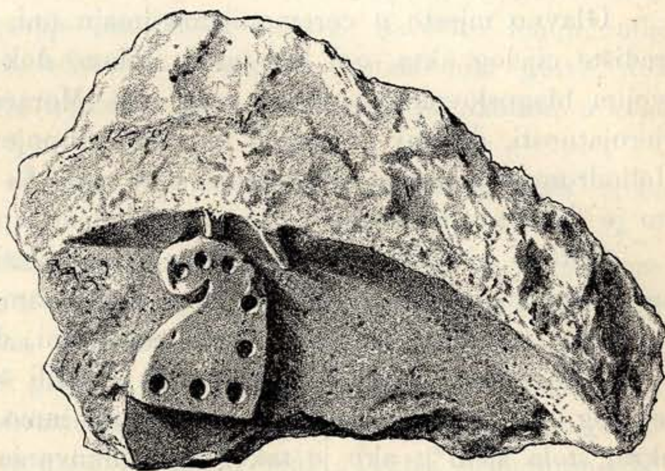

Slika 6.

(oltar, žrtveni nož?) Biće da je i tu vrijedio broj sedam[3]). Što je na lûku bilo prikazano, jedva će se moći pogoditi; zrȁke nam možda naviještaju Helijevu glavu, kome je možda na desno bilo pridano šest ostalih planeta[4]).

Unatoč toj neizvjesnosti u pojedinostima možemo se ipak u veliko radovati tome nahogjaju, pošto na njemu ima štošta nova; naročito nam stražnja strana daje pogled u prizore u svetištima. Ona nas poučava o ceremonijama, običajnim pri jednom od najglavnijih bogoštovnih akata, ona nam pokazuje, kako su pojedini stupnjevi vjernika učestvovali u tim ceremonijama i kazuje nam, kakva je pri tome nošnja bila propisana.

Kako to dokazuje mjesto, gdje je što nagjeno, a isto tako i analogija s drugim mitrejima, bio je stô kao glavni inventarni komad smješten blizu

[1]) Cumont: „Westdeutsche Zeitschrift" XIII., str. 80. i u Roschera, stupac 3041.

[2]) Cumont: „Textes et monuments", sl. 169.

[3]) Isp. Cumont u Roschera, stupac 3057. i 3064.

[4]) Isp. Cumont: „Textes et monuments", sl. 99.

istočne uže strane, dakle u dnu svetišta. Izmegju njega i hramovog zida mora da je bio makar i samo uzak trijem, tako da se je mogla posmatrati slika s otražnje strane. Mnijenje, da je ubijanje bika prikazano na starijem kamenu, pa da otražnja strana po tome više nije imala aktualnog interesa, nema osnova, pošto su obadvije strane izragjene jednakim načinom, dakle i u isto doba.

Kako je slika malena, to ne može biti, da je ona bila postavljena neposredno na podu; pa pošto nijesu konštatovani ostanci niti kamenitog temelja niti zemljane podloge, to mora da je stajala na drvenu stolu, i to posve prosto, bez drvenog okvira ili drugog čega, što bi je držalo. Ona i sada, ma da je toliko oštećena, na stolu ostaje u ravnoteži. Rupe za klinove ili slično ne vide se nigdje.

Kako izmegju slike i zida celle, tako su i izmegju nje i oba podija ostali uski trijemovi, jer srednji trijem izmegju zidova za potporu podija mjerio je 2·40 *m* (vidi gore, str. 634.), relijef nasuprot samo 0·825 *m* (vidi gore, str. 635.). I ako uzmemo, da je stô s obje strane nešto presegao, to ipak lijevo i desno pred slikom još ostaje prazan prostor od 0·70 *m* po prilici.

Relijef je, kako to dokazuje repovački vapnenac, izragjen u samom Konjicu, ali bez sumnje po nekom uzoru, koji je izvana došao. Kao većina skulptura, koje pripadaju Mithrasovu kolu[1]), proizvod je to obične klesarske radionice; nego se sačinitelju te slike, koji se je vrlo često služio svrdlom, ne može poreći tehnička vještina. Nikako ne bijaše lasno relijefe s obje strane isklesati u poprečnoj visini od 0·02 *m* iz dosta tanke ploče; nigdje se ne vidi pogrješka, okrnutih mjesta ili ispravaka. I koliko se ljudske ili životinjske podobe iz blizine nespretne čine, koliko god je loša perspektiva, opet je dojam relijefa neosporan, kada se gledaju iz podaljega, pa još u ponešto mračnoj sobi.

Osim te glavne slike nagjen je u svetištu (kod *C)* još ulomak od ugla jedne ploče od crvenog pješčenjaka, visok 0·163 *m*, širok 0·115 *m* i 0·015 *m* debeo *(slika 7.)*.

Slika 7.

U veoma isplavljenom polju, okvirenu glatkim okvirom, vidi se prikaz u relijefu, ali ga nijesam umio protumačiti načinom, koji bi me zadovoljio. Najprije će biti, da su ostanci nadlaktica i podlaktica uspravljene figure, koja se naslanja na okrajak, pa je podbočila glavu. Da li je bila odjevena,

---

[1]) Cumont u Roschera, stupac 3068.

ne može se raspoznati. Da ulomak potječe od votivne table, o tome se jedva može sumnjati. Je li bila zavještana Kantopatesu ili inače kome bogu, kojemu kult u svezi bijaše s Mithrasovim?[1])

Ara od vapnenca.

Iza slike kulta najznamenitiji je nahogjaj ara od vapnenca *(slika 8.)*. Po kazivanju iskopana je ona iz zemlje na onom mjestu, koje je na nacrtu naznačeno sa *B*; u tvrdo se samo može reći, da je bila u

Slika 8.

istočnom dijelu svetišta blizu relijefa. Na prednjoj strani ima gladak temelj i jednostavno člankovit vijenac. Potonji je na oba gornja ugla obijen, te je na njemu, kako se to može raspoznati po ostanku, koji se ne da pobliže odrediti, na gornjoj strani okvira po jedan, u relijefu izragjen ornamenat na način akroteriona. Kako temelj tako i korniž slabo su izbočeni. Gornja

[1]) Isp. Wolff: „Westdeutsche Zeitschrift" XIII., str. 60. i d.; Cumont u Roschera, stupac 3044. i d.

i desna pobočna površina priprosto su otesane; bolje je obragjena lijeva strana; otražnja strana ostavljena je neobragjena. Otuda bi se možda moglo zaključiti, da oltar u celli nije prosto bio nastavljen, nego da je desnom i otražnjom stranom stajao pred jednim drugim predmetom. Po mjestu gdje je nagjen, biće da je bio smješten u kutu, što ga čini istočni zid celle i zid za potporu desnog podija, dakle postrance od slike. Iz toga bi dalje slijedilo, da je ara kasnije zavještana ovomu svetištu, koje je već neko vrijeme postojalo.

Visina joj je 0·76 *m*, širina pri temelju 0·385, inače 0·36 *m*, debljina 0·29, odnosno 0·26 *m*. Pismena su plitko isklesana i nejednake su visine; najveća mjera u redu 1.: 0·05 *m*, u r. 2.: 0·06 *m*, u r. 3.: 0·05 *m*, a u r. 4.: 0 055 *m*.

U redu 1. ne raspoznaje se tačka izmegju S i I; i ostala interpunkcija nije posve pouzdana. U r. 2. potkrala se je klesaru pogrješka; mjesto E usjekao je F. Za čudo je, gdje ponavlja to pisme F mjesto E na jednom nadgrobnom kamenu iz susjednih Lisičića, koji je objavljen u „Mittheilungen", sv. IV., str. 270., sl. 40. Ja sudim, da oba monumenta potječu iz iste radionice, pa i od iste ruke. Ako je to mnijenje osnovano, onda dobivamo podatak za odregjivanje dobe ari. Nadgrobni kamen pripada, kako to na njemu spomenuti Aurelii dokazuju, najranije vremenu prve skupne vlade; na tako kasno doba upućuje nas i to, što na našem oltaru nema prenomen.

Natpis glasi: *S(oli) i(nvicto) M(ithrae) V[e]tur(ius) Lucius v(otum) s(olvit).*

Gentilno ime Veturius u Dalmaciji vrlo je rijetko, a naročito u dolini Neretve pod Aelijima i Aurelijima[1]) tako se rijetko nahodi, da bi se najlakše moglo misliti, da se Lucije doselio u Konjic. Da je izmegju toga mjesta i Narone bio živ promet na cesti uz Neretvu, to navieštaju i drugi spomenici[1]).

Sitni nahogjaji.

Osim navedenih većih predmeta nagjeni su još ovi manji:

Zdjela za vodu.

Četiri okrajka velike, niske zdjele ravna dna od mekog, sivog vapnenca, 0·072 *m* visoka, na dnu 0·018 *m*, u bokovima 0·026 *m*, a pri okrajku 0·013 *m* debela *(slika 9. i 10.)*, premjer joj je bio 0·37 *m*. Ornamenti su sastavljeni od koncentričnih, šestarom zaparanih kolobara, a ima ih i iznutra i s polja na dnu, pa i pri zjalu. Na dnu čini se da su radiji poredani jedan do

[1]) „Mittheilungen" IV., str. 267. i d.

drugog dijelili dno; pri zjalu činili su vijenac oko zdjelice, a s polja su izmegju koncentričkih kolobara razdijeljeni u više intervala, i to tako, da su se izmijenjivale veće i manje zone. U prvima su izmegju sebe spojeni tangentama. Po obliku i veličini može se raspoznati, da je to bio legen; takve su posude nagjene i u drugim mitrejima, kao n. pr. u Karnuntumu[1]), te su s punim pravom smatrane ko posude za posvećenu vodu[2]).

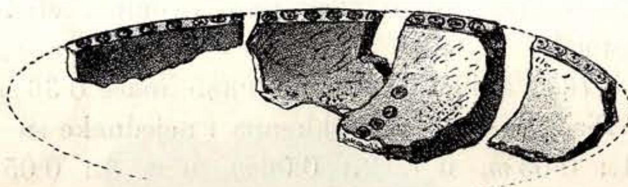

Slika 9. 1/5

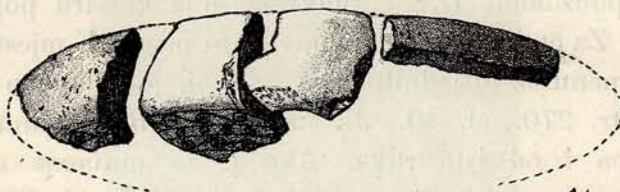

Slika 10. 1/5

I u Konjicu mora da je taj legen bio na jednom postamentu, možda na zasebnom drvenom stoliću, i to mora da je bio u istočnom dijelu svetišta, dakle blizu slike, pošto su rbine već prije moga dolaska zajedno s relijefom i oltarom bile pohranjene.

Dva brusa

od hloritnog škriljevca; jedan *(slika 11.)* 0·037 *m* visok, 0·122 *m* širok i 0·06 *m* debeo, samo je upotrebljavan na dvije površine, koje se jedna druge hvataju,

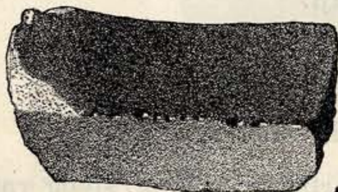

1/3

Slika 11.

1/3

Slika 12.

a drugi *(slika 12.)* 0·036 *m* visok, 0·105 *m* širok i 0·033 *m* debeo, upotrebljavan je mnogo na sve četiri strane.

---

[1]) „Archaelogisch epigraphische Mittheilungen“, XVIII., str. 193.

[2]) Cumont u Roschera, stupac 3062., 3064.

Broncana brnjica s kajiša

žljebasta, uzvrnutih krajeva; premjer ima 0·033 *m.* Jako oksidirana *(slika 13.)*

Potkova.

Ulomak od lijeve strane 0·036 *m* široke i iznutra 3 *mm* debele, istrošene potkove, koja je, kako se može poznati po djelomice održanoj, dugoljasto pravokutnoj rupi od klinca, dugoglavim klincima bila prikovana. Na dônjoj su strani duž uzvrnutog spoljašnjeg ruba duguljaste udubine ukovane, da se spriječi spuzanje *(slika 14.).* Prevrnutog okrajka nije bilo.

Slika 13.

Potkova se je valjda izgubila, dok se je gradilo svetište, pa je neopažena dospjela u pod.

Druge potkove iz rimskih gragjevina, koje su nagjene u Bosni, zabilježili su H. Kellner: „Wissenschaftl. Mittheil." I., str. 260., sl. 15. (Laktaši kod Banjaluke) i V. Radimský na istom mjestu IV., str. 204., sl. 4. i str. 229., sl. 49. (Domavia). Uopće isporedi H. Schaaffhausen: „Jesu li Rimljani imali potkove za svoje konje i mulce?" u Bonskim godišnjacima LXXXIV., str. 28. i d.

Slika 14.

Od stakla

nagjeno je 19 ulomka, sudeći po njihovim ornamentima i po debljini bokova, od pet posuda. Iris je u svih posve neznatna. Prozornog se stakla nije našlo.

1. Dvije rbine od okrajaka i ulomak, koji po svoj prilici takogjer amo pripada, od vrču slične, bistre posude s izbrušenim okrajkom i s dvima nabrušenim trakama *(slika 15.).* Debljina je bokova pri zjalu 1·5 *mm*, inače je nešto manja.

Premjer bijaše 0·085 *m.*

2. Šest fragmenata, megju njima okrajci jedne zdjelice brušenog okrajka i nabrušene trake *(slika 16.).* Debljina bokova 1·5 *mm*, premjer 0·142 *m.* Zelenkasto staklo.

3. Sedam ulomka od trbušine oveće posude, kojoj se oblik ne može odrediti. Debljina bokova 3 *mm.* Zelenkasto staklo.

Slika 15.

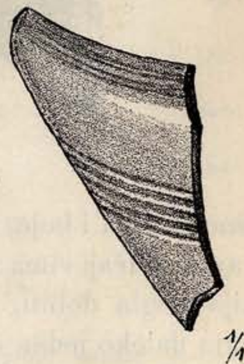

Slika 16.

4. Dva ulomka od omanje posudice, kojoj se oblik ne može odrediti. Debljina bokova 0·8 *mm*. Bistro staklo.

5. Ulomak vrlo fine male posudice nepoznata oblika. Debljina bokova 0·4 *mm*. Bistro staklo.

Od ilovastog sugja

nagjena je po cijeloj zgradi množina komada od okrajaka, trbušine i dna, po kojima se raspoznaje, da se je u hramu upotrebljavalo sugje različite veli-

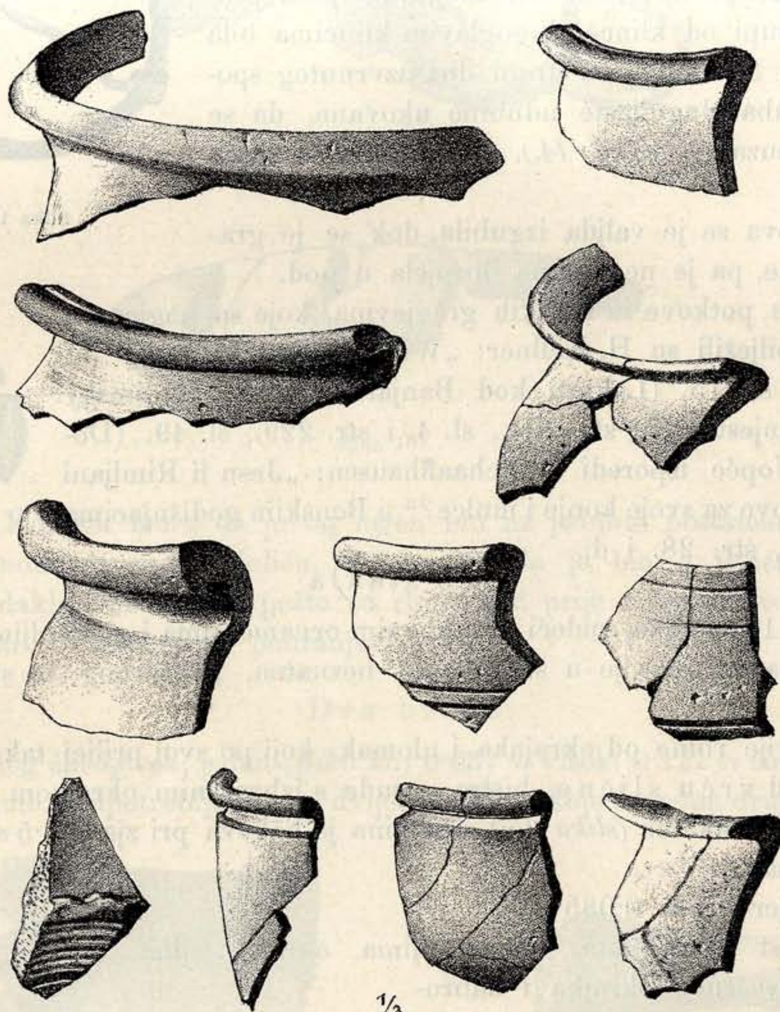

⅓
Slika 17.

čine, oblika i boje, a gragjenog od raznih vrsta ilovače. Samo u posve izolovanim slučajevima mogle su se pojedine rbine sastaviti; čitava se posuda više nije mogla dobiti. Fragmenti, koji pripadaju jedan drugomu, ležali su više puta daleko jedan od drugog, a na mnogima se jasno razabiru tragovi, kako su isplavljeni i ostrugani pijeskom i šljunkom. Izbor sastavljen je u *slici 17.*

Kosti.

Kosti nagjeno je po cijelom hramu; više ih bijaše u zapadnom dijelu celle duž sjevernog zida; da je za njih bila kakva jama ili kakva posuda, nije se moglo utvrditi. Osim pojedinih fragmenata, koji se ne mogu odrediti, nagjeno je:

a) kutnjak i rebro od govečeta,

b) tarsalna kost od ovce,

c) rebro od janjeta,

d) sjekač od vepra,

e) mnoštvo ptičijih kosti.

Ti ostanci neosporno potječu od žrtava, kao što su nagjene i u drugim svetištima, tako u III. mitreju u Heddernheimu[1]).

Od sitnih nahogjaja spomenućemo na zadnjem mjestu kao najglavnije

novce.

Nagjeno ih je rasutih po cijelom svetištu i izvan istočnog zida na mjestu, označenu sa *F*. Na to su mjesto valjda iz celle splavljeni kroz rupu u zidu. Nagjeni su ovi komadi:

Broj	Metal	Stanje		Vladar	Cohen (I. izdanje)
		lice	zaličje		
1	Bronc	Raspoznaju se konture glave.	Istrošeno i izlizano.	TRAIANUS.	—
2	Bronc	Glava dobra.	Isto tako.	HADRIANUS.	—
3—5	Bronc	Istrošeno i izlizano.	Isto tako.	Po veličini i obliku pripadaju vremenu Antonija.	—
6	Srebro	Dobro.	Dobro.	JULIA MAMAEA.	11
7	Bilon	Vrlo dobro.	Vrlo dobro.	GORDIANUS III.	49
8	Bilon	Dobro.	Srednje dobro.	GALLIENUS.	152
9	Bilon	Dobro.	Loše.	GALLIENUS.	541
10	Bilon	Vrlo dobro.	Vrlo dobro.	SALONINA.	94
11	Bilon	Vrlo dobro.	Vrlo dobro.	CLAUDIUS II.	Ispor. 100
12	Bilon	Nešto izlizano.	Nešto izlizano.	CLAUDIUS II.	109

[1]) Wolff: „Westdeutsche Zeitschrift", XIII., str. 57.: „osim preživača bilo je i ptica". Cumont u Roschera, stupac 3062. Schierenberg: „Bonner Jahrbücher" LXXXIV., str. 252.

13	Bilon	Vrlo dobro.	Vrlo dobro.	CLAUDIUS II.	223
14	Bilon	Vrlo dobro	Dobro.	AURELIANUS.	80
15	Bilon	Vrlo dobro.	Vrlo dobro.	AURELIANUS.	107
16	Bilon	Vrlo dobro.	Vrlo dobro.	AURELIANUS.	112
17	Bilon	Vrlo dobro.	Vrlo dobro.	TACITUS.	49
18	Bilon	Vrlo dobro.	Vrlo dobro.	FLORIANUS.	21
19	Bilon	Izvrsno.	Izvrsno.	PROBUS.	412
20	Bilon	Izvrsno.	Izvrsno.	PROBUS.	431
21	Bilon	Izvrsno.	Izvrsno.	PROBUS.	512
22	Bilon	Izvrsno.	Izvrsno.	NUMERIANUS.	27
23	Bilon	Dobro.	Izvrsno.	DIOCLETIANUS.	240
24	Bronc	Izvrsno.	Izvrsno.	DIOCLETIANUS.	320
25	Bronc	Izvrsno.	Izvrsno.	MAXIMIANUS.	230
26	Bilon	Vrlo dobro.	Vrlo dobro.	MAXIMIANUS.	299
27	Bilon	Dobro.	Izlizano.	GALERIUS.	Valjda 59
28	Bronc	Vrlo dobro.	Izlizano.	GALERIUS.	64
29—30	Bronc	Posve izlizano.	Posve izlizano.	Možda GALERIUS.	—
31	Bronc	Dobro.	Vrlo dobro.	LICINIUS PATER.	81
32	Bronc	Ponešto izlizano, inače vrlo dobro.	Na okrajku izlomljeno, inače srednje.	LICINIUS PATER.	83
33	Bronc	Srednje.	Dobro.	LICINIUS PATER.	107
34	Bronc	Dobro.	Dobro.	CONSTANTINUS I.	318
35	Bronc	Izvrsno.	Izvrsno.	CONSTANTINUS I.	433
36	Bronc	Vrlo dobro.	Dobro.	CONSTANTINUS II.	130
37	Bronc	Loše.	Loše.	CONSTANTINUS II.	151
38	Bronc	Loše.	Loše.	CONSTANTINUS II.	161
39	Bronc	Na okrajku izlomljeno, inače vrlo dobro.	Na okrajku oštećeno, inače vrlo dobro.	CONSTANS I.	114
40	Bronc	Izlizano.	Izlizano.	CONSTANS I.	114

41	Bronc	Dobro.	Na jednom mjestu izlizano, inače vrlo dobro.	CONSTANS I.	123
42	Bronc	Okrajak djelomice izlomljen, inače srednje.	Izlizano.	CONSTANS I.	123
43	Bronc	Okrajak odlomljen, inače vrlo dobro.	Okrajak odlomljen, inače izvrsno.	CONSTANS I.	134
44	Bronc	Dobro.	Dobro.	CONSTANS I.	150
45	Bronc	Izlizano.	Izlizano.	CONSTANS I. (ili CONSTANTIUS II.).	167 ili 279
46	Bronc	Na jednom mjestu izlizano, inače vrlo dobro.	Na jednom mjestu izlizano, inače vrlo dobro.	CONSTANTIUS II.	223
47	Bronc	Na jednom mjestu izlizano, inače dobro.	Na jednom mjestu izlizano, inače vrlo dobro.	CONSTANTIUS II.	223
48	Bronc	Izlizano.	Vrlo izlizano.	CONSTANTIUS II.	223
49	Bronc	Izlizano.	Vrlo dobro.	CONSTANTIUS II.	231
50	Bronc	Izlizano.	Srednje.	CONSTANTIUS II.	234
51	Bronc	Izlizano.	Dobro.	CONSTANTIUS II.	242
52	Bronc	Vrlo dobro.	Na jednom mjestu izlizano, inače vrlo dobro.	CONSTANTIUS II.	272
53	Bronc	Srednje.	Izlizano.	CONSTANTIUS II.	272
54	Bronc	Izlizano.	Izlizano.	CONSTANTIUS II.	272 (?)
55	Bronc	Izlizano	Izlizano.	JULIANUS.	62
56	Bronc	Okrajak djelomice odlomljen, inače vrlo dobro.	Okrajak izlizan, sredina vrlo dobra.	JULIANUS.	132
57	Bronc	Vrlo dobro.	Na jednom mjestu izlizano, inače vrlo dobro.	VALENTINIANUS I.	50
58	Bronc	Dobro.	Dobro.	VALENTINIANUS I.	50
59	Bronc	Dobro.	Dobro.	VALENTINIANUS I.	50
60	Bronc	Nešto izlizano.	Na jednom mjestu izlizano, inače vrlo dobro.	VALENTINIANUS I. (?)	50
61	Bronc	Izlizano.	Izlizano.	VALENTINIANUS I. (?)	50
62	Bronc	Izlizano.	Izlizano na jednom mjestu, inače vrlo dobro.	VALENTINIANUS I.	50
63	Bronc	Posve izlizano.	Okrajak izlizan, sredina dobra.	VALENTINIANUS I.	50
64	Bronc	Izlizano.	Izlizano.	VALENTINIANUS I.	55
65	Bronc	Izlizano.	Posve izlizano.	VALENTINIANUS I.	—
66	Bronc	Izlizano, okrajak odlomljen.	Dobro.	VALENTINIANUS I. ili VALENS.	55 ili 57

67	Bronc	Izlizano.	Izlizano.	VALENS.	64
68	Bronc	Vrlo dobro.	Izlizano.	GRATIANUS.	55
69	Bronc	Dobro.	Izlizano.	GRATIANUS.	55
70	Bronc	Nešto izlizano.	Nešto izlizano.	GRATIANUS.	55
71	Bronc	Izlizano.	Mjestimice izlizano.	VALENTINIANUS II.	44
72	Bronc	Dobro.	Izlizano.	VALENTINIANUS II.	43
73	Bronc	Izlizano.	Izlizano.	VALENTINIANUS II.	43 ili 44
74	Bronc	Izlizano.	Vrlo izlizano.	VALENTINIANUS II.	43 ili 44
75	Bronc	Vrlo izlizano	Izlizano.	VALENTINIANUS II.	43 ili 44
76	Bronc	Izlizano.	Izlizano.	VALENTINIANUS II.	43 ili 44
77	Bronc	Otrcano.	Izlizano.	VALENTINIANUS II. (?)	43 ili 44
78	Bronc	Dobro.	Vrlo izlizano.	THEODOSIUS I.	51
79	Bronc	Izlizano.	Vrlo dobro.	ARCADIUS.	GLORIA ROMANORVM.
80—90	Bronc	Posve izlizano.	Posve izlizano.	Pripadaju 4. vijeku.	—

Uz ovih 90 rimskih novaca ima još jedan dubrovački bakreni novac, koji mi je pri mome dolasku uručen s primjedbom, da potječe iz mithraeuma. Ako je to kazivanje istinito, onda se to može odnositi samo na gornje, onoga vremena razrovane slojeve zemlje.

Novci bez sumnje potječu iz hramove blagajne [1]), koja se je izgubila zajedno s jednim dijelom svoga sadržaja; po ukupnim prilikama može se u tvrdo reći, da u naše ruke nije dospio sav novac, koji je nekoć pohranjen bio u svetištu. Što su se iz svetišta splavljeni novci našli na okupu, to valja samo tome slučaju pripisati, što se je voda ovdje zbog nagomilane zemlje i pruda za neko vrijeme zaustavila, pa tu staložila one predmete, što ih je sa sobom ponijela. Mnogo je drugo štošta poneseno niz dô.

Nabrojeni novci dosižu od Trajana do Arkadija. Mithraeum je dakle za ovog posljednjeg vladara, t. j. pri svršetku 4. vijeka po Hr. za stalno još postojao. Arkadija je 16. januara 383. njegov otac Teodosije imenovao Augustom [2]). To vrijeme podudara se s drugim naznakama vremena, koje su se održale o privatnom kultu Mithrasa u rimskom carstvu [3]).

[1]) Isp. G. Wolff: „Westdeutsche Zeitschrift", XIII., str. 66., primj. 65.

[2]) Goyau: „Chronologie de l'Empire Romain", str. 577.; H. Schiller: „Geschichte der römischen Kaiserzeit", II., str. 406.

[3]) Cumont u Roschera, stupac 3037. i 3068.

Pošljednji[1]), u Rimu utemeljeni spomenik toga boga potječe iz godine 387., te ondje još 392. slavi Nicomachus Flavianus javno Mithrine misterije[2]). U pokrajinskim svetištima biće da se je taj kult još nešto duže održao.

Da li je konjičko svetište već pod Trajanom, dakle na početku drugog vijeka podignuto, ne može se odrediti po novcu br. 1., pošto je novac toga cara još iza njegove smrti bio u prometu. Mithrin je kult megjutim po Cumontu[3]) „već pod Trajanom na zapadu bio prilično proširen". Pošto glava Hadrianova na novcu br. 2. vrlo slabo traga pokazuje upotrebljavanju, to će se s velikom sigurnošću moći tvrditi, da je svetište već postojalo pod Antoninom Pijem i oba mu našljednika. S tim vremenom otpočinje i čislo ostalih u Dalmaciji nagjenih Mithrasovih spomenika[4]).

Ostali u mitreju nagjeni inventarni komadi ne mogu služiti za odregjivanje vremena; samo za aru (str. 645.) smo pronašli, da ona najranije pripada vladi divi fratres.

Ukraj ovih komada, koji stoje na početku i na kraju našeg čisla novaca, zaslužuju i ostali našu potpunu pažnju, pošto nam otvaraju pogled u budget Mithrasove općine konjičke.

Mnogi su se divno održali, ne vidi se ni na slikama ni na natpisima traga istrošenju; pa i dobro održana srebrna prevlaka Antonina dokazuje, da su ti novci samo posve kratko vrijeme bili u prometu. Oštete ostalih komada ne potječu od cirkulacije, već su se dogodile u samom svetištu prigodom katastrofa, koje su ga snašle. To je ostruganje pijeskom i kamenom, što ga je voda naplavila.

Već prema položaju novca izlizane su ili obje strane ili samo ona, koja je bila gore obrnuta ili nezaštićeni dio od aversa i reversa. Oni komadi, koji su ležali u zapadnom dijelu mitreja u zaklonu sjevernog i zapadnog zida, veoma su dobro konservirani. Otuda se svakako može zaključiti, da su u brzo iza svoje emisije dospjeli u blagajnu hrama; nadalje će se otuda, kao i po tome, što su počevši od Galliena carevi i u samoj našoj nepotpunoj zbirci u punom broju zastupani, moći izvoditi, da je to svetište imalo pravilne dohotke, koji su valjda potjecali od priloga općinara, koje su ovi davali u sitnom novcu.

Po tome, što su novci tako dobro održani, pa po tome, što su nagjeni komadi iz drugog i iz početka trećeg vijeka u zgradi, koja je tek propala krajem četvrtog vijeka, može se nagagjati, da je taj hram imao ili

---

[1]) C. I. L. VI 1778.

[2]) Cumont na spom. mj.

[3]) Na spom. mj. stupac 3032.

[4]) „Glasnik" 1895., str. 455.

mnogo novca, ili malo izdataka. Ovo je pošljednje s pogledom na gragjevno stanje zgrade i na nagjene inventarne komade vjerojatnije.

Na kome je mjestu bila smještena blagajna, ne može se odrediti, pošto su, kako je već rečeno, novci nagjeni rasuti na malim mjestima u većoj množini.

*

Konjička Mithrasova općina nije prva, koja nam je poznata iz doline Neretve. U Lisičićima, sjeverozapadno od Konjica, nagjen je relijef, opisan u „Wissenschaftliche Mittheilungen“ IV., str. 252.[1]), po kome se pouzdano može zaključiti, da je ondje postojala bogoštovna općina[2]). Kojim je putem iranski bog dospio u oba ta mjesta, to s pogledom na položaj obiju rimskih naseobina uz Neretvu nije teško odrediti. Nedaleko od ušća te rijeke bio je orijentalcima jako naseljeni lûčki grad Narona, koji je stara cesta spajala s mjestima uz gornju Neretvu[3]), a može se to protumačiti i iz samoga kulta Mithrasovog[4]).

Ostale u provinciji Dalmaciji dokazane mitreje i Mithrasove spomenike prikupio sam ja u „Wissenschaftliche Mittheilungen“ IV., str. 252. i d. 292. i u „Glasniku“ 1895., str. 453. i d.

U samom Konjicu već su prije nagjeni rimski ostanci. Nasred varoši naišli su na mjestu, koje se zove „Crkvina“, na ostanke zidina, a na istom mjestu nagjena je mramorna glava jedne otmene gospogje, koja pripada kraju trećeg ili početku četvrtog vijeka[5]).

*

Hoću da ovdje dodam dva spomenika, koji su od dulje vremena poznati, ali im znamenitost nije našla pravu cijenu. Ne potječu doduše iz doline Neretve, već iz sjeverozapadnog kuta Bosne, iz Golubića kod Bišća, ali pripadaju, po mome mišljenju, razredu onih spomenika, o kojima je ovdje govor. To su *(slika 18. i 19.)* dvije kocke od bijelog vapnenca srednje tvrdoće, bez svakog okvira i ukrasa. One strane, na kojima su natpisi, uglagjene su, ostale pak strane nijesu čiste, već su širokim dlijetom izdjelane. Visina je u *slici 18.* 0·28 *m*, u *slici 19.* 0·31 *m*, širina kod *18.* 0·32, kod *19.* 0·30 *m*, debljina kod *18.* 0·30, kod *19.* 0·316 *m*. Natpis je na *18.* potpun, na *19.* isplavljena je desna strana, gornji je desni

---

1) Cumont: „Textes et monuments“, str. 502., *234.

2) Wolff: „Westdeutsche Zeitschrift“ XIII., str 40.

3) Ballif-Patsch: „Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina“ I, str. 32. i d., 56., 64. i d.

4) C. I. L. III 1788. isp. str. 1029. = Cumont na spom. mj. str. 140., br. 317., 8482 (isp. R. pl. Schneider: „Archaelogisch-epigraphische Mittheilungen“ IX., str. 77.) nije sigurno; nasuprot bih ja natpis C. I. L. III 1783. uzeo za Mithrasov, u kojem 1. i 2. red: D · S · I · O · M · | AETERNO · SACR|VM ja ne bih s Mommsenom C. I. L. III, sadržaj str. 1163. čitao: *D(eo) s(ancto) I(ovi) o(ptimo) m(aximo) aeterno sacrum*, nego: *D(eo) S(oli) I(ovi) o(ptimo) m(aximo) aeterno sacrum.* Istu je popunu predložio Cumont za C. I. L. III 3158 b = „Textes et monuments“, str. 140., br. 319. (isp. Roscher, stupac 3039.).

5) „Wissenschaftliche Mittheilungen“ IV., str. 272., sl. 42., 43.

ugao ovdje posve sastrugan. Ta dva spomenika objelodanio je po jednom prijepisu tadašnjeg c. i kr. kapetana u 12. pješačkoj pukovniji, gospodina Viktora baruna Handela W. Tomaschek u sjedničkim izvještajima Bečke akademije XCIX. (1882.), str. 469., a onda u „Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen“ 1884., str. 176., br. 289., i u C. I. L. III S. 10042; oba po kopijama gospodina nadgeometra I. Grauena po W. Radimskome u „Glasniku“ 1893., str. 57., sl. 38. i 39. i „Wissenschaftliche Mittheilungen“ III., str. 55., sl. 35. i 36., a otuda u C. I. L. III S. br. 13276 a. b. Pri prvom kao i pri drugom čitanju potkrale su se male pogrješke. Te su kocke sada u zemaljskom muzeju. Oba se kamena podudaraju u materijalu, u formi i izradi, u karakteru pismena i u sadržaju drugog retka posvema, a u dimenzijama prilično. Izradila ih je dakle u isto vrijeme ista ruka, i imali su isto odregjenje. Pošto su oba uzidana u kući Muhameda Haraslića u Golubiću[1]), to se može uzeti, da su i na istom mjestu nagjeni, da su dakle negda i na istom mjestu smješteni bili. Prema tomu ih dakle valja zajedno i tumačiti.

Slika 18.

Slika 19.

Onaj u *slici 18.* prikazani je, kako dativ Leoni pokazuje, votivni natpis; to valja dakle pretpostaviti i za onaj kamen u *slici 19.* Oslanjajući se na natpise C. I. L. III S. 10462, nagjene u Mithraeumu Aquincuma, popunjujem ja taj drugi natpis ovako: *Fonti perenni M. Ant. Victorinus dec. col. Aq. aed.: Fon(ti).* Dobivamo dakle ovdje dva zavještaja: *Leoni* i *Fonti.*

Kako Cumont uči[2]), pripada kult vrela Mithrasovim misterijama, te je u ovim misterijama po tome ispitivaču[3]) lav simbol vatre. U Golubiću bijaše

[1]) Otuda se tumače tragovi lijepu, što je prionuo za kamen. W. Radimský: „Wissenschaftliche Mittheilungen“ III., str. 55. Haraslić je zakoniti našljednik po barunu Handelu u Tomascheka na spom. mj. vlasnikom kamena označenog Hasana Aganovića.

[2]) „Westdeutsche Zeitschrift“ XIII., str. 80., primj. 118., str. 95. i „Textes et monuments“, str. 174.

[3]) „Westdeutsche Zeitschrift“ XIII., str. 81. i u Roschera stupac 3038. i 3041.

jedno svetište. To dokazuje ondje nagjeni relijef, koji prikazuje „stvaranje“, te je sada u zagrebačkom muzeju[1]).

Handel[2]) i Radimský[3]) misle, da su našli i svetište na maloj humci, što se zove Crkvina.

Podaci što ih navode, i nagjeni spomenuti relijef na istoj visini kanda opravdavaju njihovo mnijenje. Nije dakle smiono nagagjanje, da su naši votivni kameni nekoć bili u tome mitreju.

Kaku su oni svrhu ondje imali, to se možda može razabrati iz njihova oblika i izrade. Kako su bez ikakog ukrasa a masivni, biće prije, da su to bile baze za zavještajne predmete, nego zavještajni predmeti sami. Da su tako bili postavljeni na niže, i manje izloženi posmatranju, to slijedi i otuda, što je tako slaba pomnja obraćena na izradu pobočnih površina.

U mitrejima bijaše krater simbol izvora[4]). Može se dakle misliti, da je na kamenu s namjenom *Fon(ti)* bila takva posuda i prema tome na drugom temelju nastavljen sjedeći lav, pa su bili spojeni u jednu grupu. Da li je možda prema lavu na drugoj strani kratera, kao na porajnskim Mitrasovim relijefima[5]), bila zmija, o tome će nas možda poučiti dalje istraživanje na Crkvini, koga će se ondje zgodnom prilikom valjati prihvatiti. Za sada je to mučno, pošto sada kako u unutrašnjosti zgrade, tako i na zemljištu zapadno do nje ima grobova.

Grupe pismena u 2. retku obaju spomenika imaju valjda da kazuju ime zavještača; ja ih ne mogoh odgonenuti.

Kako se vidi iz toga razlaganja, nije osnovano mnijenje Radimskoga[6]): „da ono kamenje s natpisima jedva da će biti rimsko“. Na to su ga mnijenje valjda zavele neobične ligature u drugom retku.

[1]) Tomaschek na spom. mj. str. 467. i d. S. Ljubić: „Vjestnik“ V., str. 122.; C. I. L. III S. 10034. Radimský na spom. mj. str. 54.; Cumont: „Textes et monuments“, str 327., br. 222., isp. str. 145., br. 355. i sl. 491., br. 222.; Patsch: „Wissenschaftliche Mittheilungen“ IV, str. 253. i V., str. 354., sl. 11.

[2]) Tomaschek na spom. mj. str. 468. „Sretni obretnik tog Mithrasovog kamena misli da je našao i tragove podu jednog sacelluma na visini u obliku pravokutnika, dugog od prilike 10 *m*, širokog 6 *m*; ostanci od pet zabata, debelih 20 *cm*, širokih 85 *cm*, dugih 175 *m* leže rasuti po grobištu.“

[3]) „Wissenschaftliche Mittheilungen“ III., str. 54. „Prije svega spominjemo Crkvinu, malu humku tik do mjesta, na kojoj su temeljni zidovi pravokutne zgrade po prilici 6 *m* sjeverojužne širine i 13 *m* istočnozapadne dužine, s uskom predgradnjom. Po lokalnom pričanju bijaše to kršćanska crkva, ali mora da je prije ovdje bio rimski Mithraeum.“

[4]) Isp. Cumont: „Westdeutsche Zeitschrift“ XIII., str. 80. i d. i u Roschera stupac 3041.

[5]) *Cumont na spom. mj. str. 78.*

[6]) „Wissenschaftliche Mittheilungen“ III., str. 55.

Tabla I.

Tabla II.

Tabla III.

Неколико грчких шљемова, нађених у Босни и Херцеговини.

Приопћио

Фрањо Фиала, музејски кустос.

(Са 3 табле и 11 слика у тексту.)

Груде у котару љубушком.

Мјесто Груде лежи 37 километара сјеверо-западно од Љубушког уз цесту, што води у Имотски у Далмацији.

У љету 1896. нашао је мјештанин Стојан Зорић при крчењу неког шикаром зараслог пашњака близу своје куће бронцани шљем, који је посредовањем котарског управитеља љубушког, господина владиног тајника дра Ђ. пл. Сладовића доспио у збирку земаљског музеја.

Испитивањем на саму мјесту дошао сам до овог резултата. Находиште је тик до земаљске цесте око $^1/_3$ километра од воденица грудачких, насред неке новокрчевине, засађене купусом. Зорић ми рече, да је речени шљем скинуо с посве размрскане лубање једнога костура, који је лежао за $^1/_2$ метра у земљи; разне бронцане ситнице да су се изгубиле, а кости да су разбацане.

Прекопавати покушаја ради није се могло, јер су насади већ били почели расти, па се је то морало одгодити на касније вријеме.

Речени сељак каза ми надаље, да је посве близу своје куће, као и на својој њиви преко пута, гдје сади духан, неколико пута нашао костурне гробове с бронцаним и жељезним рукотворима; уручио ми је и више различитих објеката од бронца и жељеза; исто тако даровао је директор духанског откупног уреда у Љубушком, господин Рихард Свобода, више бронцева с истог находишта.

Спољашних обиљежја од тих гробова нијесам никаких могао да примјетим; и сељаци нијесу ништа знали за какве громиле ни камење на оним мјестима, гдје бијаху гробови. Нема сумње, да је то гробиште с равним гробовима. Ово што је нађено, посве је доста, да себи створимо слику о карактеру некрополе, и о времену, коме припада. Фибуле нађене су ове: Једна бронцана квргаста фибула, *слика 1.,* $^1/_1$ нар.

вел., двије бронцане варијанте цертошке фибуле, *слика 2.* и *3.*, $^1/_1$ нар. вел.; једна, *слика 2.*, којој се на ножици види репаратура, пет фрагмената таких фибула, и једна само једнострано љевена бронцана једнопетљаста облучаста фибула[1]).

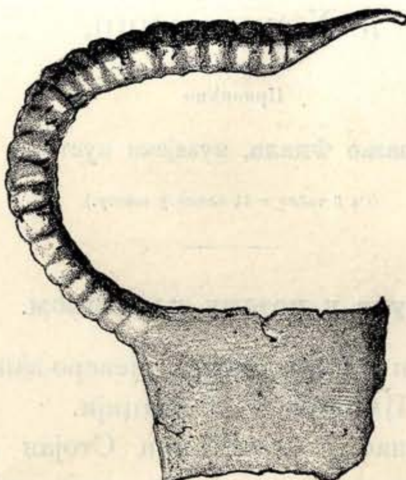

Слика 1.

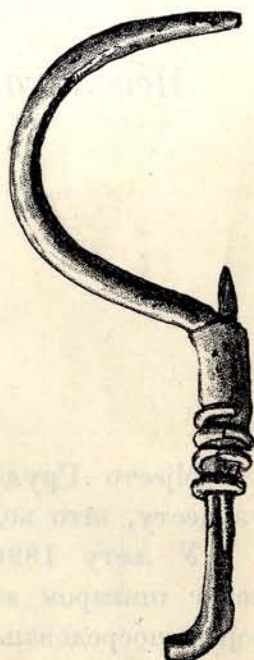

Слика 2.

Слика 4. Слика 5.

Слика 3.

Слика 6.

Слика 7.

Међу оне четири бронцане, љевене укоснице, били су заступани типови, *слике 4.* и *5.*, $^2/_3$ нар. вел.; понешто промијењен тип презен-

[1]) „Wissenschaftl. Mittheil. aus Bosnien und der Hercegovina", I. св., стр. 88., сл. 88. Беч 1893.

тирају у *слици 6.*, $^1/_1$ нар. вел., приказана три фрагмента укосница од љевеног бронца. Нарочито јабучица на крају разликује се гравираним коцкастим очима. Од привјесака из плетеница од бронцаног тенећета, какви су нађени у некрополама код Прозора у Хрватској и код Санског Моста у Босни, нађена су два цијела

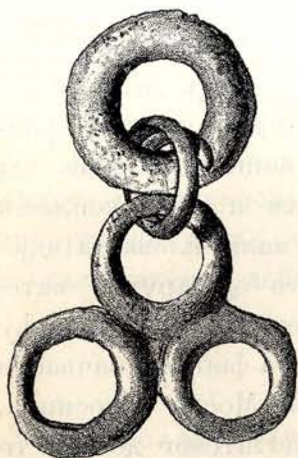

Слика 8.

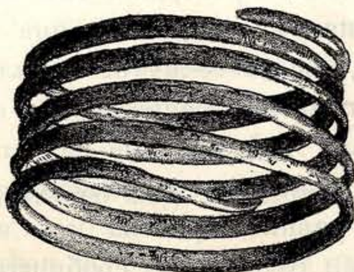

Слика 9.

Слика 10.

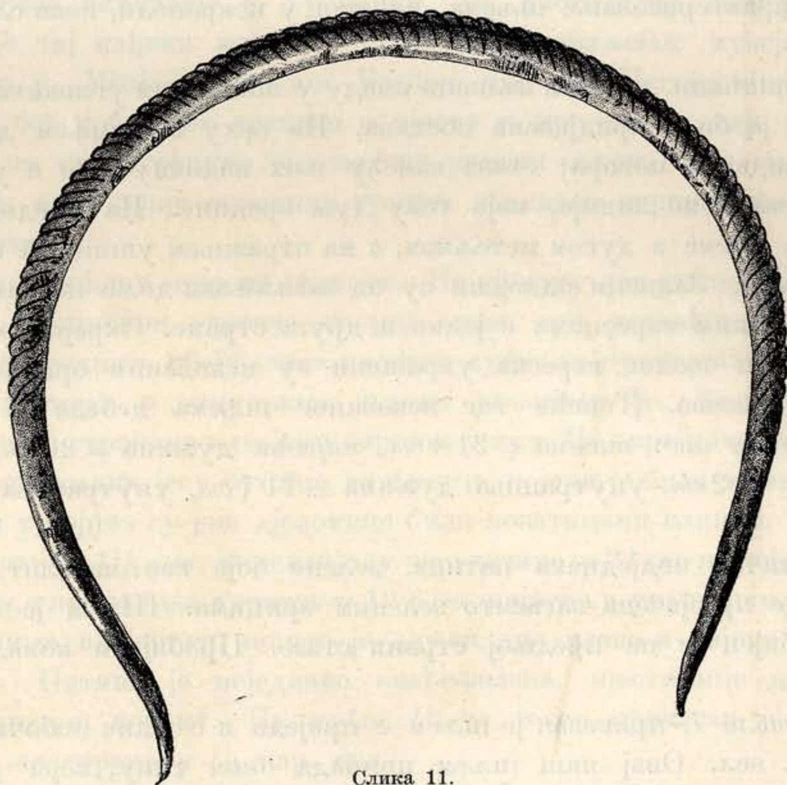

Слика 11.

комада[1]) и шест комада у фрагментима. Од пет нађених бронцаних дугмета имају сви облик тутула, *слика 7.*, $^1/_1$ нар. вел.

[1]) Види „Гласник зем. музеја", год. 1897., св. 2., стр. 304., сл. 28.

Од гривни и наруквица од бронцане шпиралне жице нађене су четири потпуне, *слике 9.* и *10.*, $^1/_1$ нар. вел. и шест фрагментираних комада.

Од привјесака ископали су сељаци један комад бачввастог облика (гласиначки тип) и комбиновани комад *слика 8.*, $^1/_1$ нар. вел. Један торквис од љевеног бронца, *слика 11.*, $^1/_1$ нар. вел. и два округла бронцана зрна, попуњују число бронцаних типова из наше некрополе. Од жељезних справа нађена су четири копљана шиљка и један копљани тулац. Једна гмиза од бјелкасто-жутог стакла и мала иловаста здјелица (простом руком грађена) репрезентују објекте од другог материјала. Када прегледамо нађене типе из наше некрополе, онда међу њима находимо форме гласиначких громила (квргаста фибула, бачвасти привјесак) и оне из равних гробова из Санског Моста (укосница, привјесци за плетенице); то је дакле гробиште халштатског доба, и то из најмлађе епохе, која је карактеризована цертошком фибулом.

За карактеризовање шљема, нађеног у некрополи, нека служи овај опис.

„Учвршћени, широки залисци имаду у шиљастим угловима рупицу, кроз коју је била придјевена постава. На врху има шљем два успоредна, бридаста повора; стаза између њих издигнута је и украшена са три усаваћене линије, које теку дуж средине. На предњем крају стазе има дугме с дугом петељком, а на отражњем ушица за причвршћење кристе. Залисци одвојени су од затиљњака доље ширим, горе у кут зашиљеним изресцима с једне и друге стране. Окрајци залистака, затиљњака и чеоног изреска украшени су искованим орнаментом од зрнастих низова. Тенеће тог искованог шљема дебело је $1^1/_2$ *mm.* Димензије су ове: висина = 21·4 *cm*, највећа дужина = 26 *cm*, највећа ширина = 17·2 *cm*, унутрашња дужина = 21·7 *cm*, унутрашња ширина = 16 *cm*.

Прилично подједнака патина, зелене боје као махалит, само је мјестимице пресјечена загасито зеленим зрнцима. Шљем је оштећен, т. ј. пробијен је на предњој страни стазе. Пробијени комад није се нашао."

На *табли I.* приказан је шљем с прједа и с једне побочне стране у $^2/_5$ нар. вел. Овај наш шљем припада оном типу, којег је Фуртвенглер (Furtwängler) описао у својем дјелу: „Бронци и други ситнији нахођаји из Олимпије" („Die Bronzen und die übrigen Kleinfunde von Olympia") на стр. 171. и 172. (Шљем од Пританцион-а) и приказао у атласу на таб. LXII., сл. 1030. Овому грчко-коринтском типу може се од прилике одредити вријеме; како ми је на име приопћио господин

професор др. Фуртвенглер, припада овај облик 6. до 5. стољећу пр. Хр. и никако не иде у доба, млађе од 5. стољећа пр. Хр.

Од истог типа налазе се три ексемплара у музеју археолошког друштва у Атени[1]) (нађени у Грчкој), један у ердељском музеју у Колошвару, један у загребачком музеју[2]), нађен у Лабини у Далмацији, а један у биоградском музеју (нађен у Трстенику на Морави).

Још да коначно одговоримо на питање, како је то грчки шљем доспио у некрополу из халштатског доба, а то је врло лако. То је импортиран комад, какви су већ неколико пута нађени у некрополама из халштатског доба на Гласинцу и у Санском Мосту.

Путичево код Травника.

У прољећу 1884. нађен је код циглане, гдје су пекли циглу за градњу травничке гимназије, бронцан шљем, који је доспио у збирке надбискупске гимназије у Травнику. О. Александар Хофер (Hoffer) огласио је тај нађени комад у „Гласнику земаљског музеја“ 1895., стр. 52. и у „Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“ V. св., стр. 250. без поближих назнака о мјесту и приликама, гдје и у којим је нађен, те га погрјешно описао као римски шљем. Али он припада категорији мало прије описаних грчких шљемова коринтичког облика. Опис је овај:

„Причвршћени широки залисци. На тјемену два успоредна повора с нешто извишеном стазом; насред стазе три усаваћене паралелне линије. На предњем крају стазе масивно дугме за причвршћење кристе; петељка дугмета и изнутрица шљема угњетена је. Залисци су од затиљњака по странама одвојени изрезом у кут. На окрајцима чела, залистака и затиљњака јесу рупице за клинце, којима је била причвршћена постава, и у којима су још дјеломице били позатицани клинци. Дебљина тенећета износи $1^1/_2$ *mm;* димензије су ове: висина = 21 *cm,* највећа дужина = 23·17 *cm,* унутрашња дужина = 19·6 *cm;* највећа и унутрашња ширина није се могла измјерити, пошто је лијеви дио главе и лијеви залистак одломљен. Патина је неједнако смеђе-зелена, мјестимице превучена загасито-модром кором“. На *табли II.* уз текст приказан је шљем с приједа и са стране у $^2/_5$ нар. вел.

---

[1]) Фуртвенглер (Furtwängler): „Die Bronzen und die übrigen kleineren Funde von Olympia“. Берлин 1890., стр. 172.

[2]) Љубић: „Попис аркеологичкога одјела нар. зем. музеја у Загребу“. Загреб 1889., стр. 93., таб. XIII., сл. 83.

Долина до̄ња код бос. Градишке.

У новембру 1896. нашао је сељак Илија Кнежевић орући своју њиву изнад старог мјештанског гробља бронцан шљем, који је котар. предстојник у бос. Градишки, госп. J. Барон послао земаљском музеју.

Мјесто Долина до̄ња лежи од прилике 8 *km* источно од босанске Градишке на Сави. Находиште је брежуљак уз Саву, назван Градина, који је према обали утврђен прастарим пилотама. Прича се штошта о томе мјесту, које народ назива и Марија-Терезиним градом. Нешто прекопавања покушаја ради изнијело је јасних трагова насеобине из прехисторичког доба; међу рукотворима било је рбина од иловастог суђа, иловастих пршљенова, иловастих утега за мреже, један жељезни копљани шиљак и уломака гривне од љевеног бронца.

На самом находишту шљема не бијаше ништа; онај који га је нашао, приповиједао је, да је већ пред много година на истом мјесту нашао костур са жељезним копљаним шиљком, дугим $^1/_2\,m$; кости да су разбацане, а копље продано ковачу у селу за неколико новчића.

У велико овуда прекопавати мучно би било, пошто је околина савска наплавина, па кад вода у прољећу опане, онда се одмах сију усјеви.

Тај од бронцаног тенећета исковани шљем знатно се разликује од пријашња два шљема. Ево му описа: „Причвршћени, широки залисци; на шиљатим крајевима по један клинац, којим је постава била причвршћена. Стаза између оба оштра повора није извишена и нема линија дуж средине. На предњем и отражњем крају стазе има рупа за дугмета, којима бијаше причвршћена криста. Затиљњак је додуше јасно одвојен, али није узврнут већ је само плитким изрезом одвојен. Дуж контура чеоне линије, залистака и затиљњака тече оквирна линија, искована на одскок. Изнад оквира чеоне линије тече успоредо друга линија. Зона између спољашњег окрајка и оквирне линије засута је рупама од клинаца за поставу, у којима су дјеломице још затакнути клинци равних главица. Тенеће је дебело 1 *mm*, патина је неједнако црнкасто-зелена, а мјестимице се истиче модро-зелена кора. Димензије су ове: висина = 24 *cm*, највећа дужина = 23·15 *cm*, највећа ширина = 19·5 *cm*, унутрашња дужина = 20 *cm*, унутрашња ширина = 18·5 *cm*. Шљем је оштећен, нема доњих партија деснога залистка и отражњих крајева повора и стазе". На *табли III.* уз текст је шљем приказан с двије стране у $^2/_5$ нар. вел.

Готово једнак ексемплар, који потјече из Грчке, налази се по добростивом казивању госп. Фр. пл. Липерхајде (Lipperheide) у његовој приватној збирци у Берлину.

Тај је тип шљема нешто старији, него они прије описани ексемплари из Груда и Травника, те ће ваљда потјецати из 6. вијека пр. Хр.

*

Описани овдје грчки бронцани шљемови коринтичког слога несумњиво су импортни продукти оне трговине са западном обалом Балканског полуострва, којој смо трагове могли уходити по разним гробиштима халштатског доба у Босни.

У првом погледу ваља ту на око узети грчки град Коринт и његове насеобине, којих је већ било у 5. вијеку. Тако су острво Коркиру већ 734. пр. Хр. Коринћани дефинитивно запремили; 627. пр. Хр. основан је Епидамнос, а 588. пр. Хр. Аполонија; оба ова града по Коркиранима под водством Коринћана. Оба се ова града развише до моћних трговачких емпорија, који су били посредници грчкога промета у једну руку с Италским полуострвом, у другу руку с унутрашњошћу Илирије. Новци обају градова находе се у Босни и Херцеговини доста обилато, па су тако ваљда и та три производа ситне грчке умјетности прастарим путем дуж Нароне (Неретве) доспјела у нутрашњост Босне. Сад да ли су коринтијске кујунџије, или у колонијама насељени умјетни обртници начинили те шљемове, не може се рећи; али ту чињеницу ваља напоменути, да у збирци госп. Трау-а у Бечу има бронцани шљем типа нашег комада из Груда, на коме је пунктиран натпис, што га професор Фуртвенглер уз неке придржаје означује коркирским из 5. вијека[1]).

[1]) „Mittheilungen des kais. deutschen Instituts“. Athenische Abtheilung. Св. XXI., стр. 62., Атина 1896. (Фуртвенглер: „Eine altgriechische Parosstatue in München“).

Табла I.

Уз чланак „Неколико грчких шљемова, нађених у Босни и Херцеговини".

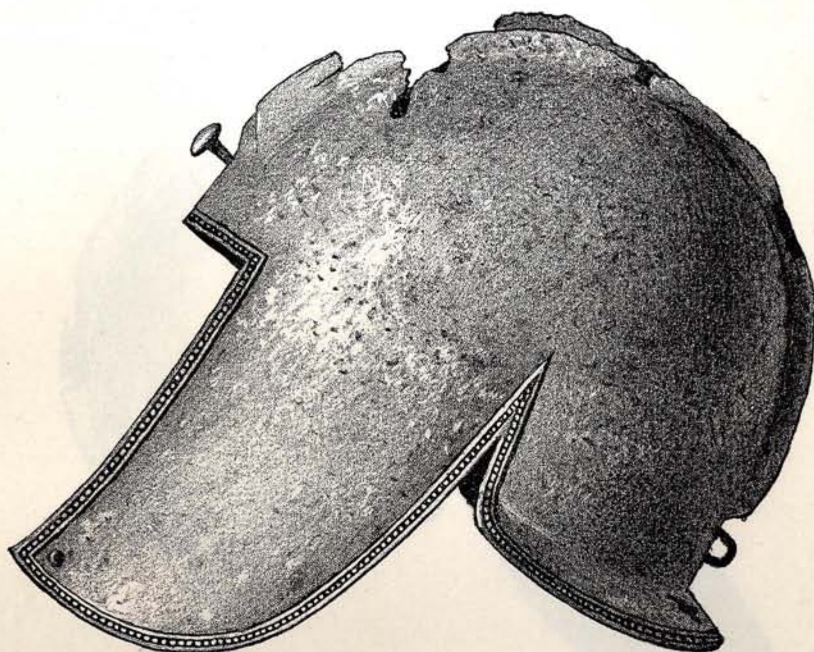

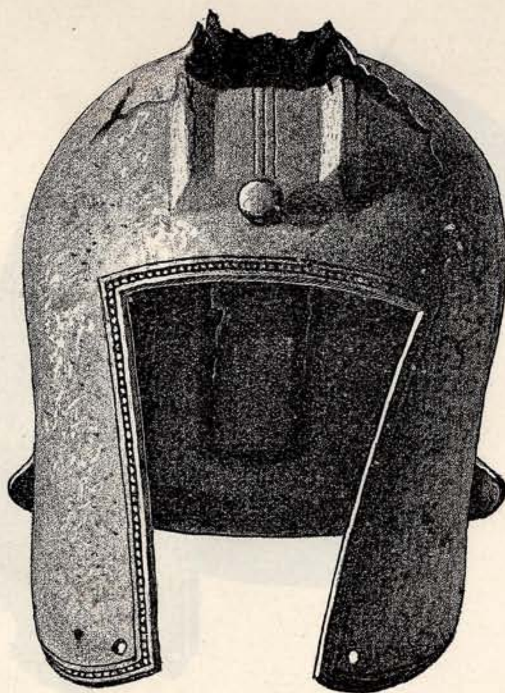

Табла II.

Уз чланак „Неколико грчких шљемова, нађених у Босни и Херцеговини“.

Уз чланак „Неколико грчких шљемова, нађених у Босни и Херцеговини“.

Табла III.

Dalmacija i Dacija.

Piše

dr. **Karlo Patsch.**

O uzajamnim odnosima, koji su postojali izmegju Dalmacije i Dacije ponovno se je već govorilo; ali to su samo bile prigodne izjave, do kojih se je dolazilo pri obragjivanju pojedinih pitanja, ali i samo natpisa. U cjelovit prikaz nije taj dio povijesti naše provincije još prikupljen. Neka mi s toga ovdje bude dopušteno, nadovezati ovdje na knjigu „Fasten der Provinz Dacien mit Beiträgen zur römischen Verwaltungsgeschichte" od J. Junga, koja vrijedi da se našljeduje za druge provincije, barem pokušaj u tome pravcu.

Sveze, koje su oba ta područja bliže primakle jedno drugome, bile su raznolike vrste i različitog doba.

Kao već predrimski mogu se označiti trgovinski odnosi, manje u vidu sopstvene spoljašnje trgovine dalmatinske, nego li tranzitnog prometa od Adrije i do nje. U Daciji nagjena je velika množina novaca adriatskih trgovačkih gradova Apollonije, Dyrrhachija i Korkyre[1]); i ako sad valja pretpostaviti, da ih je velik dio otišao putem iz Lissusa—Alesija (Lješa)[2]) preko Ulpiane (Lipljana)—Naissa (Niša)—Viminacija (Kostolca) i Ratiarije (Artschera)[3]) u bogatu zlatom zemlju, onda ćemo ipak i to morati uzeti, da je i preko Dalmacije vodila jedna rado frekventirana cesta. Na to upućuje u jednu ruku geografski položaj te zemlje izmegju Adrije, koja baš u tome kraju obiluje lukama, i sjevernih balkanskih zemalja; u drugu novci Apol-

[1]) Jung: „Fasten", str. 141., primj. 3., str. 149., primj. 3., str. 150., primj. 1., str. 151., primj. 3., str. 156., 157.; „Römer und Romanen in den Donauländern [2]", str. 11.; „Zur Geschichte der Pässe Siebenbürgens" („Mittheilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung", Ergänzungsband IV.), str. 2., primj. 3. (separatnog otiska). J. pl. Schlosser: „Beschreibung der altgriechischen Münzen" I., str. 27., 47. i d., Isp. Patsch: „Glasnik" 1896., str. 416.

[2]) Isp. o tome po tiranu sirakuškom Dionysiju I.: A. Bauer: „Die Anfänge österreichischer Geschichte." „Griechische Colonien in Dalmatien", „Roms erster illyrischer Krieg", „Archaeol.-epigr. Mittheil." XVIII., str. 130. i d., 133. i d.

[3]) O pravcima cesta isp. Jung: „Fasten", str. 141., primj. 3.; A. pl. Domaszewski: „Studien zur Geschichte der Donauprovinzen" I.; „Die Grenzen von Moesia superior und der illyrische Grenzzoll"; „Archaeol.-epigr. Mittheil." XIII., str. 144. i d.; Kiepert: „Formae orbis antiqui" XVII.; W. Tomaschek: „Mittheilungen der geographischen Gesellschaft in Wien" 1888., str. 550. i d.

lonije i Dyrrhachija, nagjeni duž Neretve[1]), kojoj je dolina vazda otvarala prilaz u nutrašnjost; i u treću prilike, koje se opažaju u rimsko doba, po kojima se o stvari mogu zaključci izvagjati; trgovci i pazardžije iz različitih dačkih gradova naseljavaju se u dalmatinskim emporijima.

U Saloni nalazimo stalno naseljenog trgovca iz Potaisse (Thordae, Erdelj): C. III 2086:

D. M. V(aleriae?) Ursin(a)e T. f(iliae?) con(iugi) inc(omparabili), d(e)f(unctae) an(norum).... m(ensium) VI d(ierum) V, Aur(elius) Aquila dec(urio) Patavisesis ne[g(otiator)] ex pro(vincia) Dacia b(ene)m(erenti) p(osuit) et sibi, cum qua vixit an(nos) VII sine ulla querella[2]).

Isto tako u Solunu biće da je bio nastanjen Decurio iz Drobeta (sada Turnu Severinului), kome je u Traguriumu (Trogiru) nagjen nadgrobni kamen C. III 2679: *Aurelio Longiniano dec(urioni) col(oniae) Drobetens(ium) Aelia Balbina coniux obsequentissima....*[3]).

Ali ne samo da je glavni grad pokrajine[4]) privlačio poduzetne dačke trgovce, mi ih nahodimo i u manjim mjestima, kao u Nedinumu (Nadin, istočno od Iadera-Zadra), gdje je nekome odličniku iz Porolissuma (Mojgrád u Erdelju) njegov sin postavio počasni spomenik: C. III 2866[5]): *Cocceio Umbria[n]o decurioni, auguri et pontifici civitatis Paralisensium provinciae Daciae, Cocceius Severus filius patri pientissimo*[6]).

Naročito za Daciju ima veoma kasnih natpisa, koji nam daju vijesti o dalmatinsko-dačkim trgovačkim svezama, a ipak se iz njih, kako ja mislim, može zaključiti na mnogo raniji uzajamni saobraćaj, pošto je kontinuitet komercijalnih odnosa Dacije naspram drugih krajeva neosporno utvrgjen.

Veoma obilato nahogjenje makedonskih, tračkih i tasičkih novaca u Daciji dokazuju veoma živ promet robe u predrimsko doba s Egejskim morem[7]), a da je taj promet trajao i poslije rimske okupacije, to doka-

---

[1]) Patsch: „Glasnik“ 1896., str. 416.

[2]) Taj kamen pripada 3. vijeku, pošto je Potaissa do Septimija Severa bila vicus od Napoca (Kološvara); istom taj car podigao je to mjesto na municip, onda na koloniju. A. pl. Domaszewski C. III str. 1382.; Jung: „Fasten“ 167.

[3]) Taj natpis potječe takogjer iz 3. vijeka, jer Drobeta, koja se ovdje naziva kolonijom, god. 145. po Hr. (C. III 1581 = 8017) i valjda još u vrijeme Septimija Severa bijaše municip, kada je jedan onda otpušteni pretorijanac (E. E. IV., 893_{32}) zove Aelium. Kolonijom se naziva u C. III 1209, 1570, 1580, 8019.

[4]) Da je Salona podržavala koneksije, koje su sizale daleko na istok, to se može i drugojaije dokazati, isp. C. III 8339, 8341, 1671 = 8344, uz to A. pl Domaszewski: „Archaeol.-epigr. Mittheil.“ XIII., str. 132.; C. III 1987, 2006; Jung: „Römer und Romanen in den Donauländern²“, str. 123. primj. 2. i 3.

[5]) Isp. Mommsen C. III str. 167.

[6]) Vrijeme toga spomenika ne da se tačnije odrediti, pošto se još nije moglo pronaći, kada je Porolissum steklo gradsko pravo; veoma je vjerojatno, da je to bilo prije Marka Aurela ili pod njim, pošto je onda najsjevernija od tres Daciae po mjestu dobila ime. — Na iselenje Umbriana iz Nedinuma u Porolissum ništa nas ne upućuje. Coccei ne mogu se dokazati u Nedinumu ni u Jaderi.

[7]) Jung: „Zur Geschichte der Pässe Siebenbürgens“, str. 2., primj. 3.

zuju naseobine „ljudi iz Sarmizegetuse i Potaisse na ostrvima Egejskog mora (n. pr. u Samotrakama)“ [1]).

Ali Dacija nije samo s dalmatinskim pomorskim gradovima i preko Dalmacije s Dyrrhahijem, Apollonijom, Korkyrom i t. d. imala saobraćaj, nego putem iste te zemlje i s afrikanskim pokrajinama. Do toga nas dovodi u Naroni nagjeni natpis C. III 1773: *Dianae Nemore(n)s(i) sacrum. Ti. Claudius Claud[i]anus, praef(ectus) co[h(ortis)] I Bracaraugust(anorum) [e]x voto suscepto de suo.*

Kohorta, kojoj se kao zapovjednik ovdje spominje Claudianus, koji je kasnije (god. 195.) bio legat leg. V Macedonica i najposlije 197/198 namjesnik Gornje i Dônje Panonije [2]), bila je onda kod Bereczka na Ojtozu klancu [3]), a on sam potjecao je iz Rusicade kod Cirte u Numidiji [4]). Toga prefekta po tomu dakle niti su službene dužnosti, niti porodične sveze dovele u Naronu; mora dakle da ga je na prolazu put ovamo nanio. Najbliže čini se pameti, da se je on, hoteći pohoditi svoj zavičaj, ovdje ukrcao u lagju, ili da je, vraćajući se iz Rusikada, ovdje ostavio lagju [5]). Pošto je saobraćaj Dacije s Afrikom bio raznolik [6]), to će se pri geografskom položaju Dalmacije, pogodnom za taki saobraćaj, taj slučaj moći ponešto generalizovati. Zemlja biće da je i od tog transitnog prometa imala raznoliku korist.

Mnogo intenzivniji izišli su dakako odnosi izmegju obje zemlje, kada je car Trajan Daciju priutjelovio carstvu. Sad od Adrije u zlatnu zemlju ne dolaze samo trgovci i trgovačke karavane; sada je široka struja kolonista iz Dalmacije počela da struji preko Dacije.

Careva energično izvagjana namjera, da davno [7]) eksploatirane majdane u zlatnom distriktu erdeljskog rudogorja u interesu rimskih financija sistematički i što intenzivnije iscrpe, našla je u Dalmaciji, gdje se je od starine rovilo za zlatom, srebrom, bakrom i željezom, najbolje orugje. Kolika je bila dalmatinska naseoba u Daciji, to se može vidjeti iz veoma mnogobrojnih natpisa, nagjenih u Erdelju, koji se odnose na Dalmatince. Megju rudarima mora da su iseljenici iz naše provincije u zajednici sa svojim

[1]) Jung: „Römer und Romanen in den Donauländern [2]“, str. 126. To će vrijediti i za promet s Akvilejom i s grčkim gradovima na sjevernom žalu Ponta, n. pr. s Tyrom.

[2]) Jung: „Fasten“ 57., 61.

[3]) Jung na istom mj., str. 114., 139. U Dalmaciji ta kohorta nigda nije bila. Isp. Patsch: „X. program velike gimnazije u Sarajevu“, str. 15.

[4]) Jung na istom mj., str. 57.

[5]) Isp. Jung: „Zu Tertullians auswärtigen Beziehungen, Wiener Studien“ 1891., str. 233.: „Pri tome je Ti. Claudianus neprekidno podržavao svoje afrikanske porodične sveze, kao što su i njegovoj sestri u Rusikadi postavljeni spomenici, na kojima se muž, odnosno brat s ponosom spominje“.

[6]) Jung: „Fasten“, str. 19., 99.; „Wiener Studien“ 1891., str. 233. i d.

[7]) Jung: „Fasten“, str. 158.

sunarodnicima iz Panonije preponderirali; u drugim, Dačanima otetim krajevima nasuprot biće da su prevlagjivali Azijati, Bitinjani, Galaćani, Sirci i t. d.[1]).

U svim krajevima Dalmacije, u gradovima (Colonia Claudia Aequum, sada Ćitluk kod Sinja[2]), municipium Splonum[3]) i u župnim općinama Pirustae[4]), Sardeates[5]), Castrum Plana[6]) ljudi, porodice i pojedinci, muževi i žene

---

[1]) Mommsen: „Röm. Geschichte" V³, 203.

[2]) 1. C. III 1223 (Apulum): *D. M. Sertoriae Felicle domi Aequo, vixsit an. LX, posuit M. Vaternius Primigenius benemerenti matri.*

2. C. III 1262 (Alburnus maior): *Avilliae Pietatis domo Aeq., vix. annis XXXX, Dasa Suttinis coniug. piiss. f. c.*

3. C. III 1323 (Ampelum): *D. M. P. Celsenio Constanti, dec. col. Delmatiae Cl. Aequo, item dec. col. Daci(cae), v. a. XXX, M. O[p]ellius Adiutor (duum)vir col. Daci(cae) h. t. v. p.*

Isp. Mommsen C. III, str. 214.

[3]) C. III 1322 (isp. str. 1400.; Ampelum): *D. M. T. Aur. Aper princ(eps) adsignat[us] ex m(unicipio) Splono, vix. ann. XXX. Aur. Sattara patr. optimo p.* Isp. Mommsen C. III, str. 214. Položaj Splonuma, koji se spominje i u solunskim natpisima C. III 2026 (isp. str. 1030) i 8783 (po A. Evansu: „Archaeologia" XLIX., I. str. 44., predložena popuna toga gradskog imena u C. III 8308 [Prijepolje] posve je nepouzdana), i koji je identičan s tvrgjavom, na juriš osvojenom po Germaniku god. 9. po Hr. (Dio 56., 11.; E. Meyer: „Untersuchungen über die Schlacht in Teutoburgerwalde", str. 75. — O. Hirschfeld: „Hermes" XXV., str. 354. i d.; A. Bauer: „Archaeol.-epigraph. Mittheil." XVII., str. 144.), još nije utvrgjen. W. Tomaschek: „Mittheilungen der geographischen Gesellschaft in Wien" 1880., str. 508., za njime se povodeći Kiepert: „Formae orbis antiqui" XVII., prilog str. 5. i Evans: „Antiquarian researches in Illyricum" III., str. 12. traže ga u metalurgičkim kotarima kod Starog Majdana (sjevero-zapadno od Sanskog Mosta na Sani); Hirschfeld prenosi to mjesto na spom. mj. na megju Japodske zemlje i Liburnije, a H. Cons: „La province Romaine de Dalmatie", str. 160., primj. 1. i str. 238. i d. u dolinu Cetine. Na pošljednjega poziva se J. W. Kubitschek: „Archaeol.-epigr. Mittheil." XVI., str. 112.

[4]) C. III, str. 944. i d. C. VIII od godine 159.: .... *domus ...., quae est Alburno maiori vico Pirustarum inter adfines Platorem Acceptianum et Ingenuum Callisti filium.* str. 936. i d. C. VI, od godine 139. .... *de Dazio Verzonis Pirusta ex Kavieretio.* Mommsen je C. III, str. 214. iz tih bilježaka na voštanim tablama zaključio, da je jedan dio tog ilirskog plemena zbog svog iskustva u rudokopu po caru Trajanu preseljen u dački zlatni kotar. Dalmatinska obitališta Piruščana (isp. Mommsen C. III, str. 214., 305.; Kiepert: „Formae orbis antiqui" XVII., prilog str. 5.; Evans: „Antiquarian researches in Illyricum" III., str. 13.; Hirschfeld: „Hermes" XXV., str. 357.), tačno su odregjena konštatovanjem triju srebrnih majdana u sjevernoj Albaniji: u Fandima u predjelu Dukagina, u Bulgarima u miriditskom kraju i u brdima iznad Alessio-Lissus. U jednomu od njih bilo je i zlata. Isp. C. Jireček: „Trgovačke ceste i majdani u Srbiji i Bosni u srednjem vijeku", str. 42.; W. Tomaschek: „Mittheilungen der geographischen Gesellschaft in Wien" 1880., str. 551. Broj Piruščana, koji su prebjegli u Daciju, mora da je bio golem, pošto je Alburnus maior (Verespatak) po njima nazivan i vicus Pirustarum (Mommsen C. III, str. 213. i d.; O. Hirschfeld: „W. Sitzungsberichte" 1874., str. 368.; Jung: „Römer und Romanen in den Donauländern", str. 107. i „Fasten", str. 162.; A. pl. Domaszewski: C. III, str. 1399.). Osim toga obitavali su oni, kako vidimo iz naznake „ex Kavieretio" i u manjim selima i trgovištima u susjedstvu Verespataka (Mommsen C. III str. 921.; Jung na spom. mj.).

[5]) C. III 1266 (Abrud-banya kod Alburnus maior): *D. M. Cassiae Peregrinae, integ[r]a[e] vix. an. XXVII, f. Bisius Scenob(arbi) Sard. coniug. b. m.* Tomaschek upoznao je s pravom na spom. mj. str. 563. na temelju obaju dalmatinskih imena čovjeka, u *Sard.* plemensko ime Sardeates. Po Pliniju n. h. III 142 bile su u toj župi 52 dekurije a pripadala je konventu Salone. Pošto je Ptolomej II 16, 18 (Σαρδιῶται) poznaje, to su oni u 2. vijeku činili jednu župnu općinu. Obitališta im još nijesu pouzdano pronagjena. Tomaschek prenosi ih u ramsku dolinu i u gornju dolinu Vrbasa (Skoplje); oko vrela Vrbasa postavlja je hipotetički Kiepert: „Formae orbis antiqui" XVII.

[6]) U C. XI 76.: (isp. Mommsen E. E. V, str. 184.) spominje se jedan Castrum Plana; možda baš iz toga mjesta potječu oba kod Alburnus maior naseljena Dalmatinca: C. III 1270 (Abrud-banya):

poslušaše taj poziv vladin; gragjani[1]) i peregrini[2]), radnici[3]) i takvi muževi, koji su već u zavičaju imali službe i dostojanstva[4]), ostaviše svoj zavičaj.

Velika većina naselila se, kako je to lako razumjeti, u zlatnom kotaru, u Ampelum (Zalatna),[5]) sjedištu rudarskih vlasti[6]), u Alburnus maior (Verespatak),[7]) gdje su bili pa su još i sada najznatniji zlatni rudokopi[8]) i u susjednim selima i trgovištima kao u Kavieretium[9]), Abrud-banay[10]), u onom mjestu, kome se je ime samo očuvalo u etnikonu Sclaies[11]), i t. d., kao i u Brucli (Nagy-Enyed)[12]), koja pri početku rimske vlasti bijaše ugledna.

Nekoji su svoja obitališta imali i u oba glavna grada provincije, u Apulumu[13]) i Sarmizegetusi[14]).

Pojedinim iseljenicima, svakako onim, koji su iz zavičaja ponijeli dosta novca, mora da je prvih pedeset godina veoma dobro bilo; oni su stekli velikog imetka i časti. Tako je baštinik onog, u 30. godini umrlog dekuriona Aequuma i Sarmizegetuse, P. Celsenius Constans-a, M. Opellius Adiutor, duumvir Sarmizegetuse[15]) imao posjeda u Ampelumu[16]) i Brucli[17]).

D. M. Planio Baezi qui et Magistro, vix. a. L, Maxima c. b. m. i C. VI (od godine 139. po Hr.): *Planius Verzonis Sclaies.* — Sclaies kaže se, da je trgovište u susjedstvu Verespataka, isp. Jung: „Fasten", str. 162.

Velik je povrh toga broj takih, u Daciji naseljenih Dalmatinaca, kojim je staro-dalmatinsko obitalište nepoznato; njihova imena, kao *Scenobarbus* (C. III 1265, isp. A. Bauer: „Archaeol.-epigr. Mittheil." XVII., str. 141., primj. 4.), *Plaetoria, Lavius Verzonis* (C. III 1269), *Platino Verzonis, Plator* (C. III 1271), *Andes* (C. III 1272), *Panes* (C. III 7821), *Panto* (C. III 7825, svi u Alburnus maior) i t. d., dokaznju pouzdano, da su rogjeni u Dalmaciji. Isp. W. Tomaschek: „Zeitschrift für die österr. Gymnasien" 1872., str. 145. i d.; 1877., str. 446.; Mommsen C. III, str. 214.; Jung: „Römer und Romanen", str. 107.

1) Isp. str. 668. primj. 2., str. 668. primj. 3.

2) Isp. str. 668. primj. 4., str. 668. primj. 5. i 6.

3) Isp. njihove nadgrobne spomenike u Alburnus maior s prikazima orugja C. III 1269; F. Studniczka: „Archaeol.-epigr. Mittheil." VIII., str. 41.; Jung: „Fasten", str. 161. Većinu peregrina valjaće amo pribrojiti.

4) Isp. *princeps adsignat[us] ex m(unicipio) Splono*, str. 668. primj. 2. (uz to Patsch: „Glasnik" 1896., str. 135. i d.) i dekurijona iz Aequuma, str. 668., primj. 2., br. 3.

5) Isp. str. 668., primj. 2., str. 668., primj. 3.

6) Jung: „Fasten", str. 159.

7) Isp. str. 668., primj. 2., br. 3.; str. 668., primj. 4.; str. 668., primj. 6. Isp. voščane table dolje str. 670., primj. 1.

8) Jung: „Fasten", str. 159.

9) Isp. str. 668., primj. 4.

10) Isp. str. 668., primj. 5. i 6.

11) Isp. str. 668., primj. 6.

12) Vidi dalje na ovoj strani.

13) Isp. str. 668., primj. 2., br. 1.

14) Isp. str. 668., primj. 2., br. 3.; Mommsen C. III uz br. 1323.

15) Str. 668., primj. 2., br. 3.

16) C. III 1323.

17) C. III 942, isp. str. 1014.; Jung: „Fasten", str. 160.

Uz to su se, kako se po imenima može suditi[1]), pridržavali narodnog jezika i običaja; isto tako ostali su pri poštovanju domaćih bogova. Dalmatinci i Panonci uveli su u Daciji kult boga Silvana[2]).

Velik je udarac dačke Dalmatince stigao pod Markom Aurelom; u vrijeme velikog germansko-sarmatskog rata opustošili su domaći i strani varvari, koji su preko megje provalili, rudokopne krajeve, pa i sam glavni grad zemlje, Sarmizegetusa, dospio je u opasnost[3]). Rudari moradoše bježati, pošto su svoje dragocijenosti pohranili po rovovima.

Oni se više ne vratiše, jer što je onda sakriveno, to je tek u naše doba opet izneseno na sunce. Megju ovim rudarima bilo je, kako to svjedoče imena Andueia, Anduenna, Bato, Beusas, Bradua, Dasas, Planius, Plator, Scenobarbus, Titus, Verzo[4]), veoma mnogo Dalmatinaca.

Ali time ta sveza s Dalmacijom nije prestala; iz natpisa se može konstatovati, da je, kako saobraćaj s Dalmacijom[5]) tako i doseljavanje iz Dalmacije još u drugoj polovici 2. i u prvoj polovici 3. vijeka trajalo.

C. III 1108 (Apulum): *Deo Soli Hierobolo*[6]) *Aur. Bassinus, dec. col. Aequens(is), sacerd. numinum v. s. l. m.* valjaće zbog gentilnog imena Aurelius i pošto nema pronomena, postaviti najranije u vrijeme divi fratres. Još je mlagji, iz godine 237. po Hr., C. III 1596 (isp. str. 1424., nepoznato gdje je nagjen):

I. o. m. [f]ul[gu]r. pro salute sua et suorum [M.] A[u]r. Decoratus, dec. col. Aeq., fla[m.], aedil., et M. Aur..... de[c]. col. A[e]q., quaes. v. s. l. m. Perpetuo et Corneliano cos. VIII idus Iunias[7]).

Ali ne samo radnike, male i velike zakupnike, trgovce i pazardžije dobivala je Dacija iz Dalmacije; vrlo je blizu pameti[8]), da se je i orga-

---

[1]) Isp. vošćane table I., II., III., V., VI., VIII., X., XVII. iz godina 167., 159., 162., 162., 139., 159., 164., 131.

[2]) Jung: „Römer und Romanen“, str. 112., primj. 4.; Patsch: „Glasnik“ 1896., str. 282.

[3]) Mommsen: C. III, str. 921. i „Röm Geschichte“ V[3], str. 210.; H. Schiller: „Geschichte der röm. Kaiserzeit“ I., str. 643.; Jung: „Römer und Romanen“, str. 24., „Fasten“, str. 159, „Zur Geschichte der Pässe Siebenbürgens“, str. 6.

[4]) C. I. L. III str. 960.

[5]) Isp. gore str. 666., premj. 3.

[6]) Isp. W. Drexler: „Roschers Mythol. Lexikon“ s. v. Hierobolus; F. Cumont: „Textes et monuments“ I., br. 307.

[7]) Kako se vidi, stanovnici su Aequuma bili veoma prometni ljudi, kojima je drago seliti s jednog kraja na drugi; našli smo ih odmah, pošto su rimske čete uljegle u Daciju, pa ih sada opet nalazimo. Njihove se sveze prostiru i preko cijele Dalmacije od Salone (C. III 2026, isp. str. 1030., 8721.) do Senie = Senja (C. III 3016). Nekoji su stigli čak i namjesničku čast, isp. C. III 2732 (isp. str. 1035.). O položaju Aequuma naspram vojske isp. Mommsen E. E. V, str. 183.; A. pl. Domaszewski: „Rhein. Museum“ 1891., str. 602. primj. 3., 1893., str. 347.; E. Ritterling: „Westdeutsche Zeitschrift“ 1893., str. 106. i d. I u novo nagjenim spiscima imena iz Adamklissa navodi se jedan čovjek iz Aequuma, isp. G. Tocilesca: „Predavanje na kolonjskoj skupštini filologa“, str. 198.

[8]) Isp. Jung: „Fasten“, str. 163.

nizacija državne kontrole dačkog rudarstva povela za razvijenom upravom dalmatinskih rudokopa i talionica. Nalazimo u Daciji prokuratore, koji su prije djelovali u Dalmaciji. Odmah prvi prokurator, koji je pod Trajanom u dačkim rudokopima uredio radnju za rimsku državu, čini se, da je prije radio u Saloni, gdje je bilo sjedište vrhovne vlasti za dalmatinske zlatne rudokope[1]), pošto se njegova žena, takogjer libertinka, zove Salonia[2]): C. III 1312 (Ampelum): *D. M. Ulpio Aug. lib. Hermiae proc. aurariarum, cuius reliquiae ex indulgentia Aug. n. Romam latae sunt, Salonia Palestrice coniunx et Diogenes lib. benemerenti fecer. Vixit ann. LV.*

T. Claudius Xenophon, koji je bio prokurator Daciae Apulensis, postao je neposredno za tim proc. argentariarum Pannoniarum et Dalmatiarum, da se opet kao proc. Illyrici per Moesiam inf(eriorem) et Dacias tres, t. j. kao upravitelj kombinovanog dônjomezijsko-dačkog carinskog područja, vrati na Maroš i Dunav[3]).

Kao što je taj Xenophonov red u zvanjima neposredno, tako su carinske prilike i posredno obje pokrajine dovele u neki uzajamni kontakt. Obje, kako Dacija tako i Dalmacija, pripadale su velikom ilirskom carinskom području[4]); pošto je prihod cijelog toga područja jednome društvu (prije 182. pr. Hr.) predan u zakup, to je onda slijedilo, da su posve daleki carinski uredi i štacije došle jedne s drugima u saobraćaj premještanjem uredovnog osoblja, škontriranjem i t. d. Tako nahodimo službenike C. Antonija Rufa u Senii-Senju[5]) i u Tsierni (Oršovi) i Mehadiji[6]).

Karijerama oficira i činovnika izmegju provincija podržavana sveza za to manje udara za Dalmaciju u oči, jer ovdje od 70. po Hr. veće legionarne čete nijesu stalno, a pomoćne su u manjem broju garnizonirale; nema ovdje, ili je samo u malom broju bilo centurionskih postaja militia equestris i legionarnih legata, koje su u viteškom, odnosno senatorskom pravcu, dakle u karijeri ukupnog državnog činovništva, činile znamenite stepenice, koje su se tek kasnije ponekad mogle preskočiti. Tako nikoji od poznatih dosele dačkih namjesnika, koji su se inače dosta prometali po državi, nikada nije služio u Dalmaciji[7]).

---

[1]) Mommsen C. III str. 305.; Jung: „Römer und Romanen", str. 46.

[2]) Hirschfeld: „W. Sitzungsberichte" 1874., str. 368.; Jung: „Fasten" 162.

[3]) C. III 6575 = 7127 = Dessau 1421. 8042. A. pl. Domaszewski: „Archaeol.-epigr. Mittheil." XIII., str. 136., primj. 38.; Jung: „Fasten", str. 43. i 52.

[4]) Patsch: „Röm. Mittheil." 1893., str. 196.

[5]) C. III 13283.

[6]) C. III 1568; Patsch na spom. mj. str. 197. i d.

[7]) Nekadašnjemu namjesniku Dacije, S. Miniciju Faustinu (C. III 2830 = Dessau 1056, isp. „Glasnik" 1895., str. 389., br. 22.; Jung: „Fasten", str. 5., 63.) postavili su dekurijoni u Burnumu počasni spomenik; ne zna se za što.

Nasuprot bio je jedan dalmatinski legatus Augusti pro praetore, L. Iunius Rufinus Proculianus (pod Commodom), prije kao tribunus laticlavius kod leg. XIII gem. u Daciji[1]).

Isto su tako dva druga nekadašnja dačka oficira poslali prokuratori Dalmacije, tribun leg. XIII gem.: T. Aurelius Calpurnianus Apollonides[2]) i praefectus cohortis Ityraeorum L. Valerius....[3]) a jedan, primus pilus leg. V Macedonica, L. Artorius Iustus, postao je procurator centenarius provinciae Liburniae iure gladi[4]).

Čitave dačke vojničke čete nijesu nikada došle u Dalmaciju. Obratno je bivalo; vojnički odjeli, koji su garnizonirali u Dalmaciji, premještani su u Daciju, ali ne neposredno, nego su kao ala I Tungrorum Frontoniana[5]) najprije na duže vrijeme dolazile u Panoniju, da onda nasele svoje kvartire u Erdelju.

Nego pošto je već onda bio uveden red mjesne konskripcije, bila je dalmatinska momčad već izumrla, a na njeno mjesto došli su pripadnici drugih provincija. To isto u još višoj mjeri vrijedi za coh. III Delmatarum miliaria equitata civium Romanorum pia fidelis[6]), pošto taj odjel nikad nije garnizonirao u onoj zemlji, po kojoj je nazvan, te dakle od Dalmacije ništa nije imao, već ime.

Pojedini Dalmatinci nahode se nasuprot u leg. XIII gem., koja nikad nije bila kod nas:

1. C. III 1200 (Apulum): *D. M.... Ser(gia) Victor Iad(ere), eques leg(ionis) XIII g(eminae)....*[7]).

2. Pais 1163 = Dessau 2638 (Aquileia): *T. Statius P. f. Serg. Marrax prim(us) pil(us) leg(ionis) XIII geminae, donatus torquib(us) armillis phaleris hasta pura bis coron[is] aureis quin[que].* Po imenu Statius može se suditi, da primus pilus potječe iz Risinium-Risano, gdje je gens Statia imala uglednu ulogu[8]). Kao što je Marrax valjda u dačkom ratu pod Domicijanom[9]), tako je jedan drugi član iste familije po Trajanu povodom dačkih pobjeda dekoriran:

---

[1]) Jung: „Fasten", str. 66., br. 9.; W. Liebenam: „Forschungen zur Verwaltungsgeschichte" I., str. 163.

[2]) Jung: „Fasten", str. 66. i d., br. 10.

[3]) C. III 8716; Jung na spom. mj. str. 83., br. 11., str. 120. Ipak dopuna *proc. Aug. p[rov. Dalmatiae]* nije pouzdana, ona se osniva samo na nahodištu, Saloni.

[4]) C. III 1919, isp. str. 1030., br. 8513., 12813 = Dessau 2770; Jung: „Fasten", str. 91., br. 10. Isti se muž spominje i 12791; pošto oba natpisa, koja pripadaju raznom vremenu, potječu iz jednoga mjesta, Podstrana—Pituntinum (kod Salone), a to mjesto nije u njegovom uredovnom području, to će biti, da je otuda rodom.

[5]) C. Cichorius, Pauly-Wissowa R. E. s. v. ala, str. 1267. i d.; Jung: „Fasten", str. 111. i d.

[6]) Jung: „Fasten", str. 117. i d.

[7]) Nema u Mommsena E. E. V., str. 183.

[8]) Jung: „Fasten", str. 88., br. 2., str. 97.

[9]) Car, koji je redove podario, nije naznačen, bijaše dakle damnatae memoriae.

C. III 6359 (isp. str. 1491): *C. Statius C. f. Serg(ia) Celsus evoc(atus) Aug(usti) donis donatus bis corona aurea torquibus phaleris armillis ob triumphos belli Dacici ab imp(eratore) Caesare Nerva Traiano Aug(usto) Germ(anico) Dacico Parthico optimo, (centurio) leg(ionis) VII geminae in Hispania t(estamento) p(oni) i(ussit) et epulo dedicavit.*

Neki drug T. Statia Marrax-a biće na natpisu iz Narone C. III 8438 = Dessau 2579[1]) spomenuti vojnik italskog podrijetla, koji je zbog svoje hrabrosti od vojnika leg. XIII gem. promaknut na centuriona u Dalmaciji stacionirane[2]) kohorte I Campana:

....? *Front]o Arimin(o), mil. leg. XIII donat(us) torq(uibus) armil(lis) phal(eris) et (centurio) coh(ortis) I Camp(anae)*[3]), *an(norum) LX, t(estamento) f(ieri) i(ussit). Posidonius et Prunicus (= Phrynichus) li(berti) posuer(unt) et ali ne(mini). H(ic) s(itus) e(st).* Karakteristično je, da se i ovdje car ne spominje.

I tako vidimo, da su se bojevi na Dunavu, koji su odlučivali o sudbini države, i u našoj mirnoj provinciji osjećali, pod Vespasijanom po premeštanju legija od Krke i Cetine na mezijsku Dunavsku obalu[4]), pod Domicijanom i Trajanom doduše samo po životnoj sudbini nekojih domaćih sinova, a pod Markom Aurelom bilo je kao da će svu zemlju potegnuti u svoju zatornu vijavicu. Ne samo što se glavni grad zemlje mora iznova utvrditi, u velikoj ratnoj nevolji vidi se car još prinužden, da u Dalmaciji na silu kupi novake:

Vita Marci 21, 7: *Latrones etiam Dalmatiae atque Dardaniae milites fecit*[5]).

---

[1]) Jung: „Fasten", str. 116.

[2]) Patsch: „X. godišnji izvještaj velike gimnazije u Sarajevu", str. 16. i d.

[3]) Mjesto predložene riječi *Camp(estris)* čitam ja *Camp(ana)* po solunskom natpisu C. III 8693, gdje se očevidno ista kohorta misli.

[4]) Mommsen: „Röm. Geschichte" V³, str. 200.

[5]) Oni su doduše uvršteni u obje, u ono doba na novo osnovane legije II i III Italica, ili, kako su se onda još zvale, II Pia et III Concordia; te legije nahodimo najprije u tom kotaru novačenja, u Saloni. Isp. Mommsen: „Röm. Geschichte" V³, str. 212. (isp. str. 228.): „Unatoč financijskoj nevolji sastavljene su naročito od ilirske momčadi, pri kojoj je istina gdjekoji razbojnik učinjen braniteljem domovine, dvije nove legije, i kako je već prije rečeno (str. 147. i 181.), pojačana je dosele neznatna megjaška straža tih obiju provincija (Raetije i Norika) novim legijonarnim okolima iz Regensburga i Ennsa.

Налазиште осинца (азбеста) код Халиловаца у котару Сански мост.

Приопћио

Иван Гример.

Малено село Халиловци или Алиловци лежи у продолу горњег тока ријечице Јапре, која код села Благаја увире у ријеку Сану.

Године 1894. нашао се у близини Халиловаца на посједу Мухамед-аге Пашалића тик уз селиште, звано Гавриловићи[1]) минерал, налик на азбест.

Како у Босни и Херцеговини осинац није предмет рударског регала, то га може власник земљишта, гдје се налази, копати по својој вољи.

Овим правом послужио се Мухамед-ага Пашалић, али ипак минуше — ма да је проведена анализа нађеног азбеста дала врло повољан резултат, — пуне двије године, прије него што се почео копати овај минерал. Тому бијаше узрок у несташици довољних новчаних средстава.

Тек у новије доба испало је Пашалићу за руком, да за копање овог осинца заинтересује неку бечку кућу.

Кад сам ове године почетком аугуста дошао у Халиловце, нађох гдје трнаест радника под управом стручњачко-наображеног надзорника копају азбест.

О геолошким приликама околице Халиловаца могу да наведем на основу доста мањкавих помагала ово: Почевши од села Јапра-Будимлић пружа се низ ријечицу Јапру палеозоички шкриљевац, уз ову ријечицу пак све до изнад Халиловаца верфенски шкриљевас. Бабишница-планина и Црни Врх састављени су од триадичког вапненца. Путем, који води из Халиловаца у Гавриловиће, пролазимо искључиво кроз верфенски шкриљевац.

Оно мјесто, гдје се код Гавриловића копа азбест, бијаше, кад сам ондје био, налик на велику јаму, из које се вади глина. У обронак брда усјекоше просјек, широк каквих 25 метара а висок до 15 метара. Овдје ископани материјал сачињавају растворине (детритуси) верфенског

1) Специјална карта зове ово мјесто погрјешно „Гауровић“.

повора све до рта плојке; зјало тулчево, изнад кога су двије рупе за клинце, има премјер од 22 *mm.*

Лијеп, ловорову листу сличан копљани шиљак од црно-зелено патинираног бронца, *слика 3.*, $^2/_3$ нар. вел., потјече из Градине код Бастаха (испостава Дôњи Унац, котар петровачки). Тулац је одломљен, рупице за клинце непосредно су испод плојке. Дужина копља износи 153 *mm*, плојке 145 *mm.*

У *слици 4.*, $^1/_2$ нар. вел., приказани бронцани срп потјече из једног насутог бедема, названог Градина, код мјеста Бобољуске у подручју

Слика 4.

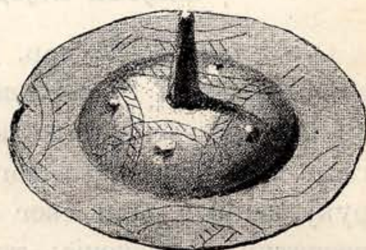

Слика 5.

Слика 6.

испоставе дôњо-уначке, котара петровачког. По облику подоба једноме од типа из складишта, нађеног код Шумеца близу Подзвизда у цазинском котару[1]). Осим тог бронцаног српа нађен је клипић, који је постао при провртању каменитог бата од серпентина.

Пригодом потраживања за складиштем, нађеним год. 1882. у Крехином Грацу у мостарском котару[2]), пошло је за руком, при једном тамошњем сељаку набавити два комада за земаљски музеј. Један од тих објеката, *слика 6.*, $^1/_2$ нар. вел., дôњи је фрагменат једног бронцаног шупљег келта, други је, *слика 5.*, $^1/_2$ нар. вел., од бронцаног тенећета кован тутулус с доље насађеним ушицама, на горњој површини украшен усаваћеним тракастим мотивом; премјер = 92 *mm.*

Складиште нађено у сјеверној Босни.

У прољећу 1896. отргла је вода пригодом поплаве Саве недалеко села Мачковца у котару градишком комад ливаде, па је том приликом

[1]) „Wissenschaftl. Mittheil. aus Bosnien und der Hercegovina", I. св., стр. 36., сл. 7. Беч 1893.

[2]) „Mittheilungen der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale". Ново издање. XIV. год. Беч 1888. — Др. М. Мух (Much): „Der Bronzeschatz von Krehin-Gradac in der Hercegovina", стр. 7.

у разрованој земљи на двор изишло више бронцева, које су сељаци реченог мјеста покупили. Котарски предстојник у бос. Градишки, г. Барон спремио их је земаљском музеју. Укупни нахођај састоји од 12 интактних објеката и 10 уломака. Предмети инвентара тога нахођаја набројени су ево овдје:

1. Бронцана сјекира с рупом за топориште, талијански тип, дужина 18·5 *cm*, ширина оштрице 5 *cm*, премјер елиптичке рупе за топориште 4 *cm* и 2·7 *cm*. Љевени је тај комад нечист и оштећен, швови од љевања нијесу очишћени. *Табла* уз текст *I.*, *слика 1.*, $^2/_3$ нар. вел.

2. Уломак те руке.

3. Бронцани шупљи келт, гладак, неукрашен, ушица одломљена; дужина 13 *cm*, ширина оштрице 4·7 *cm*, премјер елиптичког тулца 3·4 и 3 *cm*. Та се је справа употребљавала и без ушице, како то доказује рупица испод тулчевог окрајка, пробушена за чавао; *слика 2.* на *табли*, $^2/_3$ нар. вел.

4. Бронцани шупљи келт угарског облика, одломљене ушице и посвема истрошене оштрице; дужина 12·2 *cm*, ширина оштрице 5 *cm*, премјер елептичког тулца 3·3 и 2·7 *cm*; *слика 3.* на *табли*, $^2/_3$ нар. вел.

5. Бронцани шупљи келт угарског облика, при окрајку тулца оруђен; дужина 14·2 *cm*, ширина оштрице 4·7 *cm*, премјер елептичког тулца 3·5 и 2·6 *cm*; *слика 4.* на *табли*, $^2/_3$ нар. вел.

6. Бронцани шупљи келт угарског облика; оштрица је обијена; дужина 7·7 *cm*, ширина оштрице 3·6 *cm*, премјер тулца 2 и 2·5 *cm*; *слика 5.* на *табли*, $^2/_3$ нар. вел.

7. Два бронцана српа, један с криластим наставком на спољашњем окрајку оштрице, други без таког; *слика 6.* и *7.* на *табли*, $^2/_3$ нар. вел.

8. 2 фрагмента бронцаног српа.

9. Фрагменат бронцаног копљаног шиљка.

10. Гривна, кована од бронцаног тенећета, у пресјеку стрехаста; премјер 8·5 *cm*, *слика 13.* на *табли*, $^2/_3$ нар. вел.

11. Гривна од бронцаног тенећета, отворена, линеарно гравирана, у пресјеку неправилна, јер је на крајевима чекићем дотјеривано, премјер 8·8 *cm*; *слика 9.* на *табли*, $^2/_3$ нар. вел.

12. Гривна од љевеног бронца, отворена, линеарно гравирана; у пресјеку на облик кружног сегмента; премјер 8·4 *cm*; *слика 10.* на *табли*, $^2/_3$ нар. вел.

13. Два фрагмента такве гривне, *слика 11.* на *табли*, $^2/_3$ нар. вел.

14. Гривна од љевеног бронца, којој крајеви захватају један преко другог, гравирана, правокутна у пресјеку; *слика 8.* на *табли*, $^2/_3$ нар. вел.

15. Гривна од криво тордиране бронцане жице, на једном крају усукана; премјер 6·6 *cm*, *слика 12.* на *табли*, $^2/_3$ нар. вел.

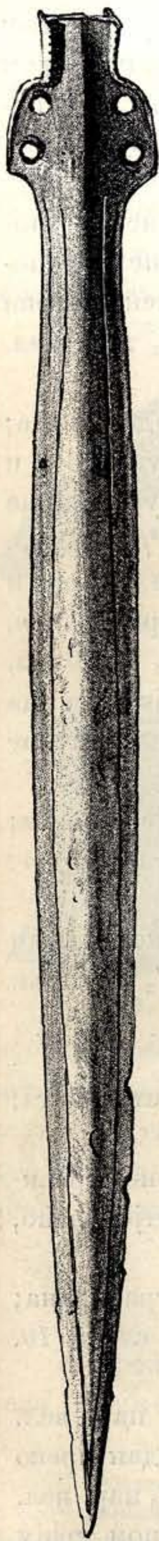
Слика 7.

16. Два комада бронцане жице, један с кривом торсијом.

По многобројним оштећеним и недовршеним комадима излази вјеројатно, да је то складиште бронцева, одређених да се стале.

Што се тиче времена, из кога потјече наш нахођај, то налазимо, да га ваља прибројити чистом бронцаном времену; јер то, што су нађене двије сјекире с рупама за топориште (ascie ad occhio), које за јужну Европу припадају искључиво првом жељезном времену, не може укупни карактер складишта у толико мијењати, јер оно потјече од савске линије, а грос објеката репрезентира чисте облике бронцаног доба.

Бронцани мач из Бузије код Бјелаја.

Комад што га овдје мислим описати, нађен је пригодом једне цестоградње недалеко мјеста Бузије у котару петровачком, а господин инжинирски пристав Ф. Непомуцки даровао га је збиркама земаљског музеја. Он има ове димеизије: дужнна 49·6 *cm*, дужина балчака 5·5 *cm*, дужина оштрице 44 *cm*, ширина оштрице 3·5 *cm*, ширина балчака горе 2·2 *cm*, ширина балчака доље 4·5 *cm*. Тежак је 528·6 грама. Јаким повором по средини удебљана, у пресјеку стрехаста оштрица утегнута је спрам дõњег краја.

У дõњем су крају четири рупе за балчакове зглавке. Патина је подједнака и црна. Сличан бронцани мач[1]) налази се већ са „Радаљске аде у Дрини" у прехисторичкој збирци земаљског музеја. Тип је проширен од Грчке до Скандинавије и припада времену пријелаза из новије бронцане културе у прво жељезно доба. *Слика 7.* приказује тај мач у $^1/_2$ нар. вел.

За Босну нов облик фибуле из старијег жељезног доба.

Рукотвор, о коме је овдје ријеч, ископан је пригодомградње жељезничке штације у Бабину-потоку, котар јајачки по радницима год. 1894., а господин Ото

[1]) „Wissenschaftl. Mittheil. aus Bosnien und der Hercegovina", I. св., стр. 317. Беч 1893, К. Херман (Hörmann): „Ein Bronzeschwert aus der Drina".

Каут, чиновник бос.-херц. државне жељезнице, спремио га је земаљском музеју. Да ли је то гробни инвентар или поједини останак, то се на жалост више није могло пронаћи. Фибула, *слика 8.*, $^1/_2$ нар. вел., двопетљаста је облучаста фибула с троугластом ношком, а од основног се типа разликује оригиналним украсом стременке. Начињена је од комада бронцане жице, која је на једном крају искована у ножну плојку, а на другоме истегнута у језичац. Декорација ножне плојке састоји од једне, насред трокутова поља исковане, усаваћеном кружницом од тачака окружене гуке, и од два реда искованих дугмета дуж трокутних кракова. Стременка је малим насађеним зрнцима квргасто рашчлањена[1]); у размацима између кврга има петљица од бронцане жице, о којима висе ланчићи од истог материјала, које су, аналогно извјесним фибулама старијег жељезног доба, ваљда служили за причвршћивање привјесака.

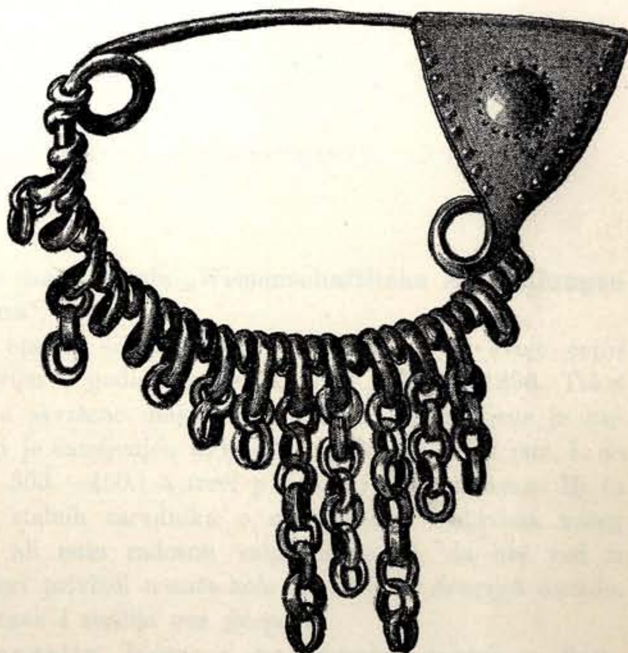

Слика 8.

[1]) Сакен (Sacken): „Das Gräberfeld von Hallstatt“. Беч 1868. Таб. XIII., сл. 11., таб. XIV. сл. 15., 16. и 17., таб. XV., сл. 1.

Književnost. — Књижевност.

* Upravo je izašla peta sveska našeg izdanja **„Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina"**.

Po biranoj sadržini i ukusnoj opremi lijepo pristaje ova sveska uz svoje četiri predšasnice, koje redom ugledaše svijet u godinama 1893., 1894., 1895. i 1896. Tekst je ukrašen sa 454 slike i 78 tabli u savršeno majstorskoj izradbi. Razdijeljena je kao i prijašnje sveske na tri dijela: prvi je namijenjen arheologiji i povijesti (str. 1. do 362.), drugi nauci o narodu (str. 363.—450.) a treći prirodnim strukama. Mi tu nalazimo rasprave i bilješke naših stalnih saradnika o znanstvenim radovima našeg muzeja u godinama 1895. i 1896., ali nam radosno valja zabilježiti, da naš rad iz godine u godinu u sve to većoj mjeri privlači u naše kolo i stručnjake drugijeh naroda. Tako priložiše za petu svesku rasprave i studije ova gospoda:

Dr. Günther vitez Beck-Mannagetta, kustos c. kr. dvorskog muzeja u Beču, raspravu o flori livanjskog polja i Troglava;

Ljudevit Ganglbauer, kustos na istom muzeju, članak o novim vrstama Pselaphida u Bosni i Hercegovini;

Ernest vitez Dombrowski, odulji izvještaj o ptičijem svijetu sjevero-zapadnog dijela kraljevine Srbije;

Profesor Roman Gutwiński iz Podgoraca u Galiciji, raspravu o algama u Bosni i Hercegovini;

A. Schultze iz Detmolda u Njemačkoj, izvještaj o nekim novim koleopterima iz zemalja balkanskog poluostrva;

Dr. Ivan N. Woldřich, sveučilišni profesor u Pragu, raspravu o fauni kičmenjaka iz ripačkih sojenica i

Dr. A. Weisbach, štopski nadliječnik, antropološku studiju o lubanjama iz prehistorijskih gromila na Glasincu.

Istaknućemo ovdje dvije opsežne antropološke rasprave Dr. Leop. Glücka, primarnog liječnika u Sarajevu o Ciganima u Bosni i Hercegovini i o Arnautima, nadalje bilješku Dr. Julija viteza Schlossera o jednom srednje-vjekovnom jevrejskom rukopisu vjerskog značenja („Haggadah"), kojeg je sretnim slučajem prije nekoliko godina kupio naš muzej od jedne sarajevske španjolske porodice. Ovaj bogato ilustrovani kodeks izdaće se u brzo u cjelini ko separatna publikacija. Značajna je takogjer rasprava Dr. M. Hoernesa o jednom predrimskom nadgrobnom spomeniku, koji se našao na jednom ostrvu u rijeci Uni kraj sela Ripča u blizini Bihaća.

I ova sveska služi uredniku „Wissenschaftliche Mittheilungen", g. Dr. M. Hoernesu, oduševljenu prijatelju našeg rada i nastojanja i priznatomu stručnjaku na polju arheologije na čast, pa mu i mi prinosimo na ovomu uspjehu njegovog brižljivog i

marljivog rada naše iskrene čestitke sa željom, da i VI. sveska, koja je već unišla u štampu, doskora ugleda svijet.

I peta sveska predana je u komisiju knjižari Karla Gerolda sin u Beču. Štampa Adolfa Holzhausena u Beču. Cijena je pete sveske, kao i prijašnjih 10 for.

„Das christliche Element in der topographischen Nomenclatur der Balkanländer." Von Dr. Constantin Jireček. Wien 1897. In Commission bei Carl Gerold's Sohn.

У „Sitzungsbericht"-има бечке академије (свез. CXXXVI. разреда филолошко-хисторијскога) објелоданио је врло заслужни учењак за прошлост јужнога Словјенства, а наосеб Бугара, професор др. К. Јиречек занимљиву расправу под насловом: Хришћански елененат у топографској номенклатури балканских земаља. У главноме, осим увода, распада се читава расправа на два дијела. Први расправља о насеобинама са светачким именима, а други о пријеносу мјеснога називља по легендама светацâ. У додатку су имена бугарских мјеста код Мануела Охилеса; географско називље у познатоме апокрифном дјелцу: Визија пророка Исаије, те напокон: Sirmium и civitas Sancti Demetrii.

Познато је, да су имена мјеста, градова, околиша и т. д. врло шаролика постања, но учени се писац бави само оним мјестима, што добише називе по којем свецу или светици.

Хисторику се најприје намеће питање, нијесу ли такова мјеста укупно нове насеобине средњега вијека? Но многобројни примјери јасно свједоче, да су врло старе опћине, често и велики градови, добили ново име по којем свецу, те се из самога назива не може под нипошто закључити, када је који град или опћина основана и утемељена. Два су пута, на којима стара имена уступаху новом називу. Често се име промијенило одмах, чим је хришћанство ухватило чвршћег корена, поглавито ако се град звао по којем поганском божанству. Или је мало помало светитељ најглавније цркве истискивао старо име те га коначно сасвим потиснуо. За први нам примјер могу послужити особито градови, што су носили име Аполона и Афродите. Аполонија у Битинији зваше се у VII. в. „Теотокиана", а Афродисиас у Карији „Ставрополис" (Криж, Крижевац). Римски Sirmium спомиње се још код Византинаца као Σίρμιον, Σέρμιον; код Славена као град Срјам (по буг. изговору). У касније се доба протегну име града на читав оближњи околиш, што га и сада зовемо Сријемом. Нови град, што се подигао на рушевинама старога римскога, прозван је по цркви св. Димитрија „civitas Sancti Demetrii", а у домаћим споменицима XV. в. Димитровци, Дмитровци, данашња Митровица.

За мјеста са светачким именима — вели учени хисторик — на балканском полуострву нужно је доказати, да ли спадају у вријеме прије силних преврата након смрти цара Мауриција (602.), или не. С овом добом започиње за источно римско царство прави средњи вијек, колико у политичкој повјести, толико и у литерарној те у етнографији. Славени се смјестише на балканском полуотоку у вријеме Фокаса и Хераклија, те у то вријеме и ишчезну велик дио старога мјеснога називља. Но и у томе влада ипак неко мјерило. Градови и поједина мјеста са светачким именима обичнија су у старим хришћанским крајевима, до којих су таласи поганства слабије допирали, него ли у касније покрштеним славенским земљама. У крајевима, што

су постанком романски, албанешки, грчки чешће се с таким именима сусрећемо, него ли у земљама чисто хрватским, српским и бугарским. С истога разлога обичнија су така имена по свим приморским околишима од Истре па десно све до задњих огранака Балкана, него ли у нутрашњости, у Босни, Србији или Бугарској. Прелазна је тачка Маћедонија. Из тога се дакако не може поднипошто закључити, да се је хришћанство с мањим жаром ширило на Дунаву и у земљама с његовим притоцима. Ова је врста имена била обичајна у становитој хисторијској периоди, у првим вијековима хришћанства, па је такова назива било и у нутрашњости прије великих преврата VII. вијека. А када се хришћанство и по славенским крајевима од IX. вијека напријед стало ширити, не бијаше више називање мјеста по свецима обичајно. Зато и имаде тако оскудан број тога назива по унутрашњим крајевима. Најмање их је у Босни, док нам опет Далмација у томе погледу даје најшаровитију слику. Још године 839. спомиње се мјесто Sancti Martini curtis у једноме уговору између дужда Петра Традоника са хрватским кнезом Мојславом. Позната су та имена са почетним слогом Сут — Су из тал. Santo, San (уз Сут — и Ст.). Такова имена сижу чак у XII. в. Ево их неколико познатијих. Сутвид (S. Vitus), Сутјурај (Сутђурађ), Сустипан, Сутпетар; Сутвара у жупи Грбаљ код Котора (S. Barbara), света Вара (Варин дан, варице). Писац броји овамо и Суторину, узано земљиште гдје Херцеговина сиже до мора код Новога. Тај назив да је настао од св. Ирена, па за аналогију довађа назив грчкога оточића ἡ Σαντορήνη, тал. Santorin. Како је то год умна комбинација а приcподоба са грчким именом сасвим јасна, ипак се не можемо да загријемо за тај тумач. Ми бисмо вољели помишљати на славенско име као Торине, Торови те приједлог съ. Исто нам је тако невјеројатно тумачење познатога кланца Суторман из Сутроман, свети Роман, бар се са гласовним законима не може довести у склад. Даље су имена као: Сутоморе, Стоморија (Sancta Maria). Овдје бисмо могли напоменути Стоморина, у котару сарајевском, те рећи, да је и то једнако S. Maria. У Истри су „стоморине“ дани између велике и мале госпе, дакле неоспориво у свези са именом Богородичиним. Како је то готово једини примјер, да је мјесто у Босни названо по свецу, вољели бисмо и то растумачити из слав. корена. „Стоборине“ се зове мјесто, ограђено зашиљеним даскама, по свој прилици изнајприје боровим. Не би ли се дало рећи аналогно Стоморине, Стоморина мјесто, ограђено омориковом оградом? — То је дакако тек нагађање, а слободно с наше стране тумачити то мјесто и из S. Maria. Када смо већ код Босне, напоменућемо село у котару вишеградском „Блаж“. По свој прилици ће то бити из S. Blasius, јер народ по Босни и данас зове тога свеца св. Блаж (Код Дубровчана Влахо). Што се у листинама босанским зове Власиј (Власин дан) биће само обична творба писарева из Blasius — Власиј. Како писац градину Павловац код Праче не довађа у свезу са св. Павлом, него са знаменитим великашем Павлом Раденовићем, тако не бисмо нити име „Марина глава“ довели у свезу са collis st. Mariae, него ће то бити новија творба, а око тога имена се зацијело овила какова прича. Тако ће исто бити и с именом Варвара код Прозора. Да је у Босни тако мало имена са светачким називљем, уз главни разлог навађа учени писац и премоћ патаренства, а познато је, да патарени нијесу признавали светачкога чина. Понешто је допринијело без сумње и мухамеданство. Но за то наши крајеви обилују красним и бујним народним називљем.

По српским се крајевима сачувало више такова назива. Понајприје су имена манастира, но има и других. Тако на прилику Митровица у Старој Србији; у срезу

ужичком Ариље (Аријев дан), st. Achilleus, надаље село Петковача, Остатија (Јевстатиј), Јелења, Јовање и т. д.

У Црној Гори: Ћекла, Ћеклићи (св. Текла). У Маћедонији је број дакако пуно обилнији. Да напоменемо само једно: Свети Врач (Врачи, Врачево, Врачеве) — тако зову св. Кузму и Дамјана. У Бугарској се напротив светачким именима зову само самостани и цркве. Обични су називи „черковишта“ и „оброчишта“ (ср. Црквине у травничком пољу, Црквице, село крај Зенице). Да Османлије нијесу затирали називља по свецима, доказ је што многа мјеста по Албанији и по источним крајевима тако зову сами Мухамедовци.

Тиват у Боки Которској (Theudo, Teudo, latus Tineti) свађа госп. писац на имена као св. Theodorus, Theodisius, Theodotus. Не крије ли се у томе имену илирско поријетло?

Δ

Različito. — Различито.

Zaručni i vjenčani običaji u općini bogomoljskoj [1]) na ostrvu Hvaru.

Danas već mnogi lijepi starinski običaji iščeznuše, a mnogi drugi postepeno iščezavaju. Odista je grjehota, što nam se nijesu barem na papiru sačuvali. Mnoge je do duše marljiva ruka zabilježila, ali dosta ih još čeka da ih se sjeti koji prijatelj narodne prosvjete. Ostajući pri onomu, što kazah u članku: „Koledanje uoči mladoga ljeta na ostrvu Hvaru [2]), na ime, da se iz običaja nekoga naroda može najbolje upoznati njegova duša, njegovo srce i njegova ćud, priopćiću neke karakteristične zaručne i vjenčane običaje, koji se dobrim dijelom još do danas održaše u općini bogomoljskoj na ostrvu Hvaru. Ove bi, bez sumnje, za kakovih desetak godina, a možda i prije, bilo sasvim teško iznijeti na svijetlo tačno i savjesno, jer postepeno, kako rekosmo, iščezavaju pred licem moderne prosvjete.

Neki sedamdesetgodišnji starac pripovijedao mi je potanko razne zaručne i vjenčane običaje i više drugih sitnica, koje ću ovdje zabilježiti. Pored toga imadoh i sam priliku vidjeti dobar dio onoga, što iznosim u ovome članku.

Zaruke.

U viših i otmenijih krugova danas se pored ostalih dobrih svojstava djevojke, pazi i na miraz, dok u seljaka zamjenjuje miraz fizični razvoj djevojke i njezino dobro zdravlje, bez kojega ne bi bila sposobna da obavlja kućne i poljske poslove. U neku ruku, kako no se kaže dosta pohvalno; jer ako ništa drugo, a to barem, jer se od zdrava zdravo ragja — i mi zbilja vidimo, da megju seljacima nijesu tako duboko bacile klice neke stanovite bolesti kao kod gragjana. U općini bogomoljskoj, kao uopće na ostrvu Hvaru, kod seljana dakako osobito se pazi na to, da li je djevojka zdrava i razvijena. Koja nije takova, za nju se može čuti kako govore: „Ča će, ako ni za u brime, a iskuhat i poć u pašu i napojit živo more i dite.“ Osobito se pazi još i na to, da li joj je majka prava domaćica, ili kako bi naši seljani rekli: „žena od fameje“ [3]). Ako imade sestara, pazi se takogjer i na njih, kakove su: da li su radišne i poslušne, jer po njima sude i djevojku za udaju. I naši seljani znadu često reći: „Gledaj mater, pak vazmi ćer“. Opet uza sva dobra svojstva, ako je slučajno ne prate najpovoljniji glasi o njenom djevojačkom poštenju, ona već nije prava djevojka i sasvim se rijetko dogagja, da takovu uzme čestit momak. Istina je, što pjesnici kažu, na ime da je ljubav slijepa, pa bi se po tomu moralo često dogoditi, da koji momak uzme koju djevojku,

[1]) Mjesto Bogomolje.

[2]) „Glasnik zem. muzeja“, god. 1896., str. 524.—529.

[3]) Od fameje = od soja.

a da joj i ne gleda kroz prste. Kad bi po svojoj mogli raditi, jamačno bi bilo više takovih, ali valja pamtiti, da momak zaručuje djevojku u strogom dogovoru sa svojim roditeljima, a ako hoće da obratno radi, tada mu je njihova kuća zatvorena. Lijepo je do duše, kad si je on sam izabere i kad su mu roditelji zadovoljni, ali se često dogodi, da mu je oni sami izaberu, a on, ako ne će da upadne u domaće neprilike, mora da se bezuvjetno pokori njihovom izboru. U ovakovom slučaju, ako sin ne može da se nagodi sa svojim roditeljima, biva da on usprkos uzme djevojku, koju ljubi, te ide s njom stanovati izvan očinske kuće ili je vodi u Ameriku, ili naprosto on sam otigje u svijet, razjaren zbog porušenih svojih osnova, a s druge strane opet ne će da radi protiv volje i želje svojih roditelja. U ostalom mnogo su češći slučajevi, da se megjusobno nagode.

Ja sam već u članku „Koledanje uoči mladoga ljeta na Hvaru" zabilježio, da momak uhvati priliku koledanja, da stupi u kuću one, koju ljubi i da joj od te večeri postane stalnim pohodnikom. Uoči mladoga ljeta, na Silvestrovo, obično su i zaruke, dakle poslije godine dana, a kroz to vrijeme, kako kazah u pomenutom članku, mladić kuša djevojku kao jednostavni njezin ljubavnik. Jednom se jako na to pazilo, ali već danas, ako i rijetko, imade slučajeva da se zaruke obavljaju i drugih dana. Pitaće kogod, za što se baš na Silvesterovo moraju obaviti zaruke. Na to pitanje ne mogah dobiti stalna odgovora, ali razabrah, da bi to moglo biti s toga, držeći se narodnoga vjerovanja, da mladi zaljubljenici već novom godinom budu novi ljudi, jer ih imade, koji tvrde, da se zadnjega dana godine valja ostaviti onoga, čega se je ostaviti, a započeti ono, čega se je prihvatiti. Ovdje naime naš narod misli na dobro i na zlo.

Mladić ide na zaruke sa svojim ocem, a ako ga nema, onda ga prati koji od njegove braće. Ako pak ni ove nema, tada odabere jednoga muškarca od rodbine, i to jednoga od starijih i uglednijih. Ne može se ni pomisliti da bi zašli u djevojčinu kuću praznih ruku, jer bi to bila gotova sramota, kad se pomisli, da se odmah poslije zaruka govori po cijelom selu, ponajviše u ženskim krugovima o darovima, što joj ih darovaše i o njihovoj cijeni. Oni ponesu sa sobom stegno ovnujskog mesa, bocu dobroga vina, te u jednoj kutiji koji osobiti dar, a taj je fina svilena marama ili koji ures od zlata. Ili jedno ili drugo uvijek je združeno s prstenom, kojim će je momak zaručiti. Djevojčina čeljad, pa i ona sama imadu toga dana pune ruke posla, da urede kuću i da pripreme dobru i obilnu večeru, kojoj učestvuju ukućani djevojke i njezin zaručnik sa svojim pratiocem. Rijetko će još koga pozvati, jer se za večerom raspravlja samo o domaćim stvarima i o budućem živovanju mladoga para. Poslije večere obavljaju se zaruke i to tako, da otac zaručnikov pristupi k djevojci te joj kaže, što inače već ona znade, za što je došao sa sinom; onda uzme prsten iz kutije, koja leži na stolu, te joj ga on sam natakne na prst, za tim joj ozbiljno kaže: „Spomeni se (drži na pameti), ko ti je dao ovaj prsten". Tim riječima hoće da joj pokaže svoju moć kao otac onoga, koji će joj biti mužem. Poslije tih očevih riječi momak izagje na kućni prag i tu izbaci nekoliko hitaca iz kubure ili pištolje, i to je znak da su zaruke obavljene. Poslije toga čina ustanove, kada će im biti prvo navješćenje s oltara, ili kako na ostrvu kažu „pronuncija" ili još „proluncija", koje je nekoć moralo biti samo na dan „Gospe od Ružarija" (sv. Čislo) mjeseca oktobra. Danas su u pomenutoj općini sasvim rijetki slučajevi, da bi navješćenje bilo kojeg drugog dana. Ipak ih imade, a po tome se dade ustanoviti, kako i taj običaj postepeno iščezava. Vjenčanje pak slijedi odmah u prvu subotu poslije trećeg navješćenja. I ovdje su sasvim rijetki slučajevi, da bi se ono obavilo kojeg drugog dana.

Mnogo se gleda vjenčanog dana na svatove, ili kako ih na ostrvu zovu „svaća“. Po broju svatova cijeni se i sjaj pirovanja. Čim imade više, tim se pirovanju daje veća cijena, a po selu se o tomu na sva usta govori, koliko ih imade i koji su. Poslije večere, megju ostalim stvarima, ustanove odmah, koga će zvati u svatove, ili kako na ostrvu kažu „na pir“. Ustanove na ime, koje će i koliko ih pozvati zaručnik, a koje opeta zaručnica.

Pošto su sve to udesili, u kasnu noć zaručnik i njegov otac oproste se s ukućanima zaručnice.

Odnošaji izmegju zaručnika do vjenčanja.

Do zaruka mladić je zalazio u kuću djevojke više kao domaći prijatelj, nego li kao njezin ljubavnik, barem za njezine roditelje, dok sada zalazi kao zaručnik, te se sa svojom dragom razgovara na po se o vlastitim stvarima, ali je obično njihovom razgovoru prisutna djevojčina majka, baka ili koja sestra. Muškarci se u to ne pačaju. Bilo da je majka, baka ili sestra, ona se ne upliće nikada ni po što u njihov razgovor. Dok oni po tiho govore, njihova drugarica, ili bolje čuvarica, sjedi malo podalje od njih i plete bječvu ili izvagja koju drugu žensku radnju. Ako je momak iz istoga sela, iz kojega i djevojka, tada zalazi k njoj redovito skoro svake večeri, inače samo subotom, a često i nedjeljom. Nedjeljom rjegje, jer slijedi rabotni dan. Kad je momak iz sela, tada mu nije teško zalaziti k njoj i svake večeri, jer se ne zaustavlja do kasne noći, a k tomu ne mora prehagjati u drugo selo.

Na samo mlado ljeto, dakle sjutra dan poslije zaruka, u kući zaručnice prigotovljuje se objed, kojemu učestvuje njezina domaća i zaručnikova čeljad. Večera je takogjer u kući zaručnice. Prije nego što se zaručnik i njegov otac oproste sa domaćima, zaručnica mora da daruje svoga budućega svekra, a taj je dar lijepo sašivena košulja i jedan ili više para bječava. Ostale njegove rogjake, koji bijahu toga dana na gozbi, takogjer daruje, a ako ih tamo ne bijaše, onda im dar pošalje. Muškarcima, kao i svekru, daje košulju i bječve, a ženskima finu zarubljenu mahramu i pregaču, a gdjekada i košulju. Košulje mora da je ona sama sašila a isto tako i pregače; sama mora bječve isplesti i marame zarubiti. Takav dar imade pod krinkom uspomene i ljubavi sasvim drugi značaj, po njemu će se na ime vidjeti, koliko je ona (zaručnica) igli vješta. Poslije darivanja govori se po više dana o darovima po selu, osobito u ženskim krugovima, u kojima se, kako to već obično biva, sve ne odobrava. Naročito ne odobravaju rado mlade djevojke, pa bile i najbolje prijateljice zaručničine. No takove, ako i ne odobravaju sve, opet ne kude. Jedna kaže, da je ona uradila ili da bi uradila ovako ili onako, druga da bi to nešto drugojačije, a treća opet, e bi sve bilo u najboljem redu, kad ne bi bilo toga, ili onoga i t. d. One ne odobravaju, prilagogjivajući se svomu ukusu. Varao bi se jako, koji bi mislio, da to čine iz zavidnosti. Tu imade malko ljubomora i ništa drugo, ili kako bi se talijanski kazalo: „gelosia dell' arte e del mestiere“. To se jasno vidi i odatle, što one samoj zaručnici u lice kažu dotične prigovore, koji su tada još oštriji, nego onda, kad ih ona ne čuje.

Opazismo ipak, da još nije darovala svoga zaručnika. Ako nije, to će ga ona čim prije darovati, a taj će dar imati najčišću i najplemenitiju svrhu, na ime da mu bude milom i najsvetijom ljubavnom uspomenom. Obično ga dariva sa nekoliko rubaca najfinije „tele“, na kojima ona izveze njegovo ime, ili pak sa lijepo iskićenom duhan-kesom. Obično mu pokloni lijepu duhan-kesu, koju on upotrebljava jedino za praznike, a čuva je i pazi kao oči u glavi. Ni on nje ne zaboravi: često joj donese štogod na dar, i to

kakav zlatni ures, finu svilenu maramu, ili pak što drugo. Sve te darovane stvari, koje naši seljani zovu „dori", moraju se osobitom pažnjom čuvati, jer sjutra, kako no se kaže, da se izmegju njih što dogodi i ljubav raspline, darovi se moraju povratiti. Ako slučajno dogje do toga, da momak hoće da ostavi djevojku ili obratno, to joj on poruči po kojoj pouzdanoj osobi, da mu povrati darove, i to ne zbog njihove vrijednosti već s toga, što potraživanje, da se darovi vrate znači svagju i što se ljubav ne može ni po što smatrati razvrgnutom, dok jedno od njih drži kod sebe ma i najmanju darovanu stvarcu.

Kod mladih ljudi, kada ljube, svi su živci uvijek napeti, a njihove oči mogu se prispodobiti Argusovim očima, s tom jedino razlikom, što one gdjekad vide i ono, čega u istinu nema, a često i obratno. Kaže se, da je ljubomor jedna od najtežih moralnih bolesti. Bilo da vjerujemo kazivanju drugih, bilo da smo sami pili iz te pregorke čaše, mi smo čvrsto uvjereni, da je tako. Nego ne možemo nikako da pristanemo uz one, koji tvrde, da je on jedino baština inteligentnijih slojeva. Naši seljani, o kojima je u ovomu članku govora, lijepim su nam dokazom, kako baš ne treba pripadati tim blaženim višim krugovima a da te uzmogne osvojiti ljubomor. Mladi par, osobito iza zaruka, znade često planuti ljubomorom. Momku je dosta kadšto čuti, da odviše u zvijezde kuju ljepotu njegove drage. A to budne tijem gore, ako to čini koji mladi čovjek, jer je to znak, da ga ona zanima ili da bi u opće mogla druge zanimati. Dosta mu je, da opazi da se koji drugi oko nje vrze, jer on tada ne istražuje, da li mu ona vraća milo za drago ili ne, njemu je tek dovoljno da to može biti, ili kako bi se po modernu reklo, da postoji u „sferi" mogućnosti. Kad bi ona otišla na ples bez njega ili njegove dozvole, to bi bilo još gore, i kad bi se to opetovalo, moglo bi to još razvrgnuti i ženidbu. Megju tijem sasvim su rijetki slučajevi, da se do vjenčanoga dana mladi zaljubljenici ne porječkaju, a to većim dijelom zbog pomenutih trica. Ako se momak gdjegod odviše zbog takova šta rasrdi, tada on pošalje k djevojci pouzdanu osobu, obično koju žensku, a vrlo rijetko muškarca, da mu po njoj poruči (napovidi), da li misli i unaprijed isto tako pregriješiti ili ne, i ako kani, moli je, da mu povrati „dore". Gdjegod se koja ispriča, a gdjekoja mu opet pošalje veći dio darovanih stvari, dok ostalo zadrži, te mu napovidi, da mu ono drugo ne može poslati, već da dogje sâm. I on otigje, pa ne treba ni pitati, kako se stvar dovrši: oni se iznova izmire. No ipak je čudnovato, što on u takovom slučaju ne ide do njezine kuće, premda joj ukućani ne znadu ništa o njihovom nesporazumku, već oni ureku gdjegod drugdje mjesto sastanka. Obojica su više nego uvjereni da će se pomiriti, ali on ne ide u kuću, jer se već smatra kao da je u vječitoj zavadi. Više puta se dogodi, da se na prvomu sastanku ne pomire, jer koliko ona toliko i on ne će da popusti, ne će na ime da prizna krivnju. Takovo postupanje više ili manje svima je prirogjeno, ali kod naših seljana ono dobiva posebni značaj.

Drukčije opet sasvim biva, kad jedno od njih čvrsto odluči, da valja prekinuti svaku dalju svezu. U takovim prilikama ne upotrebljuju oni više strane osobe, već glavom otigje jedno do drugoga ili pošalje koga od bliže rodbine. Dogje li do toga, mora da je već nešto teško po srijedi. Može da dogje i do pomirenja, ali ono stoji na tezulji, ako se zaručničina ili zaručnikova čeljad ne zauzme za stvar, te ne uznastoji, da se opet izmire. Nekada bijaše običaj, da su se davali u ruke „pučkomu sudu". Potražili bi na ime jednoga ili dva starija i uglednija muža u selu, da oni, saslušavši stranke, odluče o stvari. Držeći, da je jedna od najvećih sramota, kad se izmegju dvoje mladenaca izjalovi ženidba, oni bi se do duše izrazili po svom uvjerenju, ali bi opet tako izravnali stvar, te bi došlo do pomirenja.

Od zaruka do vjenčanja obavlja djevojka sasvim malo ili ništa poljske poslove, a i kućne radnje prepušta brizi koje sestre, ako je imade, inače netom ih obavi, sjedne da šiva prćiju, ili kako seljaci naši kažu „dotu", na ime odijela i rubeninu, kao što i darove, kojima će darivati gostove na dan vjenčanja. Često joj pomaže šiti koja švalja iz sela. One se tada obično povuku u posebnu sobu i tu rade a da niko k njima ne zalazi — i kako što sašiju, spreme odmah pod ključ. Dok nije sva „dota" gotova, ne kazuju je nikome. Imade predrasuda, da tada preostala radnja ne bi najbolje uspjela i da bi to još moglo nahuditi poznijoj bračnoj sreći. Biće da je tu ponešto predrasude, a ne smije se ni to s uma smetnuti, da je cjelokupna „dota", kad je dogotovljena, od ljepšeg i većeg dojma po onoga, koji je razmatra. Kad je „dota" dogotovljena, navale sve susjede i prijateljice djevojčine u njezinu kuću, da je razgledaju. Ni sami ukućani zaručnice nijesu uvijek dobre sreće, da vide komad po komad kako je izragjen, pače ni isti zaručnik nije bolje sreće. Djevojka mu do duše pokaže kadšto koji zgotovljeni komad, ali ono, što je po njezinom sudu najljepše i čim misli da će ga jednom najviše iznenaditi i zadovoljiti, ne će ni za što da mu kaže. Više puta se dogodi, da mu onako na pola riječi natukne o kojoj radnji, i to samo za to, da probudi u njemu želju da je vidi. On poslije ne miruje, dok mu je ona ne pokaže.

Zaručnik ne zalazi samo večerom k svojoj zaručnici; često je od njezinih roditelja pozvan i na objed (ručak), i to obično o blagdanima. Takom prilikom obično joj donese kakav maleni dar, ali prije nastoji doznati, što bi joj bilo najviše po ćudi. Takav je dar obično svilena marama, koji fini ubrusac, lepeza, pregača (travesa), srebrna probodača, niz koralja, a često i koji zlatni ures, na ime naušnice ili kolajna (kanijela). Ako je imućniji, darovaće je češće. Zabilježićemo nešto, iz čega će se razabrati, da i naši seljani drže do estetike, i to ne iz načela, već s toga, jer im je prirogjeno estetično čustvo. Mlada zaručnica osobito nastoji, da šivajući robu ne bi izradila štogod takovo, što bi se protivilo njegovom ukusu; za to ga ona umije vješto iskušavati, a on, već znajući dobro, što ona hoće, natuknuće nešto o onome, što ona želi da znade, i to tako kao da se to njega i ne tiče.

Sajmovi u hvarskim selima: Vrbanju, Svirčima, Pitvama i Dolu, u gradu Starigradu, te u varoši Jelši, imadu neki osobiti značaj. Za tih sajmova, ili kako na ostrvu kažu „fjera" (po talij. riječi fiera), ističu se starigradski trgovci, ponajviše žene, koje na prostrtim stolovima prodavaju razne predmete, većim dijelom ženske urese, za tim igračke i još kojekakve sitnarije. Pošto svi ovi sajmovi padaju ljeti, to ih imade, koji prodavaju i razna hladna pila, kao „mištro", „limunadu" i t. d. Ali mi ne kanimo potanje opisivati te sajmove, već samo u toliko, u koliko su oni srodni sa našim predmetom. Te sajmove pohagja većinom mlada čeljad, momci i djevojke. Sasvim su rijetki mladi zaručnici, koji ih ne pohagjaju. Oni im sviću kao najljepši dani u godini, jer se tada ponose, što se mogu pokazati pred svijetom kao mladi zaručnici u novoj opravi. Zaručnik pak osobito uživa od milinja, ako mu je draga puna zlatnog nakita, kojeg joj je on dao na dar. To su dani, u koje ju on najviše dariva. Takovo darivanje zove se „plotit fjeru". Da ne bude zamjere, obično se sastane više momaka i djevojaka iz jednoga sela, te objeduju na pazarni dan zajedno, a isto se tako skupa vraćaju. Pazarni dani jesu zbilja dani ljubavnoga ašikovanja i u tim prilikama biva da se mnogi mladić očituje onoj, za koju mu srce kuca. U večer, pošto se povrate kući, a isto tako i sjutra dan, pokazuju mlade zaručnice prijateljicama sve ono, što su im njihovi zaručnici platili za „fjeru", a i nezaručene djevojke pripovijedaju, koji im je momak što platio, te megjusobno nagagjaju, koji je što platio iz ljubavi, a koji pak samo slučajno, bez kakve naro-

čite namjene. Jako paze taj dan i na riječi momaka — i svaku onu riječ, koja odiše ljubavlju, dobro upamte, tumačeći je opet na svoju. Za tih sajmova često se dogodi, da dogje i do kavge izmegju momaka jednoga te istoga sela. Često budne to i zbog neznatne trice pri vinu, no najviše zbog koje djevojke. Oni se zavade i izgrde, ali do tučnjave rijetko kada dogje, a do krvi po gotovoni kada. Teško je pri srcu onomu momku, koji mora gledati na svoje oči, kako drugi plaća „fjeru“ onoj djevojci, koju on voli, ili ako se odviše okolo nje vrti. Ljubomor u takovim slučajevima znade biti žestok. On izazove na riječi dotičnoga, tako da se drugi i ne sjete, za što.

Osim zaruka i zaručničkoga darovanja, sve ostalo, o čemu je do sada bilo govora, moći je opaziti gotovo uvijek i kod drugih seljana na ostrvu Hvaru. A sada pregjimo na

Vjenčanje.

Jednom se je vjenčanje obavljalo upravo prve subote poslije trećega navješćenja. Danas imade doduše iznimaka, ali ipak većim dijelom ono se obavlja iz jutra prve subote poslije navješćenja.

Zaručnik nagje jednoga ili dva kuma, a isto tako i zaručnica. Zaručnik otigje sa svoja dva kuma u kuću zaručnice, no opet i to nije uvijeke, jer imade slučajeva, da kumovi zaručničini povedu nju u kuću zaručnikovu. Tada njih šestero ili četvero, ako svako imade samo po jednoga kuma, otigju skupa u crkvu, vodeći se pod ruku, ili kako na ostrvu kažu: „pod pazuhe“ ili „sotto scajo“ (čit. šoto škajo), bez ikakove druge pratnje. U crkvi, gdje slušaju veliku pjevanu misu (službu božiju), obavlja se na svršetku vjenčanje. Iz crkve se vraćaju isto tako kao i kad idu u crkvu. Kumovi idući u crkvu i vraćajući se kući, pucaju neprestano iz pištolja ili kubura. Da pucanje teče brže, oni već prije priprave malih papirnatih krugljica, kako mogu ući u cijev od kubure. Kad su došli do zaručničinog doma, tada ova sa kumovima stupi u svoju kuću, a zaručnik opet sa svojima kumovima otigje svojoj kući. Kumovi jednoga i drugoga dana „bikare“ (od talij. riječi beccheria = klaonica). Kumovi zaručnika u njegovoj kući, a kumovi zaručnice u njezinoj. To „bikarenje“ sastoji u tomu, da zakolju i urede potrebite životinje kao: janjce, kokoši, kozliće i t. d. za sjutrašnji pir.

Toga dana zaručnikovi kumovi objeduju kod njega, tako isto kumovi zaručnice kod nje, no dogagja se, da zaručnik otigje sa svojim kumovima na objed, a rjegje na večeru k zaručnici. Ni za objed, ni za večeru ne sprema se ništa osobito, jer je subota posni dan, a naš narod osobito cijeni post; jede se riba, ili naprosto bakalar sa zeljem ili čim drugim. U suton dogje pred kuću zaručnika svirač, ili kako na ostrvu kažu, „šonadur“ (od talij. riječi suonatore), pa svira u mišnjicu (drugovdje na ostrvu čuje se glas: mišnice), no danas može se opaziti da svirač udara i u „liru“, koja naliči mnogo na gusle. Mišnjica jest napuhana mješina od jarčića ili janjčića: na jednomu je otvoru sviralo, dok se na dônjem zavežanom kraju mogu opaziti dva zuba od svinje kao ures. Lira imade, kako rekosmo, veliku srodnost s guslama, još veću sa gudalicom (talij. violino), a prave je seljaci iz maslinova ili borova drva, ponajviše od žile, pošto se ova dade lakše rezati oštrilom. Ako se hoće da lira bude baš dobra i da lijepo odjekuje, valja je izdjelati iz što tvrgjeg drveta, jer tada bolje i jače odjekuje; za oto je dobro drvo od oskoruše. Takove su lire i skuplje i u većoj cijeni. O jednom i drugom glazbalu mi ćemo potanje progovoriti, kad bude govora o plesovima na Hvaru ili kako na ostrvu kažu „toncima“. Svirač odsvira nekoliko komada, za tim ga zaručnik ili „mladoženja“ uvede u kuću, te ga pogosti kako bolje može, a onda otigje pred

kuću zaručnice ili „nevistice". Pošto i tu odsvira nekoliko komada, stupi u kuću i ostane na večeri. Dužnost je zaručnikova, da unajmi za tu večer gdjegod kuću „na pod" za ples. Za oto iznajme se obično nove kuće, u koje nije još niko uselio, i koje često još nijesu sasvim dogotovljene. Na taj ples, koji traje do kasne noći, može svako doći, a ne treba na po se spominjati, da je tu i zaručnik i zaručnica sa kumovima. Zabava počne obično „saltinom", t. j. poskočnicom. („Saltin" od talij. riječi saltare = skakati.) Zanimljivo je kolo, o kojemu ću progovoriti drugom prilikom.

Koliko naši seljani umiju biti pristojni, vidi se odatle, što svaki plesač izvede barem po jedan put nevjesticu. Najprije izvedu je kumovi, ili kako na ostrvu kažu, „kumpori" (talij. riječ compare), a poslije zaručnik, pak ostali. Karakteristično je, da sa zaručnikom pleše sasvim malo: kadšto jedan sami ples. U ostalim mjestima na ostrvu Hvaru i Braču običaj je, da svaki novo nadošli plesač otigje k zaručnicima, pa im čestita, a zaručnik mu onda preda zaručnicu, da s njim pleše. Poslije plesa zaručnik sa kumovima otprati zaručnicu do njezine kuće, a on se povrati svojoj. Svirač prespava te noći u kući zaručnikovoj.

U svatove pozivlju dogovorno zaručnik i zaručnica. U nedjelju u jutro sakupe se njegovi i njezini svatovi, i to njezini kod nje, a zaručnikovi kod njega. Mladoženja se sa svojima zaputi k zaručnici. Mladoženju vode kumovi pod ruku, dok ostali svatovi stupaju dva po dva u povorci, i to obično muško i žensko zajedno. Pred povorkom stupa barjaktar, koji je obično brat zaručnikov, a ako nema brata, tada je barjaktarom koji muškarac, koji mu je prvi po krvi. Za barjaktarom stupa svirač i neprestano svira ili udara. Zastava je „troboja" a povrh nje je svilena marama, koju zadjene isti barjaktar; na kraju štapa, povrh marame, zabode jabuku. Muški svatovi u povorci baš se natječu u pucanju iz pištolja ili kubura.

Pred kućnim vratima nevjestice sakupi se mnoštvo znatiželjne čeljadi, ali bože sačuvaj, da bi se ko usudio prekoračiti prag njezine kuće, jer će tu sada da se nešto zbude, što se pri vjenčanju gotovo toliko cijeni kao kakvi vjerski obred. Vreva je velika, svako želi biti što bliže da vidi ono, što je već možda i vidio. Osobito se mlade djevojke jagme da su što god bliže.

Kum zaručnikov stupi do kućnoga praga, za tim progovori: „Dobro jutro, djevojčina majko! Čuo sam da je ovgje u tebe dorasla jedna djevojka, koja je na prodaju za N. N. (ovgje imenuje njezinog zaručnika, već od juče muža), a za koju jabuku ću ti dati ovu." Kum zaručničin prikaže mu sve djevojke od „svaće", i to jednu po jednu. Kako mu prikaže koju djevojku, veli mu: „Evo, je li ova?" i pokaže na djevojku. Ako je ona udata žena, tada mu ovaj potonji odgovara: „Nije ona za mene, ona je već prodana". Ako pak nije još udata, tada mu odgovara: „Ta divojka nije još za prodaju". A ako je koja djevojka ružna ili stara, tada veli: „Nije to jabuka suproć ovoj jabuki". Pošto je kum zaručničin prikazao kumu zaručnika redom sve djevojke, tada izvede preda nj mladu zaručnicu, pa ga upita: „Je li ovo jabuka suproć tvojoj jabuki?" Ovaj mu drugi odgovori: „Ovo je jabuka suproć mojoj jabuki (čuje se kadšto i jabuci)". Tada kum njegov dade njezinom kumu jabuku, u kojoj znade biti zabodeno i do 6 (šest) srebrnih forintača, a on mu tada izruči djevojku — zaručnicu. Tog istog časa zagrme pištolje, a veselju nema kraja. Istom što se oglase pištolje, zaručnikovi svatovi ugju u kuću zaručničinu kao pobjednici, a kad su stupili u kuću, tada zaručnica daruje barjaktara, koji je, kako rekosmo, obično brat njezinog zaručnika ili bliža svojta. Daje mu maramu (rubac), koja ne smije biti ružnija od one, što je na vrhu barjaka. Ako bi slučajno bila ružnija, tada je barjaktar ni po što ne bi uzeo. Čim je ljepša marama,

tim je djevojci veća dika. Dešava se, te se zaručnica malo našali sa barjaktarom, pružajuć mu maramu, koja mu nije po volji. On je prosto odbije, pa tako gdjegod i drugu i treću, dok ga napokon ne iznenadi veoma lijepom i finom maramom, kojom se on poslije ponosi po selu, kao darom, što ga dobi od zaručnice. No barjaktar ne daruje zaručnici maramu, koju je izvjesio na vrh barjaka. Njezin mu je dar kao nagrada, što je svojom maramom, koju je sâm kupio, okitio barjak, pod kojim ona slavi svoj pir.

Pošto su svatovi zaručnikovi unišli u kuću zaručničinu, ona izvadi iz svoga spremišta nekoliko kitica, koje su napravljene od bojadisana platna ili papira, ili kako sami seljani kažu, od „mrtvoga cvića", te takovim kiticama dariva sve muškarce svoje i zaručnikove svaće. Ali najprije daruje svoga i zaručnikova kuma, za tim zaručnika, pa onda ostale po starosti i časti. Kumovima i zaručniku daruje kitu od tri grane, a ostalima od dvije ili od jedne. Kite zadjenu o desno krilo šešira ili kape, no sada su je već počeli stavljati na desnu stranu prsiju. Dok se ne krene u crkvu, svatovi se goste prošekom, rakijom, ili bijelom kavom. Osim toga imade pred njima više vrsta slatkarija, kao što su: „cvijet" i „paprenjak". Oba ta slatka prave jedino u Staromgradu na Hvaru i nema na ostrvu svadbe ni ikakvoga veselja, da ih ne ćeš opaziti na stolu poslije jela uz finu kapljicu.

U crkvu zapute se istijem redom, na ime najprije barjaktar, za barjaktarom svirač, za sviračem kumovi i zaručnici, a za ovima svatovi uz neprekidno pucanje iz pištolja. U crkvi dočeka mladence svećenik, kojemu oni moraju toga dana poslati na dar dva stegna ovnujskoga mesa i dva kolača. Karakteristično je, da jedno stegno mora biti desno a drugo lijevo, ni po što dva desna ili dva lijeva od dva različita ovna, ili kako na ostrvu kažu „brava". Kad mu nose to na dar, jedno stegno i jedan kolač nosi mladenčev, a drugo stegno i kolač njezin svat. U crkvi, koja je toga dana sjajno opremljena, slušaju svi „velu misu". Kada se vraćaju iz crkve, običaj je, da domaćin ili domaćica ili ko drugi od one kuće, mimo koje progju, iznese na dar svaći jednu staklenku dobroga vina, a kum zaručnikov poviče tada u sav glas: „Eto nam zdravice od N. N.! (kaže ime darovatelja). Sve mu rodilo i plodilo u dugu (dugom) viku u malahnom grihu! Živio, kume!" Darovano vino nose muški svatovi, te se njime časte za objedom, koji je odmah poslije mise u kući zaručničinoj. Za objedom se izmijeni najmanje desetak raznih jela, a dok se jedu riži, koji su zbilja tradicijonalni za svadbenih objeda, svirač svira pred stolom, a poslije sjedne i on da jede. Prije je bio običaj, da je svirač svirao pred kućom. Poslije blagovanja dogje na stol prošek, ružulin i razne slatkarije; tada započmu — zdravice. Ustane jedan, pa nazdravi drugu ili drugarici, koja mu je na desnu — i tako ide na dalje, dok se svi ne obredaju. Nazdravljaju samo muškarci, i to svakomu koji je tu prisutan. Imadu tri nazdravice: jedna za muškarce, jedna za ženske, a jedna za djecu.

Za muškarce:

Pade listak naranče
Usrid čaše junačke:
Poznala je naranča,
Da je čaša junačka,
Pak zavapi: u — glu — glu,
Da popije i — dru — gu.

Za ženske:

Pade listak bleske
Usrid čaše ženske:
Poznala je bleska,
Da je čaša ženska,
Pak zavapi: u — glu — glu,
Da popije i — dru — gu.

Za djecu:

Pade listak smrikinje
Usrid čaše ditinje:
Poznala je smrikinja,
Da je čaša ditinja,
Pak zavapi: u — glu — glu,
Da popije i — dru — gu.

Dok onaj, kojemu se nazdravlja, ispija čašu, pjevaju sva muška grla ove stihove:

Pij N. N. (kažu njegovo ime) rednicu,
Doša te je red:
Da popiješ trista zlatnih,
Ima braće, kî će platit.
Pij, pij (pij), ma se ne opij!

Nazdravičar mora napuniti čašu i pružiti je onomu, kojemu nazdravlja. Nazdravice se ne prekidaju, dok se svi ne obredaju.

Pošto svrše nazdravice, digne se svakolika družina od stola i otigje na ples, na kojemu se ponašaju kao i dan prije. Ples traje najviše dva sata. Poslije plesa svatovi se opeta povrate u kuću zaručničinu, gdje štogod užinaju, a za tim ih majka zaručnikova dariva kolačima (samo muške svatove), koje oni objese o pas iza legja. Ovaj običaj počeo je već ponešto iščezavati. Poslije ovoga stanu se spremati da povedu zaručnicu u kuću zaručnikovu. Prije polaska klekne zaručnik nablazinu na kućni prag, te pita od tasta i punice oproštenje: „Pitam proštenje prije u Boga, pak u Blažene Divice Marije, pak u svih Svecih, pak u vas ćaća i mama, pak u svih vas iz kola, da mi prostite, tako Bog vama prostio!“ Tada mu tast i punica odgovore: „Bog ti, sinko, prosti!“ Na to svi uskliknu u kolu u jedno grlo: „Bog ti prosti!“ To isto uradi i zaručnica, koja već po svojoj nježnoj ženskoj prirodi obično zaplače, jer joj se je dijeliti od roditeljske kuće.

Kada vode zaručnicu iz roditeljske kuće, povorka stupa opet starim redom, samo što sada pred barjaktarom idu plešući zaručnikova i zaručničina sestra, a ako ih ne imadu, onda mogu ove da zamijene njihove bliže rogjakinje. One nose za pasom kudjelju (kudiju), na kojoj imade obično vune, a rjegje pamuka, pet vretena, svilena marama, mnogo svilene vrpce i jabuka, a povrh svega toga jedan „mrtvi cvijet“. U putu opet darivaju svaću vinom, samo što ovoga puta zaručnik dariva darovatelje slatkišima ili čim god drugim, dok ih je u jutro, kad su se vraćali iz crkve, darivala zaručnica. Još je slučaj, da posipaju svaću putem rižima, pšenicom, a katkada i slatkišima. Na doksatu od kuće (sularu) ili pred samom kućom dočeka svaću jedan sasma ružno obučen čovjek, koji se navlaš tako opremi. Taj čovjek sjedi na jednom stočiću; u ruci drži pušku i mač, a do njega je drugi jedan stočić, na kojemu je jedan kolač, boca dobroga vina, pero i crnilo. Kada se je svaća primakla, tada kum zaručnikov pristupi starcu, te ga oštro upita: „Što si, stari, tute sio?“ Starac mu odvraća: „A bolan, što me pitaš?“ Kum: „Hoćeš li ti, stari, moć prijat ove svate večeras na konak?“ Starac: „Bolan, šta si poludio? ko bi tu tvoju curmu (talij. riječ ciurma = družina) mogao primiti u ovu moju malu kućicu? Pa imaš li opeta novaca da platiš večeru i što prospavaš?“ Kum: „Bogme, kume, imam“. Starac: „Pa otkle ti, moj kume, da te pitam, ideš? Mogao si dovesti i hajduke od tamo iza gore da me porobiš. Pokaži teskeru, otkuda ideš“. Kum izvadi tada iz džepa komad ispisana papira, te ga dade starcu u ruke, a ovaj, makar da često ne zna ni čitati ni pisati, pričinja se kao da najvećom ozbiljnošću proučava ispisani papir. Dok ga razmatra, maše glavom kao kakovi učenjak, koji riješava koje veoma zamršeno pitanje. Za tim starac dostojanstveno potvrdi glavom, da je „teskera“ u redu, a svatovi se tada primaknu. No prije, nego će stupiti u kuću, zaručnik i zaručnica pitaju na kućnom pragu oproštenje u zaručnikovih roditelja, ižljube se s njima i na to svi stupe u kuću. Starac, koji sjedi pred kućom, pruža svakomu bocu, da gucne kap vina. Njega nagje sama obitelj za taj posao, ali obično je on bliža zaručnikova svojta. I ovaj način dočekivanja gubi se malo po malo. U malo zaboravismo kazati,

da čim se prestane prepirati starac i zaručnikov kum, nastane silno pucanje iz pištolja.

Kad svi od pratnje stupe u kuću, barjaktar zasadi zastavu na kućni prag. Tek što ugje zaručnica u kuću, prikažu joj jedno dijete u povojima. To dijete mora ona poljubiti i darovati kolačom. Ovo čine s toga, da je sjete, da će i ona jednom postati majkom. Taki je običaj i u nekojim mjestima na ostrvu Braču — i to u onim kućama, u kojima imade koja stara baka. Na to se zaručnica izljubi sa svim ukućanima, a poslije toga uzme malo suhih smokava, bajama, pšenice, pirinča (riži) te sa praga baca u križ na krov od kuće i u dvorište na svjetinu. To čine s toga jer su uvjereni, da mlada nevjesta nosi blagoslov u kuću, a to bacanje u križ na krov i na svjetinu jest po neki način kao želja, da u toj kući nikada ne ponestane pomenutih stvari, a isto tako ni drugima.

I svaću, kad stupaju putem, posipaju sa prozora sviju kuća, mimo kojih prolaze, rižima ili pšenicom. Ovo običavaju raditi i drugdje na ostrvu Hvaru, a isto tako i na Braču. U ovećim mjestima posiplju svaću obično slatkišima.

Pošto opet štogod pojedu u kući zaručnikovoj, idu na ples, koji traje do večere. Večera je takogjer obilata kao i objed. Poslije večere opet se nazdravlja kao i poslije objeda, samo što se za večerom obično malo više pije nego li za objedom. Poslije večere opeta slijedi ples, kojim svrši prvi dan pirovanja, jer se subota, dan vjenčanja, ne računa.

U ponedjeljak izjutra svatovi se opeta sakupe u kući zaručnikovoj, gdje ih pogoste vinom, prošekom, ružulinom, kafom i slatkarijama i t. d. Pošto se pogoste, idu opet običajnim redom u crkvu da slušaju „veliku misu", a tu misu plaćaju po običaju njihovi kumovi. Pucanju iz pištolja opet nema kraja. Poslije mise opet je objed, kod kojega se nazdravlja kao i dan prije. Poslije objeda daruje zaručnica najprije zaručnikovoga, a onda svoga kuma, za tim tek zaručnika, te muške svatove, i to jednim parom bječava i jednom bojadisanom maramom (rupcem). Najposlije daruje sve ženske pregačama i maramama za glavu. Pošto ih je sviju darovala, tada kum zaručnika kaže svatovima, da bi sada bilo pravo, da i oni nju daruju. On u tu svrhu dade neku svotu, koja katkad iznosi pet do deset forinti, a drugi, kaže on, neka ga slijede svaki prema svome imućstvu. Vrlo se rijetko dešava, da bi ko manje dao od tri forinte. Ženske je ne daruju novcem. Pirovanje od dva dana iščezava takogjer malo po malo, s toga gdje se piruje samo u nedjelju, darovanje je poslije večere.

Nakon nedjelje dana (u nedjelju) opet je u kući zaručnice objed, i to samo za njihovu svojtu, za kumove i za svirača. Taj je običaj i na ostrvu Braču. Poslije objeda sami kumovi ponesu kovčeg (škrinju) zaručničinu sa njezinom prćijom (dota) u njezin novi stan. Za taj objed obično donese zaručnik stegno ovnujskog mesa i nešto dobroga vina, a njezini mu ukućani na to ničim ne odvraćaju. Svi oni, koji su toga dana skupa objedovali, skupa i večeraju u kući zaručničinoj. **Antun Ilija Carić.**

Што народ прича о пропасти Бихаћа.

Када су дошли Османлије под Бихаћ, држали су га у опсади дуже времена, а нијесу га узети могли. Онда заповједник војске, велики везир, пошаље свога феријаддију (татарина, гласника, који потражује индат или помоћ) султану, да му пошље

помоћ. Тај татарин удари преко Предојевића главице, која се сада налази у котару Санског Моста. Идући туда чује једнога пастира, гдје свира у свиралу пјесму овог садржаја:

„Да цар знаде, да ми ферман даде,
Ја бих њему Бихаћ освојио.“

Када је овај татарин то чуо и разумио, отиђе к њему и упита га, ко је и како му је име?

Пастир му одговори, да му је име Никола, а да се зове Предојевић. Овај гласник врати се одмах везиру, показавши му све, што се догодило. Везир одмах добави Николу себи и збиља, што је год Никола татарину казао, то потврди и пред везиром. Онда везир отпише у Стамбул султану, те отуда добије такови ферман, да што год Никола учини, не ће га за то нико питати. Николу потурче и добије име Хасан; обуку га у војничко одијело, као што паше носе, дадну му царски ферман и војску. Хасан дође с војском на један брежуљак близу Покоја, звани „Шехити“ [1]), (Покој је мухамеданско село уз Уну, један сат далеко од Бихаћа) па се ту с војском утабори. На томе брду и данас има мухамеданско гробље, које се зове „Шехити“, гдје побожни мухамеданци долазе и моле се Богу.

Ти су Шехити изгинули тада, кад је Бихаћ освојен. Када се ту Хасан-паша почео спремати, да удари на Бихаћ, доведу му војници два брата — рибара, који су се звали Шевељушићи. И данас има код Краља (католичко село) њива, која се зове Шевељуше; то је село далеко од Бихаћа по сата хода. Када изведоше та два брата пред Хасан-пашу, он рече једноме од њих: „Хајде, па ми укради барута (праха) бихаћкога; ако ми то не учиниш, брата ћу ти погубити“. Овај отиде и збиља украде и донесе барута толико, колико је на себи донијети могао.

Кад је Хасан-паша добио барут, набије с њим један топ, звани „танка таџијанка“. Топ нанишани на крупска врата, која су стајала на сјеверо-западној страни града Бихаћа и чим топ опали, погоди врата и одмах их истави. Други пут, кад је опалио, толико је град оштетио, да су одмах у њега војници улазити могли. Бихаћки грађани видјеше, да их њихов барут туче и да им станка у Бихаћу нема, па одмах истакну знакове, да се предају. Веле, да су с Хасан-пашом тада били Крупљани, који на градска врата у Бихаћ први ступише, те се за то та врата прозваше крупска.

Прије него што су Турци ушли у Бихаћ, грађани бихаћки заишту дозволу, да могу из града изаћи. Хасан-паша дозволи им то, али да понесу са собом само оно, што на себи понијети могу.

Више градских врата била је једна кућа, у којој бјеху затворени у рату заробљени Турци. Грађани бихаћки, прије него што ће изаћи из града, исјеку те заробљенике све до једнога, па се онда даду у бјежање.

За то се дозна истога дана, када је крв тих исјечених сужања озго кроз зид процурила. Док су год постојала та врата, познавали су се прутци као од крви низа зид, за које приповиједаху, да је крв тих изгинулих сужања. Дознавши то Хасан-паша, пође за грађанима бихаћким у потјеру, те их стигне на некој луци, идући у данашње Петрово село и ту их све до једнога исјече. За то се та лука и прозвала „Пашина лука“ и тако се и данас назива. Они рибари Шевељушићи добију као награду од Хасан-паше земље, од којих никада нијесу ништа цару давали.

---

[1]) Код мухамеданаца су шехити они, који су погинули у боју против непријатеља.

Шевељушића племе, кажу, да је постојало до Омер-пашина вакта. Са освојењем Омер-пашиним и Шевељући дођу под канон, те морадоше давати десетину и друге царске дације.

Ја не знам, има ли данас Шевељушића у другом којем котару, али их је, кажу, било код Скендер-Вакуфа.

Коста Ковачевић, свештеник.

Ženidbeni običaji kod rimo-katolika u Varcar-Vakufu.

Evo sam naumio štovanim čitaocima „Glasnika" iznijeti prednavedene običaje. Na to me je potaklo ponajviše to, što ovi običaji iz dana u dan pomalo izumiru, pa će najstrag doći vrijeme, kad ih ni biti ne će, jer je danas svijet plaho za novotarijama okrenuo.

Ove običaje možemo u glavnom, da je preglednije, na petero podijeliti. Dijelovi su im ovi: obilježje, ugovor, prošnja, pir (svadba) i pohode.

I. Obilježje.

Momak i djevojka ašikuju. Često puta i ne ašikuju, ali je roditeljska volja da se uzmu, — pa se i uzmu. Nijesu li jedni ili drugi roditelji za to, da se uzmu, tada momak sam prstenuje djevojku, pa je odvede svome rodu, dok se protivna stranka ne slegne i ne pristane na ženidbu, odnosno na udaju. A ako su roditelji za to, da se dvoje uzme, onda pošalju momkovi roditelji jednog postarijeg čovjeka s prstenom i novcima i sa pô oke rakije u djevojčinu kuću. Kad ovaj naslani čovjek dogje tamo, sjedne i sjedi neko vrijeme, a za tijem potegne bocu iz džepa i govori:

— Dajte mi vašu N. za N., ako hoćete; a ako ne ćete, ja idem, pa jeda kakvu nagjem, dok teče u boci rakije.

Ako mu je roditelji obećaju, onda on njih počasti donešenom rakijom. Pri polasku uruči naslani čovjek djevojci prsten i novce, a ona njega daruje košuljom i mahramom. To se zove obilježje, jer je djevojka sad zabilježena prstenom, pa se zna, za koga će.

Ne dadnu li roditelji djevojke, — što se brzo pročuje, — tada onom čovjeku za sramotu objese momci kakvu krepalinu, drob ili šta drugo na avlijska vrata.

Ovo se dogodi obično početkom jeseni. Od ovog vremena momak ulazi slobodno u djevojčinu kuću, gdje prije nije smio ni da zaviri.

Momak i djevojka, a isto tako i njihovi roditelji, spremaju se od tada za druge svečanosti, koje će slijediti.

II. Ugovor.

Poslije Božića pošalju momkovi roditelji opet jednog čovjeka kao i o obilježju na ugovor. Ovaj čovjek nosi pô oke rakije. Tamo ga djevojčini roditelji počaste mezom. A kad on pogje kući, djevojka ga daruje rukavima i čevrmom. On djevojku daruje, — po mogućnosti, — sa nekoliko cvancika ili dukatom. Iza ugovora ko god dogje iz momkove kuće u djevojčinu, djevojka ga mora čim bilo darovati.

Iza ugovora u prvu nedjelju dolazi:

III. Prošnja.

Dan prije nego bude prošnja, otigje momkov otac ili kućni starješina svećeniku, da izvadi cedulju. Na cedulji napiše svećenik ime momkovo i djevojčino. — Na dan prošnje pozove starješina tri, četiri čovjeka, ponajviše rogjake a i dobre znance na prošnju. Oni ponesu pogaču, koja se zove „prosačka pogača", desetak oka rakije i tri do četiri oke mesa. — „Prosačka pogača" mora biti lijepo pečena, razabrana i žuta kao dukat. — Djevojčin otac skupi takogjer taj dan svoju rodbinu, pa se tudje časte, Kad se počne večerati, najprije se iznese čorba. Momkov otac ili starješina pokrije tu čorbu „prosačkom pogačom", da niko ne može ni okusiti. Tada on učini:

— Ja ne smim jisti, dok ne vidim na čem sam!

Na ove riječi počne djevojčin otac ili starješina zanovijetati. On mu stavlja razne predloge, koje ovaj mora izvršiti. Zadnji je obično predlog, da prosac pred njega na koljenima dolaza preko sve kuće i da tako klečeći zaište djevojku. Prosac dakako i to učini. A kad to učini, onda mu djevojčin, recimo otac, dozvoli, da sjedne na svoje mjesto.

Sjednuvši momkov otac na svoje mjesto, natoči fildžan rakije i počne:

— Ja sam došao u ime božije, a po naredbi sv. matere crkve, da nam dadneš svoju N. za moga N.

Djevojčin otac na ove riječi pozove svoju kćer i govori:

— Evo ćeri, došli su ti na prošnju po treći put. Ti znaš momka, a on zna tebe. Ako oćeš, uzmi amanet; a ako ne ćeš, a oni neka idu, otkle su i došli. Dakle, ako oćeš, moj sinko, poljubi mene oca i svoju rodbinu, pa onda prosce i uzmi amanet. Pošli da te ne znam ko išće, nema ti lagati.

Za ovo vrijeme nalaze se momci oko kuće, pa čekaju rezultat. Rekne li djevojka da ne će, tada lupaju, sve da grmi, proscima na sramotu; primi li djevojka amanet, tada ne smiju.

Na „prosačkoj pogači" stoji jabuka i cedulja. U jabuci je zadjevena kakva sitna para, obično vižlin (12 novčića).

Kad djevojka primi amanet ižljubi rodbinu i prosce, pa izagje iz sobe.

Prosac iza toga raskomada pogaču, pa je po kući razdijeli. Momci, što su oko kuće čekali, da zalupaju, ako cura ne pristane, dobiju takogjer jedan dio pogače. Oni ovu pogaču nose svaki svojoj dragoj, jer ove sutra dan izrično zahtjevaju: Daj mi „prosačke pogače!"

Čim je djevojka izašla počne se jesti i piti. Jela su ista, kao što će biti i na piru, a dolaze ovim redom: pirmičeva (pirinčeva) čorba sa kolačićima (prženo tijesto kolik lješnici), meso spirijanito lukom, burek (pita od mesa), soganlija (raskomadana pogača, poljevena mesnom čorbom, a po njoj ozgor iskomadano meso), sarma (sasjecano meso i pirinač zavijeno u kupusni list), ćukter (sasjecano meso, uvaljano s brašnom, kolik jaje pronosak), kompirova kalja (posuta mesom kao soganlija), buredžići (pita namrškana nabrana i izrezana na komadiće, a poljevena kiselim mlijekom i maslom), kupusna kalja (iščetvrtane kupusne glavice s mesom), sutlija (pirinač varen u varenici, a poljeven medom ili šećernom vodom) i urmice (vrst poslastica).

Za vrijeme večere, djevojke pripjevaju sve one, što su za sofrom:

Redom idu čašice,
Da napiju zdravice:
Zdrav nam bio nov' prijatelj
I taj do tebe!

Kako god kojeg pripjevaju, onaj ih mora darovati.

Čim su prvom pjesmom sve obredale, tada počnu ovom drugom takogjer po dva puta:

Izvila se zlatna žica
Od vedra neba;
Savila se N.
U bila nidra.

I ovaj put valja djevojke darovati.

Poslije večere dogju dvije djevojke noseći legen, ibrik i peškir, pa poliju svima na ruke. Svaki prosac mora po štogod baciti u legen. To se zove „polivačina" (poljevačina). Poljevačina bude razdijeljena megju one djevojke, koje su poljevale na ruke. — Ovijem novcem pripravljaju dotične djevojke sebi ruho za udaju.

Žena, što je spremala jelo, iznese proscima kavu. Kad se kava popije, svaki prosac metne nešto novaca u fildžan. To spada njoj kao odšteta za spremanje.

Kad bude vrijeme polasku, pozove domaćin isprošenu djevojku, da dijeli darove. Jedna djevojka unese darove, a isprošena djevojka metne pred svakog za njega odregjen dar i poljubi ga u ruku, a on je tada daruje. Obično svaki dobije po jedan boščaluk, koji se u ono vrijeme sastojao od osam komada prtenine, i to: gaće, košulja, dva učkura (svitnjaka), dvije mahrame, jedan peškir i čevra, u koju je sve to zamotano. Polazeći prosci kući, daruju djevojčinu rodbinu t. j. žene, djevojke i djecu, a nipošto odrasle ljude.

U prvu subotu iza toga ide isprošena djevojka na prsten s jednom ženom. Momak dogje sam. Tu oni izjave, pred svećenikom, da se namjeravaju uzeti. Svećenik ih ispita kršćanski nauk. Momak poslije ispitanog nauka metne „prstenski prsten" na sto, a djevojka mahramu. Na svećenikove riječi: Uzmite, šta koje hoće! — uzme djevojka prsten, a momak mahramu.

Sjutra dan izlazi prvo „navišćenje" (naviještenje). Svećenik s oltara navijesti t. j. oglasi: da se to dvoje uzimaju. Za sve vrijeme od prvog naviještenja do vjenčanja, ako ko ima šta proti njihovu uzimanju, može kod svećenika izjaviti.

Taj dan, kad su mladenci prvi put naviješteni, dogju momci, djevojke i žene ženjeniku na šerbe. Tu igraju i pjevaju čitavo poslije podne, a momak ih časti šerbetom i kavom. Dvije žene dijele šerbe. Jedna nosi u ćasi šerbe i čašu, a druga šerbetnjaču (peškir) za tranje usta. Žene za to vrijeme gledaju boščaluke i izriču svoj sud. Djevojke igrajući pjevaju:

Ni u bana ni u kralja,
Što u Marka Kraljevića,
Šarac-konjic u potaji.
Njega išću u svatove
U svatove u N. (ime sela)
Po divojku N. . nicu.
Progovara šarac-konjic:
„Ne daj mene gospodaru
U svatove u N. . . .
Po divojku N. . nicu.
Ako bude zla divojka
Kleće mene svekrvica:
„Bor t' ubio šarac-konjic!
Što si mi je donijeo?
Što je nisi pronijeo
Mimo dvore, pa u more?""

Osim mnogih drugih pjevaju i ovu:

Kolo igra na Rudina [1])
To bit' ne more, (pripjev)
U tom kolu lipa N. .
To bit' i t. d.
Na N. . su mor-dimije
Na N. . je mrki fesić
Na N. . je i t. d. (imenuje se sve odijelo,
što ga jedna djevojka na sebi ima).

Odmah sjutra dan iza šerbeta ide ženjenikova mati udadbenici na oblazak. Ona nosi: halvu, pogaču, četiri safuna i jedan zavitak (za glavu), a za djecu u kući nosi svakovrsna voća. Tudje nju, kao novu priju, lijepo počaste. Osim nje budu tu još

[1]) Rudine = ledina kod Varcar-Vakufa.

djevojčine rodice. Pri polasku daruje djevojka svekrvu. Obično joj dadne nogavice, koje su zamotane u peškir (ubrus). Svekrva joj za to dadne jegrmiluk (novac od dvadeset groša).

Kad izagje treće navještenje, onda se ide isprošenoj djevojci „na svilu". Na svilu idu obično same žene, rodice momkove, i s njima samo jedan čovjek. Svaka žena mora ponešto ponijeti. Jedna nosi lokume, druga urmice, treća halvopitu i t. d. Svaka još priloži po štogod od odjeće za djevojku, kao: pâs, koparanluk, jelekluk, bošču i t. d. Svekrva joj taj put nosi sve vjenčane haljine. Vjenčane haljine sastoje od ovijeh komada: koparan, jelek, pivac (pijevac, vrst pása od srebra), križ, struka (niz dukata, ogrlica), mengjuše, čarape, papuče i svileni rubac za glavu. Osim toga donese joj: očenaše (patrice), jednu litru svakovrsne svile za vez i po dva mosura zlata. — Baš zbog ove svile, što je svekrva taj put nosi, zove se ovaj dio ženidbenih običaja „svila".

Večera „na svili" počinje kao obično. Djevojke i sad pripijevaju kao i na prošnji:

Redom idu čašice,
Da napiju zdravice:
Zdrava bila svekrvica
I ta do tebe!

Kad se spomene svekrva, djevojke od šale dometnu:

Svekrvici darovaće
Svilenu košulju,
Svile joj se kosti od bolesti.

Ostale su ceremonije iste kao na prošnji.

Pri polasku dobiju „svilarice" (žene, što idu na svilu) običnu košulju, a svekrva svilenu.

U četvrtu nedjelju iza prvog naviještenja, dogju djevojci udadbenici djevojke i momci na „ispratnju", kao što su bili kod momka na šerbetu. Taj dan donesu njezine rodice njoj dar, koji se sastoji ponajviše od prtenine, kao što su: košulje, gaće peškiri, mahrame, čaršaf i t. d. To joj se s toga donosi, da joj pristane u pomoć i da može lakše svatove darovati. Makar djevojka bila i iz bogate kuće, mora te darove primiti. I najsiromašnija rodica donijeće joj, ako ništa, makar peškirić

Tudje bude kolo do mraka. Djevojke pjevaju:

Vi moje druge sestrice
Dobro mi bosje čuvajte:
Svako ga večer zalijte;
Svako ga jutro obagj'te!
U tri ga kite kitite,
Čistim ga zlatom vežite,
Po bratu mi ga šaljite.
Na poklon vam svi moji ašici,
Samo vam ne dam svog N..

Osim te pjevaju n. pr. i ovu:

Kolo igra na Rudina
Devet divojak'
U tom kolu kolovogja
Najlipša divojka.
Otud ide careviću
Na dobru konju:
„Selam aleć, divno kolo,
Kolovogjo moja."
„Aleć selam, careviću,
Jednoga smo roda."
„Ili roda, il' neroda,
Ti ćeš biti moja.
Eto otud babe moga,
Glavna svekra tvoga.
I on nosi zlatan prsten,
Da te prstenuje.
Eto otud majke moje
A svekrve tvoje.
Ona nosi terli-dibu (vrsta anterije),
Da te priobuče.
Eto otud seke moje
A zaove tvoje.
Ona nosi puli-duvak,
Da te poduvači.
Eto otud braće moje,
Diverova tvojih.
Oni vode dobra doru,
Da te vode dvoru."

Sjutra dan iza „ispratnje" mora se i momak i djevojka ispovjediti.

IV. Pir (svadba).

U prvu srijedu iza ispratnje vodi se djevojka. Ona zovne jednu ili dvije vješte žene, da joj slože ruho. Ovo ruho i sve, šta će sa sobom ponijeti, ostavi se u jednu sobu. Osim ruha, što ga nosi za se i za svog odabranika, ponese ona dar za sve ukućane i svatove.

U utorak već došle su žene djevojčinoj kući, da spremaju „raspirišće“ (raspirište). U srijedu rano, dogju djevojke, koje će pjevati. Isto jutro skupili su se svatovi, koje je momkov otac prije petnaest dana s bocom rakije pozvao, u momkovoj kući. Svatovi su: kum, jedan ili dva djevera, prikumak, domaćin, stari svat i jenga. Svi svatovi idu otud u crkvu, a djeveri i jenga otigju po djevojku. Jenga nosi djevojci ćurčić, da ga obuče na vjenčanje. S djevojkom ide i jedna žena iz njezine kuće. Djevojka je zavijena. Uz put do crkve, koja god žena sretne jengu, gleda, da joj otrgne bućme (sveze na nogavicama). Jenga se svakako brani i otima.

Poslije vjenčanja vrate djeveri i jenga djevojku njezinoj kući, a svatovi idu starom svatu na ručak.

Kum je uoči vjenčanoga dana poslao u djevojčinu kuću: bravče i dva kruha. Djevojci je poslao: papuče, češalj, ogledalo, prelu i još kojekakvih sitnica. Od momkove kuće poslano je u djevojčinu kuću svakom čeljadetu po jemenije (vrst obuće), a djevojčinoj materi čohu.

Iza ručka (oko podne) idu svi svatovi iz starosvatske kuće djevojčinoj kući. Tamo ih čeka kolo i pjesma. Prvi idu muštulukdžije: kum i jedan djever, a ostali svatovi malo zaostanu. Njih dvojicu dočeka na avlijskim vratima jedna žena sa dva peškira, pa im ih prebaci preko ramena. Tada se oni povrate megju svatove i dogju s njima pred kuću. Tu ih dočeka jedan čovjek bocom rakije, a djevojke zapjevaju:

Dobro došli kićeni svatovi;
Dobro doš'o kume i divere! i t. d.

Kad god kojeg spomenu, taj ih mora darovati.

Poslije pripijevanja ugju svatovi u kuću i piju kavu.

Djevojka je sakrivena u jednoj sobi sve dotle, dok je ne izazovu.

Oko dva sata poslje podne počne užina. To se zove „raspirišće“. Tu je došla sva djevojčina rodbina na „raspirišće“. Od pô sofre počnu djevojke pjevati one iste pjesme, što su ih i na prošnji pjevali. U tom će kum:

— Rad' šta sam došo? — Izvedite mi to naše čeljade!

Sad ustaje djever i jenga, pa idu djevojku duvačiti. Oni joj prikriju sve lice duvakom i zakite je cvijećem. Jedna žena vodi djevojku kumu. Prije nego je uvede, dovode pred kuma druge djevojke, nagaračene momke ili kakvu staru babu, pitajući: Je li ovo vaše čeljade? — Kum govori da nije i ljuti se, što mu već njegovo čeljade ne dovedu. Najstrag uvode djevojku, a kum daruje ženu, koja ju je dovela.

Mlada izljubi tada najprvo svoju rodbinu, pa onda svatove i stane kod kuma, da ga dvori.

Djevojke zapjevaju:

Izvila se zlatna žica
Od vedra neba,
Savila se lipoj mladi
Oko fesića.

Kum za nju mora djevojke darovati.

Prije nego bude užina gotova, iznese se „kujruk“ na sofru. Kujruk je trnovita grana, a zadjeven je u jabuku. Svatovi kujruk otkupljuju. Tko više novaca baci, dobije kujruk, pa ga nosi kući. Velika je čast kujruk otkupiti, a otkupi ga obično kum ili stari svat. Megju tijem može se dogoditi, da i njih koji izmegju svatova nadmaši. Novci za kujruk spadaju onoj ženi, što je spremala.

Kad se svrši sofra, opet se peru ruke i pije kava, dakle: iste ceremonije kao iza svakog jela.

Iza jela zapjevaju djevojke:

Spremajte se kićeni svatovi,
Lipa N.. je na pohodu,
Hoće, da ide.

Svatovi ustanu i pogju. U to vrijeme dogju dvije žene, pa pasom prepriječe vrata. Njih valja darovati, ako hoće da izagju. Ali kad izagju iz sobe, ni jedan nema obuće. To su učinile žene i djeca, sakrivši obuću na zgodno mjesto. Svaki svat mora svoju obuću otkupiti.

Čim svatovi izagju iz kuće na avliju, djevojke počnu ovu običnu:

Odbi se biser-grana
Od jorgovana.
Odbi se zlatna N.
Od svoje majke.
Zvala je mila majka:
„Vrati se N.!“
Majka te zove
Košulju daje.“

„Nek zove, neka daje
Vratit' se ne ću.
Što nisi, mila majko,
Od prije zvala?
Dok nisam, mila majko,
Uz kuma stala;
Uz kuma, mila majko,
I uz divera!“

Kum ostane najzadnji u sobi sa mladom. Tu se prostre čaršaf po podu. Na sred čaršafa stane mlada, a on je pospe parama. Ove pare zapanu djevojkama, što su pjevale Drugi put on pospe mladu parama i bademima (šećerlame), kad izagju iz avlije, a treći put pred mladoženjinom kućom.

Svatovi za ovo vrijeme pohvataju svu perad što je vide u dvorištu i ponesu je kumu.

Prije nego su svatovi izašli, darovali su sve djevojčine ukućane, a djevojka ih je izljubila.

Djeveri vode mladu obuhvativši je objema rukama ispod pazuha. Od djevojčine kuće do momkove pjevaju svatovi razne pjesme, koje su tada u običaju, a ponajviše „ravne“.

Kad je dotrkao muštulukdžija i javio, da svatovi dolaze, izagje pred njih mladoženja s bocom rakije. Kad ne bi on izišao, držalo bi se, da mu djevojka nije draga.

Na avlijskim vratima dočeka svekrva mladu i svatove. Ona mladu poškropi sv. vodom, a mlada je poljubi u ruku. U avliji dočeka ih kolo i pjesma:

Dobro došli kićeni svatovi;
Dobro došo kume i diveri
I doveli kićenu divojku!

Iza ovog nastave još jednu, dvije, pa idu svi u kuću.

Ušavši mlada u kuću, gdje se sprema, mora poljubiti ognjište i darovati ga mahramom. Ova mahrama ide spremalji. Prije nego ugje mlada u sobu, izuje ju jedna djevojka. I nju mlada obdari mahramom. U sobi postave mladu u budžak (ugao). Ovdje ona sjedne na skemliju (onizak stočić, klupica), koja je prekrivena boščom. Tada joj metnu malo muško dijete na krilo. Ona ovo dijete pokrije čevrmom. Odmah za tim piju svatovi kavu, a mlada ih dvori. Kad popiju kavu, hvataju kolo do večere.

Dok se svatovi ovdje vesele, otigje kum i jedan djever po sejksanu (djevojačko ruho). Sejksane im ne daju bez otkupa, jer na nju djeca posjedaju. Kad otkupe sejksanu iznese jedna žena ćilim, pa i njega valja otkupiti. I one mahrame, što se svežu konjima za obrazluk, valja da kum i djever otkupe.

Kad u večer sjednu svatovi za večeru, onda dogju masleničari. Masleničari su momci, društvo mladoženjino. Oni ištu maslenice (jedna vrst pite), ali im se obično svašta dadne. Mlada ponese obično sa sobom kutiju urmica, što se dadne masleničarima. Masleničari to lijepo megju se podijele. Mladoženja ih časti rakijom. Kad masleničari založe, izagje jedna djevojka i mlada, pa im polije na ruke. I momci moraju dati poljevačinu, koja pripada mladoj.

Maksleničari iza pranja ruku zapjevaju koju običnu pjesmu, pa otigju, ali ne svi, jer ih se nekoliko sakrije, pa hoće da pokradu jelo, ako ikako mognu. — Svaki momak ostavi po malo maslenice, pa je nosi sjutra dan svojoj dragoj, jer zna, da će ona to od njega iskati.

Poslije kave ižljubi i momak i djevojka sve ukućane, pa idu u odregjenu sobu. Tu im se iznese večera, pa večeraju zajedno. Dušek, na kom će noćiti, poškropi jenga sv. vodom, a djevojka, koja ga je prostrla, dobije mahramu.

Kod zatvorenih vrata zapjevaju djevojke:

> **Tiha voda žuberkala,**
> **U dušeke udarala.**
> **U dušeku dvoje mladih,**
> **Dvoje mladih, dvoje dragih.**

Iza ove pjesme izagje momak i daruje ih.

Tako je eto taj dan svršen.

Sjutra dan ustaje mlada rano, a dogje jenga, pa joj sveže glavu, jer od sada ne smije više fesa nositi. Mlada iza toga ižljubi sve po kući. Iza toga uzme djever peškir, a mlada legen i ibrik, pa polije svima na ruke pri umivanju. Iza toga ide njih dvoje, djever i mlada, kumovoj i starosvatskoj kući, pa i tamo poliju svima na ruke, a svak baci poljevačinu u legen.

To jutro mora mladoženja sve mladino odijelo (prteninu) obući. Obukavši se ide mladoženja punicu poljubiti u ruku. Punica i druga ženina rodbina mora njega darovati, a i on njih.

Vrativši se mladoženja od punice ide s jednim djeverom pozivati na ručak rogjake i dostove, koji nijesu bili u svatovima. Idući pozivati ih, mora dobro čuvati ženinu mahramu, jer svak nastoji da mu je otme.

Još prije vjenčanja mnogi su pozvani na pir. Ko misli doći, pošalje tevsiju, a u njoj pitu i dar za mladu. Momci (sluge), koji donesu tevsiju, dobiju hašluk.

Oko podne skupljaju se pozvanici i pirnice na ručak. Za ručak sjedaju na po se muški, na po se žene, a opet na po na se djeca.

Mlada dočeka goste s djeverom, pa ih ljubi u ruku, a za ručkom ih dvori i meće jela na sofru. Pozove se obično i kakav šaljivdžija, koji zbija šalu i nabraja kojekakve versalice, n. pr.

> **Vino piju Ljubušani,**
> **Redom gospoda.**
> **Prid njimaka Hasan-aga,**
> **Harna delija.**
> **Viče Hasan dizdar grada,**
> **Harna delija.**

> **Progjimo se braćo draga**
> **Golemoga vraga,**
> **Jer nam ide Omer-paša,**
> **I učtuglija,**
> **A pred njima do tva tuga,**
> **Može biti od nas ruga.**

Veli Ramo: „Daj, da paši štogod damo!"
„ Deda: „Ev' od mene tovar meda."
„ Krivouza: „Ev' od mene strana kukuruza."
„ Zilka: „Ev' od mene tovar si(je)rka."
„ Omer Boš: „Ev' od mene binj (hiljada) groš."
„ Mul' Abid: „Nemojte s param ihmalit (zastati)
Ja ću vam para zajmit."
„ Hasan Bukoš: „Ja nemam ni pare;
Ja ću bižat u koš."
„ Ramo: „Ja ću bižat stranom."
Najstrag veli Mešin: „Ja paši na oči ne smim."

Prije nego će pirnice i izdžije poći, razdijeli im mlada s djeverom darove. Za ove dare daju joj se novci na uzdarje.

Taj dan po večeri raspu se i svatovi.

Dan dva iza svadbe bude trka pješačka i konjska. Za trku kupi svekar čohu, a mlada dadne boščaluk i čevru.

U prvu nedjelju iza vjenčanja dogje djever i jenga po mladu, pa je vode u crkvu.

V. Pohode.

Iza vjenčanja na petnaest dana dolaze pohode. U pohode ide prije mlada materi. Tamo se sastane i mladoženjina i mladina rodbina. U pohodama se jede i pije kao i na piru. Došavši mladoženja sa svojima u pohode, bude sa svima skupa svezan, jer je mladina rodbina pripravila bukagija i konopaca. To stoga čine, jer su oni krivi, što im je čeljade otišlo iz kuće. Sad valja novog zeta i prijatelje otkupiti. To obično učini punica. Ona otkupi najprvo zeta, pa onda sve po redu, donesavši za svakog pečenu kokoš i pô oke rakije.

Nedjelju dana iza ovijeh pohoda dolazi mater sa svojim ukućanima kćeri u pohode.

S pohodama su svi ženidbeni običaji svršeni.

Već danas nije sve tako; a kako će biti do dva, tri ili više decenija, to Bog sami znade.

Ivan Klarić.

Народно вјеровање у Далмацији[1]).

7. Бајање и гатање уоћи рођења св. Ивана Крститеља на острву Хвару.

У вечер, дан прије рођења св. Ивана Крститеља, који долази мјесеца јуна, многој дјевици заиграће срце од милиња, што је наступио час, кад ће моћи разним бајањем и гатањем предвидјети своју срећу, или — несрећу.

Свака ће готово дјевојка посијати у једној посуди малко пшенице. Посуду са пшеницом спремиће гдјегод на тамно мјесто, а до јутра дана св. Петра и Павла не смијеш је ни гледати ни крећати. Ако пшеница подоста високо порасте, то ће се дјевојка удати за богата момка и живјеће у обиљу. Данас дјевојке најволе посијати у стаклену чашу пшеницу. Улију у њу мало воде, за тим метну један танки слој памука, поврх њега неколико зрна пшенице, а поврх пшенице метну опета један слој памука, тањи од првога. Посуду спреме, а кад дође час, према

---

1) Наставак чланка у 3. свесци овогодишњег „Гласника зем. музеја".

величини пшенице и према жилама, које се кроз стакло виде, гатају срећу. Чим су се оне више развиле, тим је срећа већа.

Даље растапају олово. Растопљено олово улију у једну посуду, у којој имаде воде. Олово се у води скрути, поприми разне облике. Ако се којој дјевојци причини, да је опазила комадиће олова попут шила, то је знак, да ће јој муж бити чижмар. Често се деси, те се којој причини, да види у посуди читаву лађу, па је она готово увјерена, да ће јој муж бити морнар или капетан. Опази ли машкин или мотику, то ће јој муж бити тежак. По разним дакле облицима, у којима се олово скрути, нагађају дјевојке, што ће им бити муж. Често се састане више дјевојака из комшилука, па криомице дај да се растапа олово и нагађа срећа. Често се породи између њих љубомор, када се некима олово скрути у повољнијим а неким у неповољнијим облицима. Ту настане такмење: постављају изнова олово на ватру, па опет у воду, догод не добију такове знакове, какове су саме већ прије жељеле. Врагометни момци, старије дјевојке и жене, уживају кадшто из потаје, да им ометају посао с оловом.

На острву Хвару вјерују, и то особито жене, да ко би се дигао о пôноћи, те сам самцат отишао у поље и убрао један лист траве, који на отоку зову „копитњак", па кад би дошавши кући метнуо га под узглавље, те опет легао, да би у јутро на дан св. Ивана нашао лист „копитњака" претворен у сухо злато.

И ко би се по ноћи дигао, па ишао до свога вртла и ископао комадић угљена, те га до у јутро метнуо под узглавље, да би се угљен претворио у комад сухога злâта.

Карактеристично је гатање с бобом. Дјевојке, а катшто и младе удовице, које још нијесу изгубиле сваку наду, узму три боба: са једнога скину сасвим горњу кору, са другога напола, а на трећему је оставе. Први је „сасвим гол"; други „на половицу гол, или на половицу обучен"; трећи је „обучен". Првому, који је сасвим гол, кажу још и „гољок". У вечер, уочи св. Ивана, метну их под узглавље, а у јутро дигну једнога, који им већ први допане руку. Ако је дјевојка подигнула првога, значи, да ће јој бити муж сиромах; другога, да ће бити прилично имућан; а ако је подигнула трећега, биће јој веома богат. Некоје дјевојке обичавају метнути три боба до у јутро у чижму под кревет, мјесто под узглавље.

Оне дјевојке, које знаду писати, напишу на три комадића папира имена трију момака, за које могу гојити неку наду; на свакому је папиру по једно име, за тим их лијепо, попут смотка, савију и баце у чашу воде. Онај смотак, који се најприје одвије, каже име онога, који ће јој бити мужем. Имаде их, које ће опетовати ту игру све дотле, док им се најприје не размота онај папир, на којему је написано име онога, којега највећма љубе. Оне пако дјевојке, које не умију писати, затраже помоћи у којега сеоскога ђака, који је обично брат дјевојке или који други из комшилука. Но ако се три пута засебице раствори један те исти омотак, нема више фајде кушати бољу срећу: тај папир каже дјевојци стално име њезиног мужа. И овдје, као и у многим другима приликама одлучан је јако број „три", о којему ћу на по се писати.

У вечер уочи св. Ивана запале дјеца на улици ватру, те прескакују преко ње.

Ко се дигне рано у јутро прије сунчана исхода, те гледа позорно у небо, опазиће, како ће сунце заиграти у подоби колобара до три пута. Ко то види, он ће цијеле године бити сретан и рано ће устајати на посао.

Старе женске особито штују св. Ивана Крститеља, јер их он тобож штити од Ирудице, кћери Поганице. У Ирудицу непрестано пуцају громови, и то за то, јер је зажељела, да јој отац краљ даде на свадбени дан Иванову главу, што је он

и учинио, и с тога ју је Бог проклео, а св. Иван сапео[1]). Имаде жена, које даду рећи св. мису на славу св. Ивана, и то као завјет, јер их је очувао од грома, или као молитву, да их од тога очува. Гдјекоје обичавају горити му цијели дан „кандило" и палити лишће од разних трава, благословљених у „недјељу цвијетницу".

У неким је сёлима св. Иван заштитником од „шкрофула" или „жалва". „Шкрофуле" се обично појављују дјеци на врату.

У приморској вароши Јелши живе још и данас жена, која у ноћи уочи св. Ивана лијечи неким чаролијама болесне од шкрофула. Из сёла: Питава, Врисника, Свирача, Врбања и вароши Врбоске, па још из других, хрле потајице ноћи к њој цијеле хрпе болесника. Она убије преко дана неколико жаба, те их шкропи или маже њиховом крвљу, а уз то у себи изговара неке тајанствене ријечи. Кад је то учинила, шаље их да се помоле у мјесној црквици св. Ивана. Него то још није све. У Јелши имаде жива вода, звана „Слатина", која тече у подоби правца у једному крају „пијаце", од врха па све до мора. То је најљепша и најбоља жива вода на острву, а по мнијењу неких може да се такми са многима и у другим крајевима. Послије молитве у капели сваки болесник мора прескочити до три пута преко „Слатине". Кад је то учинио, може, ако имаде ухвања и поуздања у св. Ивана, по увјеравању баке, мирне душе отићи кући и надати се скором оздрављењу. Нико не долази к овој баки празних руку, а сваки болесник мора јој јоште дати неку новчану своту. Колико сам је пута молио, да ми каже, како то ради, али она ми не хтједе ни за плаћу ништа рећи. Но кад је чула ријеч „плаћа", некако се насмијешила — и ми смо мислили, да ће нам сад нà све казати. На једном се предомисли и рече, да не ће, јер да се боји љечника.

Пропиткивах амо и тамо за оне, који су к њој долазили, желећи од њих штогод дознати, али и ту не успјех; сви ми одговорише, да не смију ништа казати под смртни гријех, а осим тога да би још горе обољели. Како се види, лукава је баба, јер је то њезино масло. Једном сам покушао да сам главом идем до ње у ноћи уочи св. Ивана. Не бијах ни ја боље среће: не хтједе ме примити, увјерена, да је нама до нечега другога.

О бајању и гатању уоћи св. Ивана на острву Хвару могао сам до сада само оволико забиљежити.

Што рекох о пшеници, растапању олова, бобовима, трим папирићима и о вечерњој ватри, то исто чине и на сусједним отоцима Брачу и Вису, као и у граду Спљету, у којему дан рођења св. Ивана Крститеља, зову, по ватри, коју у вечер горе „Св. Иван Свитњак". На острву Хвару, а исто тако и у граду Спљету, вјерују јоште и то, да ће дјевојци бити муж онај момак, којега најприје сусретне на путу, а исто тако и момку да ће бити женом она, коју најприје сусретне. Сплићани вјерују још и то, да не слути баш на добро, ако се најприје сусретне којега старца или старицу.

8. Бајање и врачање у разне годишње дане на острву Хвару.

Свијећница. „Кандалора[2]), зима фора[3]); рекô је свети Бијош[4]), да је лож." Ово исто кажу и у Врхгорцу у Далмацији. Испореди загр. „Зборник" од г. 1896.

[1]) О „Ирудици" (Рудици) види „Гласник зем. музеја" 1897., св. 2., стр. 330.—332.

[2]) Талиј. ријеч: candelora.

[3]) Талиј. ријеч: fuora или fuori, а значи: вани, ванка.

[4]) Блаж. Талиј. Biagio. Покровитељ града Дубровника.

стр. 246. Како се види, ово није ништа друго него игра ријечима, а такових има доста на Хвару.

Свети Антон Опат.

„Свети Антон опат
Ишо у поље копат,
Путем му испо поплат."

То је опет игра ријечима; иначе треба забиљежити, да за св. Антона Опата збиља започимље копатва (копање поља).

Свети Тома. „Свети Тома гони пројце (прасце, свиње) дома." Спореди поменути „Зборник", стр. 247. Опет игра ријечима, а има и свој смисао, јер на острву за св. Тому најбоље куповати свиње.

Свети Андрија. „Свети Андрија дили капотиће." И збиља за св. Андрије је студено.

Света Луција. „Света Луце, качибон — до Божића мисец дон." Ријеч „качибон" по себи не значи ништа; она је послужила нашему народу да направи риму са ријечју: дон. — Дјеца одгојена у талиј. духу веле: „Santa Lucia, butta bonbon iin calza mia" [1]). Дјеца извјесе вани на прозор своје бјечве, а добри им родитељи потајице баце у ње слаткиша или што друго, и она су увјерена, да им је то добацила св. Луција. Она штити од очних болести.

Бадњи дан. Многи су увјерени, да и птице у пољу овога дана посте. „И тичице у гори на бодњи дон жежинају."

Велики четвртак. Ко се у велики четвртак, или како на острву кажу: свети четвртак, исповједи и причести, те у вечер, за процесије, остане код куће у молитви, може видјети онога покојника, којега жели и с њим говорити.

Бијела субота. Кад зазвони први пут звоно на „слава" (глориа), онда перу очи водом. Зар ово прање очију не подсјећа на ускришење? Да није можда то повод овоме обичају?

У бијелу суботу благосливље свештеник у цркви восак, воду и ватру. Сељаци узимљу малко од свега тога, што им служи као обрана у разним неприликама, а особито проти грому и науди злих духова.

Вела Госпа. Оточани мисле, да се на дан Веле Госпе, 15. аугуста, свака животиња макне, макар да је проживјела зиму и у највећем мртвилу. Змије су од тога дана особито погибељне. Ова је на паметној подлози изречена, јер је тада велика врућина, а народу је требао један знаменитији дан, да опредијели, кад ће се животиње пробудити. У Дубровнику и у околици кажу, да се за св. Ивана „свака животиња и свако биље миче и купа".

Свети Петар. На Петров дан па и преко године, обичавају дјеца метнути у нос траву, која наличи на житни клас, па онда ударати руком и говорити опетотовано: „Свети Пере, пусти кор (крв)".

Свети Иван Крститељ. Многи вјерују, да сунце само у јутро на дан св. Ивана крститеља, у подоби златног колобара, до три пута заигра наоколо. Ко се рано дигне и види, биће сретан и устајаће рано цијеле године.

Свети Марко. У јутро се благосиљу поља. Сељаци носе са собом благословљених трава. Свако метне мало те траве у своја поља, да им очува винограде од града и разних болести. Процесија се зауставља на свакој сукрижници, на којима

---

[1]) Пријевод: „Света Луцијо, баци слаткиша у моју бјечву".

ћеш увијек наћи на једном крају дрвени или камени криж. Школска дјеца иду са својим учитељем у обходу, држећи у руци мали, цвијећем накићени крпжић.

Божић и Ускрс. Многи сељаци вјерују, ко умре на Божић или Ускрс, да иде одмах у рај, или барем да не буде осуђен у пакао.

Чиста сриједа и други коризмени дани. Како је наш народ јако богобојан, а особито жене, то ове у чисту сриједу оперу све посуђе пепелом, да не би на њима остало што мрсна. У чисту сриједу посипље свећеник главе пепелом. За коризмених дана имаде жена, које ти не би за живу главу окусиле што мрсно, па ни у саму недјељу, и да их нијеси покушао одвраћати од тога.

Мртви дан. Многи сељаци вјерују, да по ноћи дана прије и по ноћи мртвога дана, иду они мртваци, којима служи штогод. Кад се види мртваца, ваља се до три пута прекрстити, јер ако је злодух, он ће ишчезнути. Пошто се прекрстиш, ваља да га до три пута упиташ: „Куме, кумпоре[1]), јел вом чо потриба?“ Ако је, он ће одговорити.

Такав сусрет не смије се ником барем за првих осам дана повјерити, осим свећенику, којему си по пучкоме вјеровању то и дужан учинити.

Младинци (Невина дјечица). Тога дана обичавају лагано ишибати дјецу, која нијесу ни још превалила седму годину. Обично их шибају боровом граном, и то тобоже с тога, да им се тијелом не разаспе нека врста чирова. (У селу Свирчима).

Свети Ловренац. У селу Свирчима, другдје то нигдје не чусмо, једна нам *бака* рече, да у дан св. *Ловренца не ваља ништа, а особито месо пећи на* „граделама“, јер да су на њима св. Ловренца испржили, који да би се тада сјетио свога јада.

Велики петак. За цијеле коризме, а особито у велики петак, тешко би сагријешио онај, који би запјевао коју веселу пјесму. О том ћемо једном потање прозборити.

9. Вјеровање у виле на острву Хвару.

Вјеровање у виле није данас већ тако живо, као вјеровање у мациће, море, штриге и т. д. Виле на острву Хвару јесу нека врст подземних бића. По народном вјеровању оне су жене дугијех коса, а на ногу су им коњске копите. Косу воле мазати уљем или којом другом машћу. Зла чине само оному, ко им се замјери, иначе умију оне чинити добра и усрећити човјека: оздравити га од болести, обогатити га златом, сребром, новцем и т. д. Јама, у којима оне обитавају, зову на острву Хвару „праздовна јама“, што значи, јама без дна. Данас старији људи и жене доста тога приповиједају о вилама: све је то некоћ било, а данас се слабо што о њима чује, да ли се још појављују, јер ваља памтити, да их је назад коју стотину година неки свећеник заклео и прогнао у „калавојске стине“.

Више пута би се било догодило, да би виле уграбиле које дијете, момка, па чак и одраслога човјека, или жену. Дијете би уграбиле да им служи, а најволиле би, да им прстима биска по глави. Него како им силно коса заудара, и пошто им то није по ћуди, често упитају дотично дијете, да ли осјећа какав мирис. Ако оно рече, да чује какав неугодан мирис, оне га више никада не пуштају од себе, у бојазни, да оно не би кому казало. Ни коњске копите, што их имаду мјесто ногу,

[1]) Кума је женска; кумпор мушки. То кажу, јер се не зна што може бити.

не воле, па и за њих знаду питати дотично дијете, да ли је што опазило. Ако рече, да је опазило коњске копите мјесто ногу, тада опет зло по њега: не пуштају га више из јаме. Рекну му, да би га биле пустиле и учиниле богатим, да није лагало, јер да није истина, да им косе ружно заударају и да имаду коњске копите. Једном се је таково дијете по чудноватом случају у одраслијој доби избавило вилинске јаме, и то на овај начин. Виле радо гоје мачке. Једном једној вили, код које је служио неки момак, мачка уграби комадић слаткиша, а ови им се веома миле. Вила потаље момка за њом у пошјеру — и што он брже, то мачка брже, док му ова не ишчезне кроз једну овећу шкуљу, кроз коју су допирале до његових очпју сунчане зраке. Он се развесели; провуче се кроз шкуљу са доста муке и тим је био спашен. Сви му се у селу зачудише када га опазе, јер га је већ свако држао мртвим. Он је сада свакому, ко га је само хтио слушати, приповиједао о вилама и вилинској јами, и како се је најпослије избавио. Приповиједао је такођер, како им на њихов упит ваља казати, да им косе угодно миришу и да имаду прелијепе ноге. Рече још, да би оному, који их тако похвали, дале пуну врећу птичијега перја, те да би га намах отпустиле. Све перје, чим би изашао из јаме, претворило би се у сухо злато. Оне то чине с тога, јер су тобож увјерене, да би дотични и вани пред свијетом хвалио мирис њихових коса и љепоту ногу. Некога момка западне једном срећа или несрећа, да су га уграбиле виле. Он је знао, по казивању горе поменутога, како му се ваља владати. Пошто је похвалио мирис њихових коса и ногу, дадоше му оне пуну врећу птичијега перја, те га опоменуше, да не отвара вреће, прије него приспије кући. Али он, не могавши одољети силној жељи, одриједши још на путу врећу, из које изађе силесија змија. И биле би га ове усмртиле, да му не приспије његова вила у помоћ. На њезин миг све се змије претворише у перје. Вила му на то нареди, да га покупи и да не раствара вреће прије него стигне до куће. Овога пута је послуша, и кад стигне кући, одријеши врећу, истресе, што је било у њој, а свако перо прометну се сухијем златом. Он то злато прода за скупе новце и сагради огромну палачу, а по народном вјеровању он још и данас у њој живи те има свега у изобиљу. Њега зову „виловњак" а палачу му „виленьочки двори". Кажу јоште, да ни њега ни његову палачу није моћи по ничему распознати, и да би онога, који би случајно у њу ступио, виленьак свачим надарио. За оне, који у кратко вријеме обогате, мисле многи, да су били у његовој палачи. И ко би хтио кренути у свијет, могао би наћи његову палачу, јер да се из ње, од дванаесте уре у ноћи па до јутрње „Здраве Марије" чује неко складно и угодно пјевање. Но док не престане пјевање, не смије се унутра улазити, јер да то пјевају виле, које се забављају код њиховог љубимца „виленьака", те би свакога онога, који би унишао, усмртиле из бојазни, да их не одаде. Кад се дође пред виленьака, ваља му казати: „куме виленьоче, дој ми пинез, имом пуно фамеје".

Пастири, који у планинама чувају стада, могу најлакше доћи у дотицај с вилама. Имаде их који приповиједају, да су чули по ноћи, када пасу мазге, муле и магарце, пјевати виле. Кажу да врло лијепо пјевају, али да тада не ваља ни по што доћи у близину, јер да оне својим пјевањем само маме човјека у јаму, да га онда употребе за службу, како видјесмо. Ово пјевање у многому се судара са пјевањем сирена из митолошког доба. Народ приповиједа, да су виле од појаса па све до ногу налик на мазге, док су сирене биле пола жене а пола рибе.

Јама, у којој станују виле, веома је дубока. Имаде пастира, који приповиједају, да су у такову јаму кушали бацати камења, па да би слушали, како се је камен веома дуго вријеме котрљао док није пао на дно. Хоћеш ли бацати камење у вилинску јаму, или јој се само приближити, то мораш доћи у одређено доба дана, као из јутра од Здраве Марије па до пред подне, те од треће или четврте уре послије подне па до вечерњега звона, јер у остале часове могле би изаћи из јаме, те привући у њу онога, ко би се близу десио. Из јаме не излазе посве на поље, јер се боје, да их не би ко год опазио и разгласио свијету њихове коњске ноге. По народном вјеровању виле су у лицу веома лијепе, а и косе су им лијепе и бујне, само што ружно заударају. Оне могу и летјети по зраку, а када лете, облаче дугу једну бијелу кошуљу, те је на подапку малко нагрешпају, да им се не виде ноге. У селу Свирчима дјеца се обичавају играти „лети-пуха“. Та игра састоји у тому, да сви поставе кажипрст на кољено једнога, тако да им се врхови прстова дотичу. Један увијек подиже прст и каже: лети пух, лети мачка, лети врабац, лети стол и т. д. Споменувши нешто што лети, свакога ће онога, који није подигао прст, ударити прстом по глави, а исто ће то учинити и онда, ако је изрекао нешто, што не лети, па је неко подигао прст. Он брзо изговара, а к тому увијек подиже прст, летјело, или не летјело оно, што он спомиње; с тога може ласно да се породи смутња. Међу осталим може се чути и „лети вила“. Ко не подигне прст, ударе га прстом по глави. Ову игру само нузгредно споменух, да њоме подкријепим народно вјеровање, како виле могу летјети.

Некоји вјерују, да виле имаду дјеце и то мушке, коју добију са којим младићем, којега им је пошло за руком уграбити. Такова мушка дјеца постају временом виленьаци.

У селу Свирчима слушах једном ову причу.

Била једном нека жена, која је родила много дјеце, а није их имала чиме да храни. Једном је рано у јутро отишла у гору, да покупи мало сухора, на чему ће скухати дјеци за ручак мало пуре од кукуруза, или како на острву кажу „каше“. Док је она купила сухор, зачује гдје је неко по имену зове. Она се обазре и опази мало по даље једну жену. Непозната жена приступи к њој, те је запита, што ради. Ова јој исприповједи сву своју невољу. „А би ли ти дала мени у службу твоју дјецу?“ упита је непозната. Жена, сва весела, рече јој, да хоће. Непозната жена врати је кући, рекавши јој, да јој доведе сву дјецу, али само ону, која могу сама ходати и сама се облачити. Сирота жена учини тако. Кад је непозната запита, што тражи за дјецу, она јој одговори, да не тражи ништа, већ само нека јој дјецу храни. Кад се је сирота жена удаљила, претвори се ова у вилу и поведе дјецу са собом у јаму. На срећу биле су то три пастирице, које су знале, како ваља поступати с вилама. Оне су хвалиле љепоту њихових ногу и мирис њихове косе, па су виле сваке године по једну отпуштале из службе, надарив је обилно разним благом.

На острвима Брачу и Вису слично бајају о вилама. Ово, што је ту забиљежено, већином је из села Свирача.

У Спљету, особито у варошима: Велом варошу, Доброму (Pozzobon), Манушу и Лучцу, вјерују такођер да има вила. И данас још живе у Спљету неки Стипе Идра, који је глуп, а к тому тешко изговара ријечи и то понајтеже оне, које баш онога часа чује. Многи приповиједају, да су га, кад је још дјететом био, понијеле виле на планину Мрјан, ту га држале уза се неколико година, те га учиниле таковим, какав је данас.

10. Штриге, или штринге на острвима Брачу и Хвару.

Сељаци на острву Брачу вјерују, да се гдјекоје дијете може родити у кошуљици — и то у црној или бијелој. Ако се дијете роди у бијелој кошуљици, то је знак да ће оно у животу бити сретно, ако ли пак у црној, то је знак, да ће оно, ако је женско, бити штрига, ако пак мушко, штригун. Бијела кошуљица не смије се бацити; ваља је помњиво чувати под кључем, а кад је на умору онај, чија је кошуљица, ваља му је метнути под главу, јер би се иначе много мучио, док би издахнуо.

Желиш ли, да дијете, које се родило у црној кошуљици, не чини у свому животу зла, ваља да га примаља (на острву: баба), нетом се роди, изнесе на кућни праг — и да завиче до три пута, ако је женско:

„Родила се је вишћица,
Али не вишћица,
Него права дивичица."

Ако је мушко:

„Родио се је вишћун,
Не вишћун, него прави младић."

Али се примаље стиде то чинити, и по вјеровању оточана гријеше смртно. Дијете, које се родило у црној кошуљици, не чини до седме године никому никакова зла, јер је оно још без гријеха у милости божијој. Женска, од седме године па док се не уда, будне „мором", а мушкарац, док се не ожени „вишћуном". О „мори" ми смо већ написали посебни чланак. Дјевојка „мора" може се веома лако удати, јер она знаде зачарати младића. Кад се удаде, тада она постаде „штригом", или „штрингом". „Штриге" обично не имаду дјеце, или ако случајно која добије дијете, умори га, а то с тога, јер на њу навале остале штриге, велећи јој: „ми нимамо дице, не смиш ни ти; убиј га, ол ћемо ми тебе".

Штриге могу по ноћи оставити тијело успавано на кревету, а духом лутати по земљи, на штету људи, а особито њихове родбине. Оне се госте људским срцима и то пет или шест пута на годину. Свакога пута поједу до три или четири људска срца, а међусобно жријебају, која ће их извадити. Свака штрига имаде једну чудотворну шибу, којом може правити нека становита чудеса, а у једном живом камену сакривен један лонац, пун некакове масти. Прије, него што ће се упутити да ваде срца, па да се госте, отиђе свака до свога камена, те га се дотакне чудотворном шибом. Камен се растави и она се намаже. За тим опет такне камен шибом, а он се заклопи као и прије. Кад су се намазале, веле:

„Ни о дрво ни о камен,
Него (одреди које год мјесто)."

Штриге, како рекосмо, најволе вадити срце родбини, за тим својим непријатељима, а ако која штрига није задовољна са својим мужем, то му она чим прије извади срце. Да не буде бруке по селу и ријечи проти њима, то оне оног истог часа, кад изваде човјеку срце, учине, да га гром опине, или да му пане кап. Најрадије учине, те га гром удари, с тога се најволе састајати на гозбу, кад грми и сијева. Често учине да човјек падне или да се утопи.

У вароши Постирама слушао сам ову причу:

Нека штрига имала је по неком ријетком случају два сина. Мужу бијаше већ давно извадила срце. Старији брат њезиног покојног мужа имађаше жену. Једне

вечери, послије како њих троје оде спавати, жена штрига дигне се и оде у кухињу, у којој јој је била сакривена шиба и лонац. Њезина невјеста, чувши у кухињи жамор, дигне се и оде да види. Кроз шкуљу од кључа опази, како је она шибом растворила неки камен, у којему бијаше лонац, како се је намазала и како је све то справила. За тим је чу гдје рече:

„Ни о дрво ни о камен,
Нег у поље под орах,“

те је нестаде. Она ступи у кухињу, узме шибу, отвори лонац, намаже се, а рече нешто друкчије него она:

„И о дрво и о камен,
И у поље под орах.“

Кад то изрече не стаде је; али ето што се догоди: путем се огребе о свако дрво и о сваки камен, док не дође до простране ливаде, на којој је био велики гранат орах, а испод њега стол пун свакога јела и пила. За столом опази једно десетак жена гдје се госте, а међу њима и своју невјесту. Жене — штриге збунише се, а по готово њезина невјеста. На питање, како је до њих доспјела, она им све исприповједи. Неке између њих хтједоше да оду кући, али за казну „и о дрво и о камен“, али њезина невјеста предложи, да је пошаљу кући, па да им донесе срце мужа, или кога другога. Оне је науче, што ће радити шибом и како ће се намазати машћу из лонца, и како ће изговарати прописане ријечи. Испрва оклијеваше, али кад јој запријетише животом, она од страха пристаде. Науче је такођер, како ће му срце извадити, а да се нема бојати ничеса, јер да ће оног истог часа ударити гром у кров од куће и да ће му се на главу срушити до пет шест плоча — и тако да ће свако мислити, да је од тога погинуо. Дошавши кући оде да ошине мужа, али се сажали на њ, а исто тако и на дјевера. Најпослије се предомисли и ошине кућнога пса, те понесе штригама његово срце, које су се чудиле, што је тако горко и малено, а не као друга људска срца. Кад зора освано, штриге се разиђоше. Њезина невјеста кад угледа мртвога пса, домисли се пријевари, па хтједе да јој се освети, али је ова тужи мужу и родбини. Да уклоне од својих глава сваку погибао, смакнуше је, а кад су у кухиње тражили шибу и лонац, не нађоше ништа, јер су то друге штриге биле сакриле, да им се не би опет догодила овакова неприлика.

И штриге, као и море, иду по ноћи да људе гуше. Штриге нападају једино мушкарце, док море и једне и друге. Док су младе и неудате, особито су јаке. Да се човјек ослободи штрига,ваља да ради исто тако као и с мораиа. Да се обрани од штрига, најбоље је, ако човјек држи уза се један нож, па кад дође да га гуши, нека заструга њим неколико пута по зиду. Оне исте бразде опазиће сјутра човјек на лицу оне жене, која га је гушила, и ако је добро опсује и излупа, не ће га више гушити, али то мора да буде у четири ока без свједока, јер је иначе све узалуд.

Кад би у мјесту свако знао да је једна женска штрига, мисли народ, да она онда не би већ могла чинити никакова зла.

На острвима Хвару и Брачу вјерује народ, да сваки жупник познаје све штриге своје жупе, а то с тога, јер му оне за св. мисе, кад се обрне прама пуку, да рече: „orate fratres“ (молите, браћо), кажу прстима рогове, па за то он и мора држати оборене очи, само да не види толики гад. Њему, као службенику божијему, није допуштено да их тужи ни да се с њима бави, једино, ако му дођу на исповијед, не даје им одријешења. Оне се на име исповиједају и причешћују једино за то, да

чине светогрђе, јер што су у већему гријеху, то могу више и јаче чинити зла. Кажу, да се штриге иду исповједати у друго мјесто, у којему их жупник не познаје; на тај начин оне преваре често свога жупника, али ниједан не би смио ни исповједити ни причестити жену, која није из његове жупе, или које добро не познаје и о којој није увјерен, да је поштена.

Штриге су ипак у нечему корисне, а та је корист тијесно свезана са Рудицом (на Хвару: Ирудица)[1]). Ми смо већ у посебном чланку о Рудици казали, како у њу непрестано пуцају громови, а то је већ познато, да за олује грӓд пада. Многи би дакле прогласили оне штриге, које познају, али то не чине с тога, што се све штриге, мӧре, вишћице (вјештице), вишћуни и штригуни, састају за сваке олује у аеру на вијеће, те се пораздвијеле на чете: штриге за себе, а исто тако за себе и мӧре, вишћице, вишћуни и штригуни, а свака чета опет у мање чете, на име сви од једне опћине или од једнога мјеста скупа. Свака чета би рада одалечити Рудицу од свога краја, да јој грӓд не потуче виноград. Најпослије предобију оне чете, које ју одстране од својих винограда. Тешко ономе крају, над којим се излије црни облак, у којему се находи Рудица: грӓд потуче све до задњега класа.

Штригуни не чине особита зла људима, ако човјек у њих не дира. Штригуна од других људи можеш разликовати по томе, што је он много јачи и што може да много више поднесе. Штригун се даде веома лако унајмити на радње, па и обавља посао много лакше и боље него други радници. За њих кажу, да их није лако ухватити као ни птицу кокошара, јер трче неописивом брзином. Штригуни обично имаду лијепе жене, и то за то, јер их знаду чарати (зачорат). Штригуни су још веома сретни у разним играма, а особито у картама. Човјек треба да буде увијек на опрезу, да им не учини што на жао, јер ће му се грозно осветити: посјећи ће му виноград, лозу у дворишту, или чак кућу запалити. Али по народном вјеровању Бог му то двоструко надокнади, јер не трпи, да штригуни шкоде човјеку, особито ако овај живе с њиме у миру.

О вишћунима приповиједају нешто слично као и о штригунима, па кажу: „каков штригун, таков вишћун". Вишћун је по народном вјеровању син штригуна и то више физично него морално. Неки штригуни, кад су у аеру (зраку), па им треба снаге, могу учинити, да им онога часа жена, макар да и није трудна породи младога вишћуна.

Вриједно је споменути, да по народном вјеровању нема ни покајања ни опроста ни за штриге, ни за вишћице, ни за вишћуне ни за штригуне, а исто тако ни за море, а по готово за вишћуне, јер они, кад би хтјели, могли би се још за млада један пут за увијек покајати.

Оволико о штригама на острву Брачу.

На острву Хвару нијесмо наишли на вјеровање, да се оне рађају у црној кошуљици. На Хвару вјерују, да ће бити сретан онај, који се роди у кошуљици.

На острву Хвару држе за штриге све оне старе жене, које не живу с Богом у најбољем пријатељству и које су се „родиле под ником тамашном (чудотворном) звиздом". Такођер нијесмо наишли на вјеровање, да би оне имале чудотворну шибу, лонац с машћу и да би људима копале срце. Нека слична својства приписују подземним вилама, о којима ћемо написати посебни чланак. Штриге и вишћице (вјештице) на острву Хвару рек' би да су једно те исто. Оне имаду „зло око" (malocchio)[2]);

---

[1]) Види Гласник зем. музеја год. 1897. свеска 2. стр. 330.—332.

[2]) Код Талијана имаде злодух: malocchio (зло око).

могу урећи, ако те гледају више времена. Особито могу урећи дјецу, али могу и одрасле. Најлакше ће урећи човјека и животињу, ако је похвале, а да при томе не кажу: „Не буд јој зла“ или: „Не буд јој (у)рока!“ Штриге, као и мȍре, за Хваране јесу старе женске, високе, сухоњаве, сиједе косе, дуге браде, упалих очију. Мајке се особито јако ражљуте, ако им когод, а особито која стара жена похвали дијете да је добро, или да је лијепо, а не надодаде речене ријечи.

Оне се као по прилици и на Брачу сакупљају прије олује: „у виће, под обује[1]), под оришић“[2]). На острву Брачу оне прогоне Рудицу, док на Хвару оне лете по зраку, да нагоне зле облаке, у којима имаде грȁда, или туче, поврх винограда онијех, којима хоће да се освете. У хварским сȅлима, да их се ослободе, звоне у сва звона, чему кажу „звонит на небо“. Ако гдјегод опазе који црни, сумњиви облак, пуцају у њ из „трумбуна“. Мјесто олова, сипљу у „трумбун“ мале кругљице од благословљена воска. За ту пуцњаву кажу: „ижбароват[3]) у неверу“[4]).

Осим што пуцају из „трумбуна“, пуцају још и из „мушкета“, као на пр. у селу Свирчима, а у некојим другим мјестима још и из обичних пушака. Цијев је „трумбуна“ према вршку нешто шира, а он је, као и „мушкет“, на кремен.

Кад би ко други хтио да препозна штригу, доста је, да за вријеме коризме у јутро прије мале мисе метне под праг од цркве старински новац, зван „крижни бечиц“[5]). Послије мисе не би могла изаћи нити једна штрига из цркве. То људи не чине, јер да је то велики гријех, дапаче вјерују, да ко би ово учинио, да га не би ни један свећеник могао одријешити од гријеха. Него имаде други начин, по којему човјек може распознати штригу од других жена. За вријеме подизања при светој миси свака је штрига немирна те се непрестано миче, паче их има, које морају изаћи из цркве, јер их сам ђаво тобож гони на поље. Што оне долазе у цркву, мисли народ да тијем чине светогрђе, па тако добивају све то више моћи и снаге да чине зло.

11. Укоса (умора).

За смрт се обично каже, да је она некога „покосила“, „укосила“ или „уморила“. То је потпуно у сугласју с оним, што ћемо писати.

На острву Хвару, у селу Свирчима, па и у сусједним сȅлима чуо сам више пута ријеч „укосити“. Народ вјерује, да се мртви дижу из гроба, и то особито ако им штогод треба. По народном вјеровању мртви могу да „укосе“. Дјеца се често међу собом плаше изненадним ријечима: „биж, биж, ето ти мартвац, укосиће те!“ У истим сȅлима слушао сам више пута, како особито мајка свому дјетету вели: „ах, укосо моја, или, уморо моја“, и то онда, ако јој је дијете непослушно, те је одвише мучи. Што мајка хоће тијем да рече своме дјетету, то је сасвим јасно. Иначе штогод потање о ријечима „укоса“ и „умора“ не могах никада у поменутим сȅлима забиљежити. Ријеч „поморитод“ такођер се чује у поменутим сȅлима, а њоме народ разумијева помор, т. ј. кад их много гине. Ипак ни у једном од тих села не чух никада о посебном каквом помору, или „поморитоди“.

---

1) Што значи та ријеч, не знамо; није нам нико знао рећи.

2) Мали орах.

3) По талиј. ријечи sparare.

4) Невера или олуја.

5) Дознали смо, да и у Спљету познају „крижни бечиц“, а рабе га у исту сврху као и на Хвару.

*

Село Брусје, које је четири сата удаљено од села Свирача, а сат по прилици од града Хвара (Lesina), врло је лијепо и здраво. Житељи су оштроумни, а у новије доба бави се народ много и ловом срдјеља. Село није баш на мору, али није од њега ни тако далеко, да се Врушани не би могли бавити риболовом. Оволико мимогред само о Брусју, да знамо нешто о мјесту, о којему је говора.

У Брусју дакле наиђох на читаву причу о „укоси“ (рјеђе се чује: умора). Ко год прича, свако ће ти казати: „Е, а ча је ово, ово је ништа; вајало је (ваљало је, требало је) чут провјат (повидат) покојнега сторега Пандола“. За тог Пандола, који је умро назад пет или шест година у доби од скоро деведесет година, кажу, да је уопће знао „провјат старинске створи“. Нузгредно напомињемо, да су обитељи Пандол у Брусју промијениле назад пар година своје презиме у „Дулчић“, којих имаде и у Стариграду, и то да учинише за то, јер нађоше у матицама, да су се прије тако звале, а да их је у Пандоле био претворио неки мјесни жупник. Како је већ обичајно, остају им и данас оба презимена, на име: Дулчић-Пандол, а у народу су опћенито познати као Пандоли.

Да проговоримо сада о „укоси“.

Назад више година живљаше у селу нека жена, а била је „мулица“ (копиланка, незаконита). Нико јој није знао за оца, а мало ко и за мајку. Ова жена живјела је у једној пећи, у којој се пече крух. Још док је била у животу, нијесу је радо гледали; од ње зазираху, а дјеца се је поготово плашила, па би и мајке своју дјецу мириле ријечма: „Ото ти мулица“, док данас веле: „Ото ти укоса“. — У оној истој пећи „мулица“ је и умрла. Него ево јада. Иза како је покопаше, почела се она дизати из гроба и обилазити по ноћи селом, од куће до куће. Кажу, да би из двора звала чељад по имену, и ко би јој се одазвао, не знајући, да је она, тај би онога истога часа умро. И тако кажу да је кроз кратко вријеме била настала силна „поморитод“. Становници у здвојности заклињали и преклињали, али све залуду. Најпослије одлуче да је „прободу“. По народном вјеровању некоји од њих отворише све гробове редом, један послије другога. Кад су отворили гроб „мулице“, нађоше је гдје сједи и гдје плете косу. Један од њих узме тада један „шћилет“ [1]) на криж, те ју с њиме прободе. Она се одма сруши мртва. Од тога дана „мулица“ није више устајала из гроба па ходала да „коси“ свијет по селу. Данас је, како рекосмо, зову „укоса“, а рјеђе „умора“.

Мислим, да је то све, што народ прича о „укоси“. Уопће сматрају, да је та жена, „мулица“ морала бити тешко грјешна, јер је само тако могла проузроковати онолику „поморитод“ или, како се од некојих може чути „помаритод“.

Народ на острву Хвару вјерује, кад се прободе у гробу онај мртвац, за којега се мисли да устаје, да се тај више не ће дићи. Неки веле, да га ваља убости у срце и да „шћилет“ мора бити „на криж“ (унакрст), јер да иначе не би користило.

12. Вјеровање у козлака у разним предјелима Далмације.

У Дубровнику, па и у околици, неуки народ вјерује да имаде људи, којима је отрага, као и животињама, израстао реп, али тај није потпун, па га с тога и зову „репић“. Такови људи, особито када се расрде, необично су јаки, јер им се

[1]) „Шћилет“ је ријеч талијанска, на име: stilo = бодеж. Талиј. ријеч: **stiletto** је диминутив од стило — и од њега: „шћилет“.

„репић“ подигне и исправи. Кад се расрде и када сједну „репићем“, те добро испруже руке стиснутих прама земљи шака, могу полетјети у „аер“, да их нико ни не види. У „аеру“ остану све дотле, док их мине љутина, јер да остану на земљи, могли би починити много зла. — Познах у Дубровнику шездесетгодишњег старца у доброј животној снази, за којега се међу народом говорило, да је козлак и да има репић, а кад се штогод наљути у кући, да полети у „аер“, само да не задави или да кога не убије. Такови људи, које обично зову козлаци, не чине навлаш зла. Они најволе тражити људе, који би се хтјели с њима огледати. Ко их знаде, не би ни за живу главу хтио да се с њима огледа. Они највише уживају, кад им хвалиш јакост и снагу.

Је ли назив „козлак“ опћенит у Дубровнику и у околици, не знам. Од двојице или тројице чуо сам ријечи „козлак“, а од једнога ријеч „вилењак“. У наслову метнух само име „козлак“, јер сам и у Спљету од неколицине чуо назив „козлак“ за такове људе с репићем.

У Спљету, а исто тако и у околици некоји вјерују, да имаде људи с репићем, у којему је сва њихова снага, јер да им га одсјечеш, да би одмах малаксали. Иначе нијесам ни у Спљету ни у околици наишао на вјеровање, да такови људи могу полетјети у зрак. У нижим слојевима још се и данас приповиједа о некој жени, која још живе, да имаде „репић“, и да јој се овај подигне, кад се добро напије вина. Ко је год познаје, нерадо се с њоме сусреће. Веле, да у младости није била такова, већ да је добила тај репић касније, и то за то, јер је живјела непрестано и окорјело у смртном гријеху, па да је „записала“ своју душу врагу. Народ вјерује јоште, да свако, ко живе окорјело у смртном гријеху, те запише своју душу врагу, да му врашком помоћу нарасте тај репић, а поред тога даје му још новаца да може живјети. Иначе већи дио их се већ рађа с „репићем“.

На острву Хвару такођер вјерују, да имаде људи необичне снаге, који имају нека изванредна својства.

Пред неколико година живио је у приморској вароши неки човјек, а звали су га „Кокоша“. Он је био по занату поморац. У круговима сељака и неуких људи још се и данас о њему приповиједају чудеса. За њега кажу, да је био кадар растргати рукама гвоздене вериге, којима се бродови привезују, а могаше преломити и дебљу греду. Једном чух у некој омањој кавани у вароши Јелши приповиједати, како се је једном „Кокоша“ огледао у Трсту с неким „атлетом“, те га „Кокоша“ побиједи. Најстарији у друштванцу, које се ту десило, озбиљно и као за себе рече: „Е не би га би доби, знон јој, да му се ни би подвигну репић“. Како видимо, познати су и на острву Хвару људи с репићем. Посебног назива не имаду. Дакле људе, који имаду у себи нешто необична, зове народ „козлак“, „вилењак“, „вишћун“ и „штригун“.

Такови људи имаду у свим споменутим предјелима заједничко то, да имаду „репић“ и да су необично јаки, чему је он и узроком.

13. Ситнице из народног вјеровања на острву Хвару.

1. Кад опазиш, или кад нађеш на себи малог паука (павак), не мој га убити нити потјерати, јер ти он доноси срећу.

2. Кад сањаш о воловима, то ће те неко преварити.

3. Када мачка весело по кући скаче, то је знак, да ће ти доћи гости.

4. Када сањаш о каковој великој риби, добићеш ти, или који од укућана велики добитак. Кад пако сањаш о малој риби, то ће теби, или њима, неко нешто на жао учинити.

5. Кад сањаш о коњима, онда ћеш ти или ко од твоје куће добити писмо, или чути коју вијест.

6. Кад сањаш о мишевима, то слути на издајство и химбеност.

7. Кад у сну ловиш птице, које лете, то ћеш ти, или ко од твојијех укућана скоро путовати. Ловиш ли их лако, то ћеш путовати брзо и без погибли, а ловиш ли их тешко, то ћеш путовати дуго и погибељно.

8. Кад у сну ловиш зечеве, мисли народ, да је то знак твоје лукавштине.

9. Када пас по ноћи завија, кукавица кука, гавран гракће, или када совић долети близу које куће, то ће скоро неко у близини умријети.

10. Кад ти се уље пролије, то слути, да ћеш се с неким порјечкати.

11. Кад жена породи дијете са двоструким развојем власи на глави, то ће она породити опет дијете истога спола, којег је и ово.

12. Кад сањаш о сребру, то ће те неко у нечему преварити, или ћеш се с неким порјечкати.

13. Када ти шуми у ушима, то ћеш од некуда добити добрих вијести.

14. Кад ти се на очним вјеђама појави чмик, или како негдје кажу јечмик, то ће ти проћи, ако упреш гледати болесним оком у отвор боце, у којој имаде уља.

15. О онима, који се по ноћи гледају у зрцало, мисли народ, да су вишћице, штриге или море; ако су мушки, тада их држи за штригуне или вишћуне. — Исто мисли и о онима, били то мушкарци или женске, који по ноћи кућу мету.

16. Ако се љутиш, нагрдиће ти се лице

17. Кад сањаш о ватри, снаћи ће те како добро.

18. Када нешто жељно очекујеш, па ако сањаш о круху, то се можеш ономе за стално надати.

19. Кад сањаш о дрву, или о чизмама, то ћеш брзо путовати.

20. Кад сањаш о бијелој рубенини, то ћеш ти, или ко од укућана добити скоро писмо или какову вијест.

21. Кад ти у петак први посô не пође за руком, то ти не ће ниједан тога дана успјети.

22. Када сањаш да ватру гасиш, то ће у твојој кући скоро бити рјечкања, а кад сањаш да је ложиш, то ћеш скоро ти, или ко од твоје куће обогатити.

23. Када сањаш о јајима, то ћеш се скоро ти или ко од твоје куће с неким завадити.

24. Кад сањаш о црном вину, то ћеш се веселити, а сањаш ли о бијелом, плакаћеш и туговати.

25. Кад сањаш о власима, доћи ће до сплеткарије (интрига).

26. За жену, која затрудни пријеступне године, вели се, да не ће сретно носити, а ако и породи, да ће дијете скоро обољети и умријети, а остане ли на животу, да не ће бити никада сретно.

27. Кад сањаш о води, која тече, то ће скоро тебе, или кога од твојих минути које зло. Сањаш ли о чистој и мирној води, снаћи ће те нешто угодна, а сањаш ли о мутној, обољећеш.

28. Када сањаш о зељу (купусу), чека те неко добро.

29. Кад ти нешто испане из руку, то је знак, да те неко жели, а испане ли ти та ствар више пута, то је знак, да те неко силно жели. То исто кажу и онда,

када ти нога запиње у путу и онда, када имаш штуцавицу. Штуцавица значи још и то, да те неко спомиње, па ако погодиш, ко те спомиње, одмах ће ти престати.

30. Када сањаш о свјежем цвијећу, веселићеш се; сањаш ли о увехлом, то ће ти неко умријети.

31. Када идеш путем, те набасаваш на унакрст сложене комадиће дрвета, снаћи ће те нешто неугодна, чим стигнеш кући. У том случају добро ћеш урадити, ако подигнеш два комада дрвета, те их, у прилици крижа, пољубиш, а за тим да бациш један на једну страну а други на другу.

32. Када су ти руке одвише студене, то је знак, да си заљубљен.

33. Када сањаш о кућама, то не слути на добро, а кад сањаш да се куће граде, то ћеш ти или когод од твоје куће скоро обогатити.

34. Сањаш ли да пада киша, бићеш сретан.

35. Кад попови, фратри или колудрице путују, народ вјерује, да ће бити ружно вријеме.

36. Када сањаш о свећенику, да служи св. мису, то слути на твоју срећу; кад сањаш да свећеник моли над мртвацем, то слути да ћеш дуго живјети, а кад сањаш да свећеник обавља који други чин, то слути да ћеш брзо дознати оно, што желиш.

37. Када сањаш да ти зуби испадају, то ће ти скоро неко од укућана, или од родбине умријети.

38. Кад ти ко умре у кући, треба по поду излити виједро воде, јер би се покојник иначе дигао из гроба.

39. По ноћи не смијеш мести кућу, јер ће ти зубови испасти.

40. Кад ти пуца (дугмета) испадају, то ћеш скоро умријети.

41. Када нехотице пљуцнеш на сама себе, то је знак, да те онога часа неко лажно оговара.

42. Када свијеће, које си ужгао за завјет, лијепо пламте, то је знак да ће те твој светац услишати.

43. Када звоно мукло звони, не слути на добро.

44. Бићеш сретан, ако је у тебе који предмет, којим је неко себи одузео живот, или ако посједујеш змијину кожу.

Антун Илија Царић.

Zemaljska štamparija u Sarajevu. — Земаљска штампарија у Сарајеву.